

HU ISSN 0010-3551

ORVOSTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

COMMUNICATIONES
DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE

141-144

BUDAPEST

1993

HUNGARIA

ORVOSTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

COMMUNICATIONES
DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE

141—144

BUDAPEST

1993

NO. 1—4.

HUNGARIA

VOL. XXXIX.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — EDITORIAL BOARD

KALLE ACHTÉ (Helsinki), JÓZSEF ANTALL (Budapest), GYŐZŐ BIRTALAN (Budapest), TADEUSZ BRZEZINSKI (Szcecin), DIETRICH von ENGELHARDT (Lübeck), HEINZ GOERKE (München), TAMÁS GRYNÆUS (Budapest), KARL HOLUBAR (Wien), JÓZSEF HONTI (Budapest), GYÖRGY HUSZÁR (Budapest), ZOLTÁN KÁDÁR (Budapest), WOLFRAM KAISER (Halle), KÁROLY KAPRONCZAY (Budapest), DÉNES KARASSZON (Budapest), GUNDOLF KEIL (Würzburg), LÁSZLÓ MAGYAR (Budapest), ROMAN MEISSNER (Poznan), AXEL HINRICH MURKEN (Aachen), LORIS PREMUDA (Padova), HANS SCHADEWALDT (Düsseldorf), RUDOLF SCHMITZ (Marburg), EMIL SCHULTHEISZ (Budapest), (president), EDUARD SEIDLER (Freiburg), FERENC SZABADVÁRY (Budapest), ÁRPÁD SZÁLLÁSI (Esztergom), JÁNOS SZENTÁGOTHAJ (Budapest), BENEDEK VARGA (Budapest) (editor), MÁRIA VIDA (Budapest) (Editor-in-Chief), KÁROLY ZALAI (Budapest)

Szerkesztőség — Redactio
H—1023, Budapest, Török utca 12.

A szerkesztő munkatársa: Plaveczi Tibor

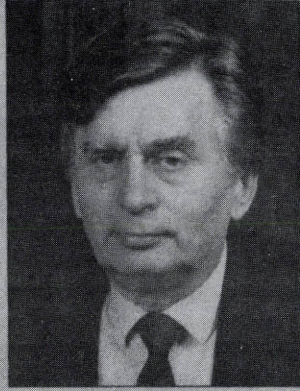
A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár (Museum, Bibliotheca et Archivum Historiae Artis
Medicinae de I. Ph. Semmelweis Nominata)
és a Magyar Orvostörténeti Társaság (Societas Hungarica Historiae Artis Medicinae) kiadványa.
Felelős kiadó: Dr. Vida Mária

Sajtó alá rendezte az Akaprint Nyomdaipari Kft. 9321246 — Felelős vezető: Dr. Héczey Lászlóné
ISSN 0010—3551

TARTALOM — CONTENTS

Búcsúzunk Antall Józseftől (Farewell to József Antall)	4
TANULMÁNYOK — ESSAYS	
Grynaeus, Tamás: Szegedi Kőrös Gáspár (Casparus Fraxinus Zegeginus)	27
Szabó, Tibor: Szegedi Kőrös Gáspár a páduai egyetemen (Casparus Fraxinus at the University of Padua)	53
Vida, Mária: Der Kosmas- und Damian-Kult in Ungarn im Mittelalter und im Program der Gegenreformation (von 15. bis 18. Jahrhundert) (The cult of Cosma and Damian in Hungary during the Middle Ages and in the program of the Counter-Reformation: from the 15th to the 18th century)	63
Kis, Domokos: Az erdélyi bujdosók és a pestis (Transylvanian refugees and the plague in 1708—1709)	83
KISEBB KÖZLEMÉNYEK — STUDIES, LECTURES	
Szabó, T. Attila—Sz. Tóth, Magda: Adalékok a XVI. századi magyar természettudomány születéséhez (On the beginnings of sixteen-century science in Hungary)	107
ADATTÁR · DOCUMENTATION	
Grynaeus, Tamás—Vida, Tivadar: Fraxinus Gáspár magyarországi működésével kapcsolatos iratok (Caspar Fraxinus's papers)	127
KÖNYVSZEMLE — BOOK REVIEW	171
KRÓNIKA — CHRONICLE	159

*"Én szolgálok, és addig szolgálok,
amíg a nemzetnek haszna van belőle.
Teszem, amíg tudom."*

/Dr. Antall József/

Dr. Antall József, a Magyar Köztársaság
miniszterelnöke ravatalánál tett
tiszteletadás emlékére.
1993. december 17.

ANTALL JÓZSEF

A TÖRTÉNÉSZ — ORVOSTÖRTÉNÉSZ — MINISZTERELNÖK

(1932. április 8.—1993. december 12.)

A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum tanácstermében bensőséges ünnepségre gyűlt össze 1992. április 8-án az intézet valamennyi egykori és akkori munkatársa, öregje, fiatalja. A gyülekezés oka nem volt kisebb, mint az egykori főnököt köszönteni 60. születésnapján. Az épület zsongott a lelkes izgalomtól, hiszen a régi hangulat, vidámság lendületével süttötek, főztek, ajándékot készítettek a miniszterelnökké lett egykori kollégának, főnöknek, barátnak és nem utójára a bajban mindig és mindenkin segítő munkatársnak. Az egykor sokat szenvedett, ám a múzeum falai között elégtételt kapott, több nyelven beszélő tárlatvezető-teremőrök maguk süttötte édes-sós süteményeiket tették elé az asztalra. Egy lengyel kollégánő a hagyományos cékla-levessel kedveskedett. A múzeum és a könyvtár muzeológusai, könyvtárosai, levéltárosai pedig összefogva az ügyeskező restaurátorcsapattal, óriási méretű fotóalbummal lepték meg, amelyben lapozgathatott ottani 26 évének emlékeiben. Valamennyien izgatottan állták körül és a fekete lapokra filctollal a képek alá jegyezték az eseményeket és időpontjait. Hol ő emlékezett egy-egy kép adataira, hol egy másik a régiak közül. Újból úgy éreztük, hogy hazatalált közénk, feloldódott, beszélgetett és beszélt. Az intézet legöregebbje, a 94. évét taposó Zboray Bertalan gyógyszerészdoktor mint korelnök mondott születésnap köszöntést, amelyre a miniszterelnök — a tőle megszokott humorával — tisztelettel válaszolt. Ezen a napon valamennyien úgy éreztük, hogy ismét a régi, feledte körünkben országos gondjait, visszatért az ő meghitt „oázisába”, ahol évtizedeken át szabadon folytatta politikai, történelmi, irodalmi beszélgetéseit: előadhatta kifogyhatatlan vicceit, amelyek hallatán könnyesre nevték magukat munkatársai. Bizony együnk sem gondolta ezen a napon, hogy ez az utolsó közös vidám együttlét lesz és alig másfél évvel később halotti búcsúztatásra gyülekeznek az egykori kollégák s barátok a parlament kupolatermében. Bár tudtuk, hogy súlyos betegségével küzd, a régi hangulat mégis bizalommal töltötte el az egybegyülteket. Erről tanúsításként az egyik kolléga az ünnepséget videofilmen is megörökítette.

Az általa évtizedeken át szerkesztett „Orvostörténeti Közlemények” (1967-től szerkesztő, 1976—1990 között főszerkesztő) a kerek évfordulóra önálló kötettel kedveskedett az új főszerkesztő kétnyelvű köszöntőjével, a fogadalommal: „munkatársai, barátai és tanítványai, mivel eszméink és életutunk megegyezett az övével, megértjük és a közösen vállalt „kényszerpálya”, az orvostörténelem művelése hivatásunkká lett. Kötelességünknek érezzük, hogy amit ő megkezdett, megtartsuk az utókornak... ígérjük, hogy életművére vigyázunk, nemzetközi hírnevét öregbítjük, közös munkánkat megőrizzük.”

Családi háttere, iskolai tanulmányai tették lehetővé, hogy egy diktatúra keretei között a politika- és oktatástörténet számára elkötelezett történész egy periférikusnak látszó szakterületen élni tudott az egyetlen adott tudományos lehetőséggel, és az alapoktól elindulva megteremtette az orvos- és gyógyszerésztörténet országos bázisintézetét. Édesapja, Dr. Antall József (1896—1974)

szociálpolitikus, a II. világháború alatt belügyminiszteri tanácsos és menekültügyi kormány megbízott, a Magyarországra menekült lengyel, francia, brit, holland stb. menekültek, szökött hadifoglyok támogatója, ezért a Gestapo foglya, 1945 után az első két koalíciós kormány újjáépítési minisztere, a Magyar Vöröskereszt kormány megbízott elnöke stb., a diktatúra éveiben visszavonultan élt. Iránta érzett tisztelete, a piarista rend gimnáziumának szelleme meghatározta történelmi és politikai érdeklődését.

2.

A köszöntő szó megillette azt, aki a kommunista diktatúra keretei között képes volt kamatoztatni politikusi képességeit a politika csapdáinak kikerülésére, egy intézet és egy szakterület politikamentes oázissá tételére. Főállásuként lehetetlenné vált számára az oly szeretett tanári pálya. Az 1956-os magyar forradalomban az Eötvös József Gimnázium tanáráként a diákok élén az Iskolai Forradalmi Bizottság elnöke volt. Áthelyezték a Toldy Ferenc Gimnáziumba, ahol osztályát, az akkor II. gimnazista gyerekeket, akik a forradalom első évfordulóján elénekelték a Himnuszot, meghurcolták, egyetemi tanulmányaiktól elűtötték őket, őt magát kizárták Magyarország összes középiskolájából (1959). Csupán esti és levelező tagozaton folytathatta a tanítást 1962–1971 között.

Megpályázta a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum tudományos főmunkatársi állását, melyet 1964. május 1-jétől másodállásban, majd ugyanebben az évben, október 16-tól főállásban elnyert. Az akkor még önállóan működő Országos Orvostörténeti Könyvtár igazgatói teendői — kinevezés nélkül! — ellátásával 1967 júniusában bízták meg. Kidolgozta a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és az Országos Orvostörténeti Könyvtár egyesítésére vonatkozó előterjesztést, így 1968. január 1-jén egyesült a két intézet, amelynek igazgatóhelyettesévé kinevezték (az igaz-

gató a neves nőgyógyász, Fekete Sándor c. egyetemi tanár, az orvostudományok doktora lett). Végül az új levéltári jogalkotási folyamat kapcsán lehetővé vált a harmadik közgyűteményi terület anyagának gyűjtése. Így 1974-ben az intézet felvette a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár nevet, és a mindhárom közgyűteményi ágazatra kiterjesztett intézetet 1980-ban országos múzeummá (A kategóriájú) nyilvánították. Élén Antall József állt 1972-től főigazgató-helyettesként, 1974-től megbízott főigazgatóként. Főigazgatói kinevezésére azonban nem kerülhetett sor politikai magatartása, pártonkívülisége miatt.

Már a piarista rend gimnáziumában (államosítás után Ady Endre Gimnáziumban) a történelem mellett kiemelt érdeklődést tanúsított a szociológia, a szociográfia és a néprajz iránt. Egyik középiskolai önképzőköri előadását „Az egyke Magyarországon” címmel 1949. május 5-én tartotta meg. A szellemi érésnek, a tanulás esztendeinek, a tudományos munka előkészítésének, gyakorlásának kamaszkori termékei közül való tehát első orvostörténeti témájú kis írása. A történelem-levéltár (1955) és magyar nyelv-irodalom szak mellett (1957) könyvtárosi diplomát szerzett (1962), múzeológiából vizsgát tett Oroszlán Zoltán professzornál, hallgatott történeti antropológiát Bartucz Lajosnál, néprajzot Ortutay Gyulánál, iszlám művelődéstörténetet Germanus Gyulánál. Tanulmányainak eredményeként készültek újabb orvostörténelmi irányú szemínáriumi dolgozatai (pl. A magyarság rasszelemei. 1951.).

Bár érdeklődésével a politika- és oktatástörténet irányába vonzódott, ilyen szerteágazó egyetemi tanulmányok után érthetővé válik, hogy egy diktatúra keretei között a kizárólagosan periférikusnak tűnő szakterületen, mint az orvos- és gyógyszerészet-történet, hogyan tudott — élve az egyetlen tudományos munkalehetőségével — teljes életművet alkotni. Ebben segítségére volt az is, hogy tanári működése idején kidolgozta az 1955/56-ban létesített iskolai-múzeumi együttműködési bizottság, továbbá a művészettörténet középiskolai bevezetését előkészítő munkaközösség tagjaként a művészettörténeti tantervi tervezetet. Sajnos később, az 1956-os forradalmat követően a végleges terv elkészítésében megakadályozták.

Intézeti tevékenysége és tudományos kutatómunkája szorosan kapcsolódott szervezői és szervezési feladataihoz. Kidolgozta az intézet szervezetét, gyűteményi rendjét és a gyakorlatban feldolgozta munkatársaival a leltározatlan múzeumi és levéltári anyagot, a könyvtár könyv- és folyóirat-állományát, az elmúlt évtizedekben intézete szervezeti és gyűteményi rendjét számos külföldi intézet megbízottja tanulmányozta és alkalmazta. Semmilyen modell, sem előkép nem állt előtte, 1969-ig külföldön tanulmányutat sem tett, így rendezte meg teljesen egyedül — két kiegészítő munkatársaival — az 1968-ban megnyitott állandó kiállítást, a *Képek a gyógyítás múltjából* címmel, amelynek alapvető koncepciója a mai napig nem változott (1974-ben, 1981-ben, 1991-ben felújították.)

Az a rendkívüli tulajdonsága — ami életútján mindig a maximális eredmények elérésére sarkallta — konkrét feladataiban, orvos- és gyógyszerésztörténeti tevékenységében is érvényesült. A gyógyszerész-társadalom vágya az volt, hogy önálló múzeummal reprezentálja mesterségét. Ezért megszervezte az önálló Gyógyszerésztörténeti részleg — múzeum és könyvtár — elvi és anyagi feltételeit. Így a közben létszámában is megnövekedett intézet egyik munkatársa, e megemlékezés szerzője megrendezte a budai várnegyed legszebb pontján az egykori Arany Sas patikában *A reneszánsz és a barokk kor gyógyszerészete* kiállítást (Tárnok u. 18. sz. alatt), ahol 150 éven át patika működött. Az 1968-ban alakult Ernyey József Gyógyszerésztörténeti Könyvtár az egykori Szent Keresztély patika neoreneszánsz stílusú helyiségeibe költözött (1981). Nyugodtan mondhatjuk, hogy az orvos- és gyógyszerésztörténeti múzeum és könyvtárügy területén ma „nagy hatalomként” tartja számon az intézetet a kutatók nemzetközi és hazai tábora.

Új feladatként — az országos szakfelügyeletet is ellátva — elkészült a nagykállói szülőházban a Korányi Frigyes emlékmúzeum (1977), a fővárosban a Kresz Géza Mentőműzeum (1987), továbbá számos patikamúzeum (Sopron, Székesfehérvár, Kőszeg, Kecskemét, Eger), működő mű-

zeumatika (Győr, Pécs) nyílt meg. Végül az országban csaknem 60 működő gyógyszerár be-
rendezésének megóvása, szakszerű restaurálása vált lehetővé. Antall József a történész „profívá”
lett a számára addig ismeretlen szakterületen, melyet megjelenéséig zömmel idős, művelt orvos-
sok, gyógyszerészek műveltek. Hiszen orvos- és gyógyszerésztörténelmet akkor még az orvosi
karon nem oktattak. Felismerte, hogy a medicina történeti kutatását csakis az érintkező alaptu-
dományok (régészet, néprajz, antropológia, szociológia, művészettörténet stb.), de elsősorban
a történelmi alapismeretek birtokában lehet átfogóan kutatni. „*Nem véletlen, hogy az emberrel
szinte egyidős igény az orvosi tapasztalat, az orvosi gondolkodás kialakulása az évezredek folya-
mán és ezzel a legrégebbi tudományok egyikévé avatta a medicinát. Kevés olyan tudományt ismer-
rünk, amely képes volt annyi ismeretanyagot, más tudományok integrálásával önálló filozófiát
kialakítani, mint a medicina.*” — írta 1993. október 4-én, kölni gyógykezelését megelőzően,
a kiadás alatt lévő medicina művészettörténet kapcsolatát elemző könyv köszöntőjében. Utolsó
üzenetként azok számára, akik mint orvosok, akár mint történészek, művelődéstörténészek e
diszciplína kutatói. Elgondolásait igazolta a gyakorlatban azzal is, hogy maga köré gyűjtötte a
rokon területeken képzett szakembereket, természetesen mindig kikérte orvos és gyógyszerész
szakértő véleményét is. Talán ennek a kettős — orvos és bölcsész-szemléletnek az eredménye,
hogy múzeumaink modellként szolgálnak Európa orvostörténeti múzeumai számára.

Az eredmények kiváltképp akkor jelentősek, ha az előzményekkel tisztában vagyunk és a ne-
hézségekkel, melyekkel a Kádár-rezsim keretei között az 1960–70-es években meg kellett küz-
denie. A múzeumnak nem voltak mecénásai (mint egykor Széchenyi Ferenc vagy Eötvös Jó-
zsef), lépésről lépésre bővítette új könyvtárakkal, kiállításokkal az intézetet. Maga számol be a

századeleji kezdetektől az 1980-as évekig elért eredményekig „Az orvos- és gyógyszerészettörténeti múzeumügy Magyarországon” c. összefoglalásában (Múzeumi Közlemények, 1971. 2. sz. 28—42.). A tudománytörténeti múzeumokat méltatva, kiemeli a könyv és kézirat emlékananyag jelentőségét a tárgyi anyag mellett. Az egyetemi múzeumok (Bécs, Kopenhága stb.) mellett önálló múzeumok létesültek a XX. század elején [London: Wellcome Intézet, Budapest: Orvostörténelmi (1905), Gyógyszerészettörténeti (1906) Múzeum]. A félbemaradt kezdeményezések, gyűjtemek létesítése az Erney József Gyógyszerészeti Múzeum (1948—1955), ennek anyaga lett az elsőként megalakult könyvtár (1951). Konceptiója szerint a szakterület muzeális tárgyi, könyvtári és levéltári forrásanyagának gyűjtőhelyeként lehet az intézet alkalmas kutatási bázis. Alapgyűjteménye az egykori Királyi Orvosegyesület könyvtára (1842), levéltára (1837), végül múzeuma (1905). A gyógyszerészettörténeti múzeumügy Kolozsvárott indult (1887-től gyűjti az egész magyarországi emlékeket, 1918-ban 1000 db). Az egészségügyi és a művelődésügyi miniszter együttes utasítására hivatkozva kidolgozta a történeti és iparművészeti értékű gyógyszerészeti berendezések védelmének irányelveit (1973) és a megyei gyógyszerészeti központokkal együttműködve végezte a múzeum a régi officina-berendezések megmentését.

A múzeumügy, elsősorban az orvos- és gyógyszerészettörténeti muzeológia életműve tartós fejezete, tanulmányainak, könyveinek tárgyköre (Képek a gyógyítás múltjából. 1973. négy nyelven, Az európai orvostudomány és gyógyszerészet emlékei. 1981. három nyelven, Corvina)

Szemléletét jól tükrözik, az általa évtizedeken át szerkesztett „Orvostörténeti Közlemények”, amely a hazai és külföldi szerzők, a nemzetközi szerkesztőbizottság elismert tudományos igényű rendszeresen megjelenő kötete. A folyóirathoz szorosan kapcsolódik társkiadóként a Magyar Orvostörténelmi Társaság, amelynek főtítkára (1972), végül haláláig elnöke (1987—1993) volt. Ötlete nyomán alakultak ki a Társaság szakosztályai (tudománytörténeti, népi gyógyászati, orvosi szaknyelvi stb.), melyek éppen arra hivatottak, hogy a társ alaptudományok kutatóit együttműködésre készítsék. Hasonlóan a Magyar Gyógyszerészeti Társasággal közösen Gyógyszerészettörténeti Szakosztály alakult (1968), melynek vezetőségi tagja volt. A folyóirat- és könyvkiadásokon keresztül, valamint a hazai és nemzetközi társaságok intenzív szakmai kapcsolatai révén — amelynek gyakorlati működését a „háttér-intézmény”, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár nemzetközi hírű múzeumi, felbecsülhetetlen értékű könyvtára biztosították — elismerésként a Nemzetközi Orvostörténelmi (Párizs) és a Nemzetközi Gyógyszerészettörténeti Társaság (Bréma) félévszázados történetében először tartották Budapesten intézetünk és társaságaink rendezésében a Nemzetközi Orvostörténelmi (1974) és a Nemzetközi Gyógyszerészettörténeti (1981) Kongresszusát. Mindkét nemzetközi társaság véleménye, hogy az eddigi legnagyobb szabású kongresszus Magyarországon volt, melynek főtítkári tisztségét Antall József látta el.

Politika- és eszmetörténeti, oktatás- és művelődéstörténeti tudományos munkásságán belül talál rá a kutatási területéhez közvetlenül kapcsolódó orvostörténeti munka lehetőségére. Felismerte, hogy a liberalizmus politika- és gazdaságtörténete szoros összefüggésben van az egészségügypolitikával. Megfogalmazta az önálló magyar orvosi iskola lényegét, az ún. „pesti orvosi iskola” fogalmának és tagjainak (Semmelweis, Balassa, Markusovszky, Lumniczer, Korányi stb.) vizsgálata vált kutatási területévé. A tárgykörben nemzetközi kongresszusokon (1968—1989: Weimar, Bukarest, Budapest, Basel, Innsbruck stb.), egyetemeken (1974-től: Düsseldorf, München, Köln, Marburg, Bécs, Padova, Isztambul stb.) előadásokat tartott. Az állam és egészségügyi politika, Eötvös József személyéhez kötődően a centralisták egészségpolitikája, a közegészségügyi reform problematikája mellett a múzeumügy, szoros összefüggésben az orvos- és gyógyszerészettörténeti muzeológiával alkotják életműve jelentős fejezetét, könyveinek, tanulmányainak témáit.

Az Orvosi Hetilap hasábjain összefoglalja (1981. március 8. 10. sz.) „Az orvostörténelem helyzete Magyarországon” címmel a tudományág helyzetét. Az intézményes alapok megteremtésén kívül az orvostörténelem egyetemi oktatását az orvosársadalom sem támogatta, ráadásul az orvosjelöltek disszertálási kötelezettsége is megszűnt a XIX. század közepén az akkori pragmatikus klinikai szemlélet következményeként. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete nem tekinti kutatása tárgyának, a Tudomány és Technikatörténeti Bizottság is főként a természet- és műszaki tudományok művelőit támogatja. Az Orvostudományi Egyetemen e diszciplína kötelező oktatása az egykori orvostörténész egészségügyi miniszter, Schultze Emil rendeletére kötelezővé vált (1985). „*Annyi azonban biztos — állapítja meg a szerző —, hogy az egész magyar tudományos, sőt szellemi életnek éreznie kell a történetiség jelentőségét közgondolkodásunk formálásában, az alkotó tudományos tevékenységében. Hiába állnak a magyar egészségügy, a magyar tudományos élet kormányrúdjánál a tudománytörténet, sőt az orvostörténelem aktív és elismert művelői, támogatói, ha ez nem párosul az orvostudomány egészségnek igényeivel.*” Hivatkozik Trefort Ágoston közoktatásügyi miniszter (1872–1888) korábbi aggályaira a „eszmadia-műveltség”-ről, párhuzamban a hiányos „szakképzettséggel”. Újabb pragmatikus gondolkozású világunkban aktuális érvényűnek tekinthetjük szavait: „*A szintézis, a lényeglátás biztosítása legalább a tudományos fejlődés genézisében nélkülözhetetlen, amit a szűk látókörű praktícizmus nem értékel, nem érzékeli a távlatot, az inspiratív tényezők szempontjából.*” Értékelésére adott orvos-válaszok (OH, 1981. június 14.) is egyetértéssel cikkekkel, kiemelve az orvostörténelmi tanulmányok színvonalának fontosságát. A szükség és az egyetlen szellemi lehetőség tett őt és néhányunkat, akik eredetileg történészek, művészettörténészek, régészek, irodalomtörténészek készültünk, orvos- és művelődéstörténésszé. Az utóbbit azért szükséges kihangsúlyozni, mert mindezt az 1960/70-es években kezdtük el, amikor még a művelődéstörténetnek tanszéke sem lehetett és csak néhányan foglalkoztak e diszciplínával a történészek közül is. Az sem véletlen, hogy Kosáry Domokos (ma az MTA elnöke) kiváló XVIII. századi művelődéstörténeti művének egyik legfontosabb forrása az Orvostörténeti Közlemények kiadványsorozata lett. Mindez természetes, hiszen a történelmi tudányszakokon képzettek nem foglalkozhattak közvetlen orvosi szakterületek (pl. a szívsebészet) történetével. A köré gyűlt „bölcsészhad” igen nagy dologra vállalkozott akkor, amikor egy Magyarországon egyetemi képzést nem adó tudományág, az orvostörténelem elsajátítására vállalkozott.

E szerkesztői funkcióját az aktualitás és szervezethez jellemezte. Legfontosabb alaptémái: Semmelweis kutatások, Orvosi Kar története, múzeumi kalauzok, nemzetközi kongresszusok és évfordulók, végül szakági kötetek.

Kiváltképp Semmelweis Ignác személye, szülőháza, amelybe a múzeum költözött, életútjának és halálának rejtélye, tragédiája foglalkoztatta. Az utóbbi tárgyban Semmelweis kórtörténetének forráskritikájával sikerült véglegesnek látszó eredményre jutni és így a szülőház egyben méltó nyughelye is lehet „az anyák megmentőjének”.

A nagyszombati Orvosi Kar 200. évfordulójára kiadott művek (51–53/1969. 57–59/1971), emlékére és 225. évfordulóra újabb kötet készül 1994-ben. Az 1983-ban a Magyar Tudományos Akadémiával közösen tartott Luther-évforduló és az 1984-ben ugyanott rendezett Zsámboky-évforduló előadásainak gyűjteménye (109–112/1985), egyidejűleg Zsámboky János híres arcképalbumának (Icones) hasonló kiadásával jelent meg. Végül megemlítjük a Nemzetközi Orvostörténelmi Kongresszusokra szerkesztett nem magyar nyelvű különkiadásokat: Bukarest (Suppl. 4/1970), London (Suppl. 6/1972). Természetesen a Budapesten megtartott kongresszus anyaga 2 vastag kötetben látott napvilágot (1976. 1670 p.).

Antall József orvostörténelmi-muzeológiai munkásságáért jogosan részesült elismerésekben: Wessprémi István Emlékérem (1971), Erney József Emlékérem (1981), Móra Ferenc díj (1972) stb. A Nemzetközi Orvostörténelmi Társaság alelnöke, számos külföldi (német, brit, svéd, ar-

4.

gentin, lengyel, bolgár, finn) tiszteletbeli vagy levelező tagja 1987-ben. Nem utoljára miniszterelnöksége alatt megmaradt az intézet Tudományos Tanácsa és a Magyar Orvostörténelmi Társaság elnökének.

A 60. születésnapján elhangzott válaszbeszédét váratlan és tragikus halála miatt búcsúszónak, úttravalónak tekintjük: *„Életem a történelem legmozgalmasabb időszakára esik. Mindig az országot, a közt szolgáltam, akármilyen kis helyre kerültem, igyekeztem azt jobbra tenni, hogy minden időben ez a sziget jobb legyen. Az oázis megteremtése volt a célom. Ebben az intézetben azt szeretném, hogy így legyen továbbra is. . . Egyike a tisztességes szándékú alapításoknak, melyek valami jót akartak. Igaz, hogy nem ilyen nagyméretűre tervezték, mint amekkorára sikerült. . . Egy olyan korban, amikor valami elmúlt, valami összeomlott, beleértve az emberi nor-*

mákat, az emberek egymáshoz való viszonyát, ragaszkodjanak az alapértékekhez és ne kerülhessen sor olyanra ezen az intézeten belül, ami az emberi tisztességgel, az emberi magatartási normákkal ellentétes. Őrizzék meg a humanizmust, őrizzék meg azt a nemzeti alapokon nyugvó szolidaritási érzést és az egymás iránti tisztességet, ami elengedhetetlen ahhoz, hogy egy kisebb közösség vagy egy közösség működhessen.”

5.

A kereszténység meghitt ünnepére készülődő Magyar Köztársaság miniszterelnöke advent harmadik vasárnapján este felé negyed 6-kor, életének 62. évében, a testi szenvedéseket magára vállalva, örökre eltávozott a földi életből. A sors nem adta meg neki, hogy alig három és fél éves politikusi tevékenysége újabb választási ciklusát megélhesse, s segíthessen legalább tanácsaival az utána következőknek. Egy valamit viszont megkapott: a kényszerpályán indult orvostörténész, aki érett felnőtt férfikorának legjavát, 26 évet töltött el ezen a pályán, maradandó életművet alkotott nemcsak az orvos- és gyógyszerész-társadalom, hanem nemzeti kultúránk számára.

VIDA MÁRIA
főszerkesztő

JÓZSEF ANTALL

HISTORIKER UND MEDIZINHISTORIKER, MINISTERPRÄSIDENT

(8. APRIL 1932—12. DEZEMBER 1993)

Im Konferenzsaal des Semmelweis Medizinhistorischen Museums versammelten sich am 8. April 1992 sämtliche einstige und damalige Mitarbeiter des Instituts, Alte sowie Junge zu einer innigen Feier. Der Anlaß zur Versammlung war kein geringerer als den einstigen Chef zu seinem 60. Geburtstag zu beglückwünschen. Das Gebäude rauschte vor begeisterter Erregung, da mit dem Elan der alten Stimmung und Heiterkeit für den zum Ministerpräsidenten gewordenen einstigen Kollegen, Vorgesetzten, Freund, und, nicht zuletzt, in schweren Zeiten stets und jedem zur Seite stehenden Helfer gebacken und gekocht wurde, bzw. Geschenke bereitet wurden. Die mehrere Sprachen beherrschenden Ausstellungsführer/Saalaufseher, die einst viel gelitten, doch innerhalb der Mauern des Museums Genugtuung erhalten hatten, tischten ihm selbstgebackenes süßes und Salzgebäck auf. Eine Kollegin aus Polen wartete ihm mit der herkömmlichen Suppe aus roten Rüben auf. Die Museologen, Bibliothekare und Archivare des Museums und der Bücherei wiederum überraschten ihn — in Zusammenarbeit mit dem handfertigen Team der Restauratoren — mit einem riesigen Fotoalbum, in den er in den Andenken seiner dort verbrachten 26 Jahre blättern konnte. Alle standen aufgeregt um ihn herum und zeichneten mit einem Filzschreiber auf die schwarzen Blätter unter die Bilder die Ereignisse und ihre Zeitpunkte auf. Einmal war er es, der sich an die Angaben eines Bildes erinnerte, ein anderes Mal ein anderer von den „Alten“. Wir fühlten erneut, daß er zu uns heimfand, sich entspannte, andere reden ließ und selbst redete. Der Älteste des Instituts, der sich im 94. Lebensjahr befindende Apothekerdoktor Bertalan Zboray hielt als Alterspräsident eine Geburtstagsansprache, die der Ministerpräsident — mit dem ihm eigenen Humor — ehrerbietig beantwortete. An diesem Tag empfanden wir alle, daß er wieder der alte war, in unserer Kreise seine landesweiten Sorgen vergaß, in seine vertraute „Oase“ zurückkehrte, wo er jahrzehntelang frei seine politischen, historischen und literarischen Gespräche geführt hatte: seine unerschöpflichen Witze zum Besten geben durfte, die seine Mitarbeiter zum Lachen veranlaßten, bis ihnen die Tränen flossen. Keiner von uns dachte an diesem Tag, daß dies das letzte gesellige Beisammensein war und daß kaum anderthalb Jahre später die einstigen Kollegen und Freunde sich im Kuppelsaal des Parlamentsgebäudes zur Totenfeier versammeln würden. Obwohl wir wußten, daß er mit seiner schweren Krankheit rang, erfüllte die alte Stimmung die Versammelten doch mit Zuversicht. Das wird auch durch den Videofilm bestätigt, den einer der Kollegen von der Feier drehte.

Die von ihm jahrzehntelang herausgegebene Zeitschrift „*Orvostörténeti Közlemények*“ (Medizinhistorische Mitteilungen) (von 1967 an war er Radakteur, zwischen 1976 und 1990 Chefredakteur derselben) beschenkte ihm zur runden Jahresfeier einen selbständigen Band mit der in zwei Sprachen verfaßten Ansprache des neuen Chefredakteurs und der Verpflichtung wie folgt: „Wir, seine Mitarbeiter, Freunde und Anhänger — da unsere Ideale und auch unser Lebenspfad den seinen entsprachen — wir verstehen ihn, und die gemeinsam beschrittene „Zwangslauf-

bahn“, das Betreiben der Medizingeschichte wurde zu unserem Beruf. Wir empfinden es als unsere Pflicht, all das für die Nachwelt zu erhalten, was er angefangen hat... wir versprechen sein Lebenswerk zu hüten, seinen internationalen Ruf zu stärken, unsere gemeinsame Arbeit zu erhalten.“

Sein Familienhintergrund und seine Schulausbildung ermöglichten ihm — unter den Bedingungen einer Diktatur — als der Politik- und Bildungsgeschichte verpflichtetem Historiker, auf einem peripherisch erscheinenden Fachgebiet die einzig gegebene wissenschaftliche Möglichkeit zu ergreifen und, von den Grundlagen angefangen, das Basis-Institut der Medizin- und Pharmaziegeschichte auf Landesebene zustande zu bringen. Sein Vater, der Sozialpolitiker dr. József Antall (1896—1974) war während des II. Weltkrieges Ministerialrat am Innenministerium und Regierungsbeauftragter für Flüchtlingsfragen und somit Helfer der nach Ungarn geflüchteten Polen, Franzosen, Briten, Holländer, usw., sowie desertierten Kriegsgefangenen gewesen und deshalb auch von der Gestapo festgenommen wurden. Nach 1945 war er Außenminister der ersten beiden Koalitionsregierungen, regierungsbeauftragter Präsident des Roten Kreuzes, usw. Während der Jahre der Diktatur lebte er zurückgezogen. Die Verehrung des Vaters und die Atmosphäre des Gymnasiums des Piaristenordens prägten das historische und politische Interesse des Sohnes.

Die Begrüßungsworte gebührten derjenigen, der im Rahmen der kommunistischen Diktatur imstande war seine Fähigkeiten als Politiker dazu zu nutzen, die Fallen der Politik zu umgehen und ein Institut und ein Fachgebiet zu einer politikfreien Oase zu machen. Es wurde ihm verweigert, den so sehr geliebten Beruf eines Lehrers auszuüben. Während der ungarischen Revolution 1956 war er, als Lehrer des Gymnasiums József Eötvös, an der Spitze seiner Schüler Präsident des Revolutionskomitees der Schule. Er wurde an das Gymnasium Ferenc Toldy versetzt, wo seine Schüler, damals Studenten der 2. Gymnasialklasse, am ersten Jahrestag der Revolution die ungarische Nationalhymne sangen. Infolgedessen wurden diese Schüler in den Schmutz gezogen und ihnen die Universitätsstudien untersagt. Er selbst wurde aus sämtlichen Mittelschulen des Landes ausgeschlossen (1959). Zwischen 1962 und 1971 durfte er seinen Lehrtätigkeit nur in Abend- und Fernkursen ausüben.

Er bewarb sich um die Stelle eines wissenschaftlichen Hauptmitarbeiters an dem Semmelweis Medizinhistorischen Museum und erhielt dieselbe als Nebenberuf ab 1. Mai 1964, dann noch im selben Jahre ab 16. Oktober als Hauptberuf. Die Ausübung der Aufgaben des Direktors der damals noch eigenständigen Nationalbibliothek für Medizingeschichte wurde ihm — ohne Ernennung! — im Juni 1967 anvertraut. Er erstellte die Vorlage zur Vereinigung des Semmelweis Medizinhistorischen Museums und der Nationalbücherei für Medizingeschichte, so wurden die beiden Institute am 1. Januar 1968 vereinigt und er zum stellvertretenden Direktor des vereinten Institut ernannt (Direktor wurde der bekannte Gynäkologe und Universitätshonorarprofessor Sándor Fekete, Doktor der Medizinwissenschaften). Endlich wurde an Hand des Rechtsschöpfungsprozesses bezüglich der Archive das Sammeln der Materialien des dritten Gebiets der öffentlichen Sammlungen ermöglicht. Auf diese Weise nahm das Institut 1974 den Namen Semmelweis Medizinhistorisches Museum, Bibliothek und Archiv an und das auf alle drei Zweige der öffentlichen Sammlungen erweiterte Institut wurde 1980 zum „Landesmuseum“ (Kategorie A) erklärt. An seiner Spitze stand József Antall, von 1972 an als Generaldirektor-Stellvertreter, von 1974 an als amtierender Generaldirektor. Zum Generaldirektor konnte er wegen seines politischen Verhaltens, seiner Parteilosigkeit nicht ernannt werden.

Bereits am Gymnasium des Piaristenordens (nach der Verstaatlichung Gymnasium Endre Ady) zeigte er, neben der Geschichte, ein besonderes Interesse für Soziologie, Soziographie und Ethnographie. Einen seiner Vorträge hielt er im Selbstbildungsverein der Mittelschule am 5. Mai 1949 unter dem Titel „Das Einzelkind in Ungarn“. Sein erstes kleines medizinhistorisches

Werk stammt also aus den Produkten der Flegeljahre der geistigen Reifung, den Lehrjahren, der Vorbereitung und Übung der wissenschaftlichen Arbeit. Neben den Fachgebieten Geschichte—Archiv (1955) sowie ungarische Sprache und Literatur (1957) erwarb er Diplome als Bibliotheker (1962), Archivar (1962). Er bestand eine Prüfung in Museologie bei Professor Zoltán Oroszlán, studierte historische Anthropologie bei Lajos Bartucz, Völkerkunde bei Gyula Ortutay, islamische Kulturgeschichte bei Gyula Germanus. Als Ergebnis seiner Studien entstanden seine neueren Seminararbeiten in der Fachrichtung Medizingeschichte (z. B. Die Rassenelemente der Ungarn, 1951).

Obwohl er sich durch sein Interessengebiet von der Politik- und Bildungsgeschichte angezogen fühlte, ist es nach so weitverzweigten Universitätsstudien verständlich, wie er im Rahmen einer Diktatur auf einem ausschließlich peripherisch erscheinenden Fachgebiet, wie es die Medizin- und Pharmaziegeschichte ist, — die einzige wissenschaftliche Arbeitsmöglichkeit wahrnehmend — ein ganzes Lebenswerk schaffen konnte. Dabei kam ihm zugute, daß er während seiner Lehrtätigkeit als Mitglied des 1955/56 zustande gebrachten Komitees für Zusammenarbeit von Schule und Museum, weiter der Arbeitsgemeinschaft zur Vorbereitung der Einführung der Kunstgeschichte in den Mittelschulen den Entwurf zum Studienplan der Kunstgeschichte erarbeitete. Leider wurde er an der Erstellung des endgültigen Lehrplans nach der Revolution 1956 gehindert.

Seine Tätigkeit im Institut und seine wissenschaftliche Forschungsarbeit waren eng mit den Aufgaben verbunden, die ihm als Organisator und auf dem Gebiete der Organisation zuteil wurden. Er erarbeitete die Struktur des Instituts, die Ordnung seiner Sammlungen und arbeitete mit seinen Mitarbeitern in der Praxis das nicht in den Bestand aufgenommene Museums- und Archivmaterial auf, nahm das Inventar des Bücher- und Zeitschriftenbestandes der Bibliothek auf. In den vergangenen Jahrzehnten wurde die Organisations- und Sammlungsordnung seines Instituts von Beauftragten zahlreicher ausländischer Institute studiert und angewandt. Ihm stand kein Modell oder Vorbild zur Verfügung, bis 1969 machte er sogar auch keine Studienreise im Ausland, und so veranstaltete er ganz allein — mit zwei Aushilfsmitarbeitern — die 1968 eröffnete ständige Ausstellung „Bilder aus der Vergangenheit der Heilkunde“, deren grundlegendes Konzept sich bis zum heutigen Tage nicht geändert hat (sie wurde 1974, 1981 und 1991 erneuert).

Seine außergewöhnliche Eigenschaft, die ihn im Laufe seines Lebens stets zum Erzielen maximaler Ereignisse anspornte — kam auch bei konkreten Aufgaben, in seiner medizin- und pharmaziehistorischen Tätigkeit zur Geltung. Es war der Wunsch der Apothekergesellschaft ihr Gewerbe durch ein eigenständiges Museum zu vertreten. Deshalb organisierte er die prinzipiellen und finanziellen Bedingungen einer eigenständigen Abteilung für Pharmaziegeschichte. Auf diese Weise veranstaltete eine der Mitarbeiterinnen (Verfassers des Nachrufs) des inzwischen auch belegschaftsgemäß erweiterten Instituts am schönsten Fleck des Burgviertels von Buda, in der ehemaligen Apotheke „Zum goldenen Adler“ die am 1. Februar 1974 eröffnete Ausstellung „Pharmazie der Renaissance und des Barockzeitalters“ (unter Nr. 18, Tárnok Gasse, wo die Apotheke 150 Jahre lang in Betrieb war). Die 1968 gegründete Bibliothek für Pharmaziegeschichte József Ernyey zog in die Räume in neorenaissance-Stil der ehemaligen Apotheke zum Heiligen Christian (1981). Es kann ruhig gesagt werden, daß das Institut heute auf dem Gebiete des Museums- und Büchereiwesens für Medizin- und Pharmaziegeschichte von den internationalen und heimischen Anhängern der Forschung als „Großmacht“ betrachtet wird. Als neue Aufgabe wurden — bei landesweiter Durchführung der Fachaufsicht — das Gedenkmuseums Frigyes Korányi (1977) in Geburtshaus in Nagykálló sowie das Rettungsmuseums Géza Kresz (1987) in der Hauptstadt fertiggestellt, weiter zahlreiche Apothekenmuseen (Sopron, Székesfehérvár, Kőszeg, Kecskemét, Eger) und auch in Betrieb befindliche Museumsapotheken (Győr, Pécs) eröffnet. Endlich wurde die Erhaltung und fachgemäße Restaurierung der Einrichtungen

von nahezu 60, in Betrieb befindlichen Apotheken im Lande ermöglicht. Der Historiker József Antal wurde zum „Profi“ auf einem ihm bislang unbekanntem Fachgebiet, das bis zu seinem Erscheinen größtenteils von älteren, hochgebildeten Ärzten und Apothekern betrieben wurde. Damals wurde ja Medizin- und Pharmaziegeschichte an der Medizinischen Fakultät noch nicht unterrichtet. Er erkannte, daß medizinhistorische Forschungen ausschließlich in Kenntnis der angrenzenden Grundlagenwissenschaften (Archäologie, Völkerkunde, Anthropologie, Soziologie, Kunstgeschichte, usw.) aber in erster Reihe in Kenntnis der historischen Grundlagen umfassend betrieben werden können. *„Es ist kein Zufall, daß die Entstehung der ärztlichen Erfahrung und des medizinischen Denkens im Laufe der Jahrtausende einen, dem Menschen fast gleichalt-rigen Anspruch darstellen, und damit die Medizin zu einer der ältesten Wissenschaften machten. Es sind kaum noch andere Wissenschaften bekannt, die imstande waren soviel Kenntnismaterial anzuhäufen und durch Integrierung anderer Wissenschaften eine eigenständige Philosophie herauszubilden, wie die Medizin“* — schrieb er am 4. Oktober 1993, vor seiner Therapiebehandlung in Köln, in der Begrüßung eines in der Herausgabe befindlichen Buches, das die Beziehungen zwischen Medizin und Kunstgeschichte analysiert (und 1994 erscheinen wird). Als letzte Botschaft für jene, die als Ärzte oder als Historiker, bzw. Kulturhistoriker auf dem Forschungsgebiet dieser Disziplin tätig sind. Seine Auffassung untermauerte er in der Praxis auch dadurch, daß er Fachleute verwandter Gebiete um sich herumversammelte. Selbstverständlich erbat er auch stets die Meinung von Medizin- und Pharmaziefachleuten. Vielleicht ist es ein Ergebnis dieser zweifachen Betrachtung (nämlich der des Mediziners und des Philosophiestudenten), daß unsere Museen den medizinhistorischen Museen Europas als Modell dienen.

Die Ergebnisse sind besonders bedeutend, wenn man mit dem Vorhergehenden im Reinen ist und mit den Schwierigkeiten, die er im Rahmen des Kádár-Regimes in den 1960/70-er Jahren zu bekämpfen hatte. Das Museum hatte keine Mäzene (wie einst Ferenc Széchenyi bei der Gründung des Nationalmuseums oder die Regierung, in der József Eötvös Mitglied war, bei jener des Museums für Bildende Künste). Er erweiterte sein Institut Schritt für Schritt mit neuen Büchereien und Ausstellungen. Er selbst berichtet über die von den Anfängen zu Beginn des Jahrhunderts bis zu den 80-er Jahren erzielten Ergebnisse in seiner Übersicht „Das Museumswesen für Medizin- und Pharmaziegeschichte in Ungarn“ (Múzeumi Közlemények, 1971, Nr. 2, 28—42). Indem er die wissenschaftshistorischen Museen preist, betont er die Bedeutung des Buch- und Manuskriptmaterials neben den Objekten. Neben den Universitätsmuseen (Wien, Kopenhagen, usw.) wurden zu Anfang des 20. Jahrhunderts eigenständige Museen gegründet [London: Wellcome-Institut. Budapest: Museum für Medizingeschichte (1905), Museum für Pharmaziegeschichte (1906)]. Als Ergebnis abgebrochener Initiativen und Sammeltätigkeiten kam das Pharmaziemuseum József Ernyey (1948—1955) zustande, deren Material in die zuerst gegründete Bücherei (1951) überging. Nach seinen Vorstellungen kann das Institut eine geeignete Forschungsbasis des musealen Objekt-, Buch- und Archivmaterials des Fachgebiets sein. Als Grundsammlung dienen die Bücherei des einstigen Königlichen Ärztereins (1842), sein Archiv (1836) und endlich sein Museum (1905). Das Museumswesen für Pharmaziegeschichte ging von Kolozsvár aus (von 1887 an werden Andenken aus ganz Ungarn gesammelt. 1918 beträgt der Bestand 1000 Stück). Unter Berücksichtigung der Anweisung der Minister für Gesundheits- und für Bildungswesen erarbeitete er 1973 die Richtlinien zum Schutz der Apothekeneinrichtungen von historischem und kunstgewerblichem Wert, und — in Zusammenarbeit mit den Komitatzentren der Pharmazien — wurde die Erhaltung (Rettung) der alten Offizinen-Einrichtungen durch das Museum durchgeführt.

Das Museumswesen, in erster Reihe die Museologie der Medizin- und Pharmaziegeschichte, ist ein bedeutender Teil seines Lebenswerkes, Gegenstand seiner Studien und Bücher (Bilder aus

der Vergangenheit der Heilkunde, 1973; in 4 Sprachen; Andenken der europäischen Medizin und Pharmazie, 1981, in 3 Sprachen; Corvina).

Seine Anschauungen widerspiegeln sich in den Studien der von ihm jahrzehntelang herausgegebenen „Orvostörténeti Közlemények“, eines wissenschaftlich anspruchsvollen, regelmäßig erscheinenden Bandes, der von den heimischen und ausländischen Autoren sowie dem internationalen Redaktionsausseuß (seit 1991) anerkannt wird. Der Zeitschrift ist als Mitherausgeber die Gesellschaft für Ungarische Medizingeschichte (Magyar Orvostörténeti Társaság) eng angeschlossen; er wurde erst Generalsekretär (1972), dann 1987 bis zu seinem Tode Präsident letzterer. Nach seinen Vorstellungen entstanden die Fachabteilungen der Gesellschaft (jene für Medizingeschichte, Volkshelkunde, medizinische Fachsprache, usw.), die dazu berufen sind, die Forscher der angrenzenden Grundlagenwissenschaften zur Zusammenarbeit zu bewegen. Ähnlicherweise wurde, zusammen mit der Ungarischen Gesellschaft für Pharmaziegeschichte (Magyar Gyógyszerészettörténeti Társaság) die Pharmaziehistorische Fachabteilung gegründet (1968), in der er ebenfalls Vorstandsmitglied war. Über die Herausgabe von Zeitschriften und Büchern und durch die intensiven fachlichen Beziehungen zu heimischen und internationalen Gesellschaften — deren praktisches Funktionieren durch die Museen von internationalem Ruf und die Bibliothek von unschätzbarem Wert der „Hintergrund-Institution“, des Semmelweis Medizinhistorischen Museums, der Bibliothek und des Archivs desselben gewährleistet wurden — wurden als Anerkennung die internationalen Kongresse für Medizingeschichte (1974), bzw. Pharmaziegeschichte (1981) das erste Mal während des fünfzigjährigen Bestehens der Internationalen Gesellschaften für Medizingeschichte (Paris), bzw. Pharmaziegeschichte (Bremen) in Budapest gehalten und von unserem Institut und unseren Gesellschaften veranstaltet. Nach der Meinung beider internationalen Gesellschaften wurde der bisher größtangelegte Kongreß in Ungarn veranstaltet, wobei die Aufgaben des Generalsekretärs von József Antall übernommen wurden.

Im Rahmen seiner wissenschaftlichen Tätigkeit auf den Gebieten der Politik- und Ideologiegeschichte, der Erziehungs- und Bildungsgeschichte fand er die Möglichkeit der medizinhistorischen Arbeit, welche in unmittelbarer Beziehung zu seinem Forschungsgebiet stand. Er erkannte, daß die Politik- und Wirtschaftsgeschichte des Liberalismus in engem Zusammenhang zu Politik des Gesundheitswesens steht. Er formulierte das Wesen der eigenständigen ungarischen Schule der Mediziner, und das Studium des Begriffs und der Mitglieder (Semmelweis, Balassa, Markusovszky, Lumniczky, Korányi, usw.) der sog. „Pester Medizinschule“ wurden zu seinem Forschungsgebiet. In diesem Themenkreis hielt er Vorträge an internationalen Kongressen (1968—1989: Weimar, Bukarest, Budapest, Basel, Innsbruck, usw.) und Vorlesungen an Universitäten (von 1974 an: Düsseldorf, München, Köln, Marburg, Wien, Padua, Istanbul, usw.). Der Staat und die Gesundheitspolitik, an die Person von József Eötvös gebunden die Gesundheitspolitik der Centralisten, die Problematik der Reform des Gesundheitswesens sowie das Museumswesen, in engster Beziehung zur medizin- und pharmaziehistorischen Museologie bilden ein bedeutendes Kapitel seines Lebenswerkes, die Themen seiner Bücher und Studien.

Auf den Spalten der Wochenschrift für Medizin (Orvosi Hetilap, 1981, 8. März, Nr. 10) faßt er die erzielten Ergebnisse unter dem Titel „Lage der Medizingeschichte in Ungarn“ (Az orvostörténetem helyzete Magyarországon) zusammen. Außer der Schaffung der institutionalen Grundlagen wurde der Unterricht der Medizingeschichte an den Universitäten selbst von der Ärztesellschaft nicht befürwortet, zumal Mitte des 19. Jahrhunderts auch die Dissertationspflicht der Ärztekandidaten — infolge der damaligen pragmatischen Betrachtungsweise der Kliniken — aufgehoben wurde. Das Institut für Geschichtswissenschaften der Ungarischen Akademie der Wissenschaften hält die Medizingeschichte nicht als Gegenstand ihrer Forschungen, auch von dem Komitee für Wissenschafts- und Technikgeschichte werden hauptsächlich die

Forscher auf dem Gebiete der natur- und technischen Wissenschaften unterstützt. An der Universität für Medizin wurde der Pflichtunterricht dieser Disziplin infolge einer Verordnung des Ministers für Gesundheitswesen und ehemaligen Medizinhistorikers Emil Schultheisz eingeführt (1985). „Soviel ist jedoch gewiß“ — stellt der Autor fest — „daß das ganze ungarische wissenschaftliche, sogar das ganze geistige Leben die Bedeutung der Geschichtlichkeit in der Gestaltung unseres allgemeinen Denkens und in der Schaffenden wissenschaftlichen Tätigkeit fühlen muß. Umsonst stehen am Steuerknüppel des ungarischen Gesundheitswesens und des ungarischen wissenschaftlichen Lebens aktive und anerkannte Persönlichkeiten und Befürworter der Wissenschaftsgeschichte, ja sogar der Medizingeschichte, wenn dies nicht von dem Anspruch auf das Ganze der Medizin begleitet wird.“ Er zitiert die früheren Befürchtungen des Ministers für Bildungswesen Ágoston Trefort (1872—1888) bezüglich der „Schuster-Bildung“, begleitet von mangelhafter „Fachausbildung“. In unserer neuen, pragmatischen Welt können seine untenstehenden Worte als von aktueller Gültigkeit betrachtet werden: „Die Gewährleistung des Synthese, der Erkennung des Wesentlichen ist wenigstens in der Genese der wissenschaftlichen Entwicklung unentbehrlich. Das wird von dem engstirnigen Praktizismus nicht geschätzt, denn dieser spürt die Perspektive aus dem Aspekt der inspirativen Faktoren nicht.“ Auch die von Ärzten gegebenen Antworten auf seine Bewertung (Orvosi Hetilap, 1981, 14. Juni) pflichten seinem Artikel bei und betonen die Wichtigkeit des Niveaus der medizinhistorischen Studien. Wir bereiteten uns auf eine Laufbahn als Literaturhistoriker oder Kunsthistoriker vor und wurden zum Medizin- und Kulturhistoriker. Letzteres muß deshalb betont werden, weil wir mit all dem in den 1960/70-er Jahren begonnen hatten, als die Kulturgeschichte nicht einmal einen Lehrstuhl haben konnte und sich auch unter den Historikern nur wenige mit dieser Disziplin befaßt hatten. Es ist auch kein Zufall, daß eine der wichtigsten Quellen des hervorragenden Werkes von Domokos Kosáry (heute Präsident der Ungarischen Akademie der Wissenschaften) über die Kulturgeschichte des 18. Jahrhunderts gerade die Veröffentlichungsserie der Orvostörténeti Közlemények wurde. All das ist selbstverständlich, da die in den wissenschaftlichen Fachrichtungen der Geschichte Ausgebildeten sich nicht direkt mit der Geschichte medizinischer Fachgebiete (z. B. Herzchirurgie) befassen konnten. Die um József Antall versammelte Gruppe ehemaliger Philosophiestudenten unternahm eine sehr große Sache, als sie, das Erlernen einer in Ungarn keine Universitäts-Fachausbildung gewährleistenden Sparte, der Medizingeschichte anstrebte. (Wie bereits gesagt, ist seit 1985 Medizingeschichte an der Universität für Medizin auf Anordnung des ehemaligen Gesundheitsministers und Medizinhistorikers Emil Schultheisz Pflichtgegenstand.)

József Antalls Funktion als Herausgeber war durch Aktualität und Organisiertheit gekennzeichnet. Seine wichtigsten Grundthemen waren wie folgt: Semmelweis-Forschungen, Geschichte der Fakultät für Medizin, Museumsführer, internationale Kongresse und Jahrestage, und nicht zuletzt Bände über Fachsparten (Pharmaziegeschichte, Volksheilkunde, Lehrbuch der Medizingeschichte).

Besonders beschäftigten ihn die Person von Ignác Semmelweis, sein Geburtshaus, in das das Museum gezogen ist, das Mysterium und die Tragödie seines Lebensweges und Todes. In letzterer Frage gelang es, an Hand der Quellenausgabe von Semmelweis' Krankheitsgeschichte ein als endgültig erscheinendes Ergebnis zu erzielen und somit kann das Geburtshaus gleichzeitig auch die „des Retters der Mütter“ würdige Ruhestätte sein. Eine herausragende Grundquelle ist der Band, der die Krankheitsgeschichte Semmelweis' beschreibt und ihn würdigt (83—84/1978). In Erinnerung an die anläßlich der zweihundertsten Jahreswende der Gründung der Medizinischen Fakultät Nagyszombat herausgegebenen Werke (51—53/1969/57—59/1971) und zur 225. Jahreswende wird 1994 ein neuerer Band veröffentlicht. Die Sammlung der Vorträge des 1983 mit der Ungarischen Akademie der Wissenschaften gemeinsam gehaltenen Luther-Jahrestages und des

1984 daselbst veranstalteten Zsámboky-Jahrestages (109—112/1985), gleichzeitig eine Facsimile-Ausgabe des berühmten Porträt-Albums (Icones) von János Zsámboky. Endlich erwähnen wir die anlässlich der Internationalen Medizinhistorischen Kongresse herausgegebenen Sonderausgaben in Fremdsprachen: Bukarest (Suppl. 4/1970), London (Suppl. 6/1972). Selbstverständlich wurde das Material des in Budapest gehaltenen Kongresses in zwei dicken Bänden veröffentlicht (1976. 1670 p.).

József Antall erhielt für seine Tätigkeit auf dem Gebiete der Medizingeschichte und Moseologie zu Recht verschiedene Anerkennungen: Gedenkmedaille István Weszprémi (1971), Gedenkmedaille József Ernyey (1981), Ferenc Móra-Preis (1972) usw. Er wurde Vizepräsident der Internationalen Gesellschaft für Medizingeschichte und Honorar- bzw. korrespondierendes Mitglied zahlreicher ausländischer medizinhistorischer Gesellschaften (der deutschen, britischen, schwedischen, argentinischen, polnischen, bulgarischen und finnischen in 1987). Nicht zuletzt blieb er auch während seiner Amtszeit als Ministerpräsident Vorsitzender des Wissenschaftlichen Rates des Instituts und Präsident der Ungarischen Gesellschaft für Medizingeschichte.

Die Begrüßung anlässlich seines 60. Geburtstags betrachten wir infolge seines unerwarteten und tragischen Ablebens als Abschied und Wegweiser: *„Mein Lebensweg fällt in die bewegteste Periode der Geschichte. Stets diente ich dem Lande, der Gemeinschaft, so klein aus der Platz war, auf den ich gelangte, ich trachtete ihn besser zu machen, damit diese Insel in allen Zeiten besser sei. Das Schaffen der Oase war mein Ziel. In diesem Institut möchte ich, daß es auch weiterhin so bleibe... Es handelt sich um eine der Gründungen, die mitanständiger Absicht gemacht worden waren, die etwas Gutes wollten. Es ist wahr, daß sie nicht als so groß angelegt geplant wurde, wie sie dann ausfiel... In einem Zeitalter, in dem etwas vorbei ist, etwas zusammengebrochen ist, die menschlichen Normen, die Beziehungen der Menschen zu einander mit unbegriffen, sollte man den Grundwerten treu bleiben und nichts sollte in diesem Institut vorkommen, was menschlichem Anstand und menschlichen Verhaltensnormen entgegengesetzt ist. Erhalten Sie den Humanismus, erhalten Sie das auf nationalen Grundlagen beruhende Solidaritätsgefühl und den Antsand einander gegenüber, der dazu unerlässlich ist, daß eine kleinere Gemeinschaft, oder eine Gemeinschaft funktionieren kann.“*

Der erste Ministerpräsident der sich auf den besinnlichen Feiertag des Christentums vorbereitenden Ungarischen Republik ging gegen abends um viertel nach 5 am dritten Adventsonntag, im 62. Lebensjahr, die körperlichen Leiden nicht scheuend, für immer von dieser Erde. Nach kaum dreieinhalb Jahren Tätigkeit als Politiker verweigerte ihm das Schicksal seinen neuen Wahlzyklus zu erleben und den Nachfolgern wenigstens mit Ratschlägen zur Seite zu stehen. Eine Sache jedoch wurde ihm zuteil: der Medizinhistoriker, der anfangs eine Zwangslaufbahn betreten hatte und dann das Beste seines reifen, erwachsenen Mannesalters, 26 Jahre in diesem Beruf verbrachte, schuf ein bleibendes Lebenswerk, nicht nur für die Ärzte- und Apothekergesellschaft, sondern für unsere nationale Kultur.

MÁRIA VIDA
Generaldirektor
Chefredakteur

JÓZSEF ANTALL,
HISTORIAN, MEDICAL HISTORIAN, PRIME MINISTER
(8 APRIL 1932—12 DEZEMBER 1993)

In April 8th 1992 all colleagues, former colleagues of the Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives were gathering for a private meeting. They wanted to greet the former director of the institute, Dr. József Antall at his 60th birthday. The building was droned with ardent enthusiasm, since they cooked and baked, and made presents for the former colleague, director, and not least for the friend who always helped those who were in trouble. The multilingual museum guides, who once had badly suffered but were redressed in the Museum, placed their own-made sweet and salty pastries and cookies on the table. A Polish colleague offered a traditional beetroot soup. The librarians, museologists, archivists together with the dexterous restorer-team produced a giant photo album in which they collected the pictures that presented Antall's 26 years in the institute. Everyone stood in excitement, and wrote with a pen on the black sheets below the photos the dates of bygone events. Sometimes he and sometimes others recalled the data of the photos.

We felt that he had come home, got relaxed and took part in the conversations. The doyen of the institute, the 94-year old pharmacist Dr. Bertalan Zboray greeted the Prime Minister, who—with his traditional humour—answered with respect. This day we felt that he was the same again, that in our company he had forgotten about his nation-wide problems and returned to his old, and confidential "oasis", where he had been able to carry on his political, historical and literary conversations for years, and tell his inexhaustible jokes which made his colleagues laughing. No doubt, it did not occur any of us on this day, that this could be the last time we saw him at a merry party, and after 18 months we would meet at his coffin, in the house of the Parliament, to pay our last respects. We had known that he fought with a serious illness, but the atmosphere resembling those of the old days gave us relief and confidence in the future. One or us made a video record which perfectly presents this unique atmosphere.

The *Communicationes de Historia Artis Medicine*, which he had edited for decades, published a special issue for his birthday, with a bilingual congratulation of the new editor-in-chief and a promise, that "... his associates, his friends and pupils, since we share his ideas and have had similar lives, we understand him, and the same »substitute«, the study of medical history, became our profession as well. We regard it as a duty to preserve to posterity all those he has started ... we promise that we shall take care of his life-work, we shall raise its international reputation and safeguard our common work."

His family background and education made it possible for him, who had been after all a historian of politics and education, to take the opportunity, within the limits of dictatorship, the only chance in academic life, and establish the national basis institute for medical and pharmaceutical history from the very beginnings. His father, Dr. József Antall senior, a politician of social affairs, who was an aide in the Ministry of Interior Affairs, and governmental commis-

sioner of refugee affairs, supporter of Polish, French, British, Dutch etc. refugees, was arrested by the Gestapo in October 15th 1944. After after 1945 he was Minister of Reconstruction of the first two governments and governmental appointee of the Hungarian Red Cross. He lived retired during the dictatorship. It was the esteem that he felt for his father, and the spirit of the gymnasium of the Piarist Order, which determined the younger Antall's interest in history and politics.

The congratulation was rightful to the man who were able to make good use of his political talents even during the years of communist dictatorship and created an institute and form a discipline which could remain a nonpolitical "oasis". Antall's teaching career was forced to cease, apparently due to his involvement in the 1956 uprising, and he could carry it on, between 1962–1971, in adult education only. During the 1956 revolution he was a teacher at the József Eötvös Gymnasium and was president of the school's Revolutionary Committee. After the revolution he was transferred to the Ferenc Toldy Gymnasium, where his class of second form, which at the first anniversary of the revolution sang the National Anthem, was forbidden from university education, and Antall himself was expelled from all the secondary schools of the country. Eventually, he applied for a fellowship in the Semmelweis Medical Historical Museum, and occupied his place in May 1st 1964. In the beginning he was a part-time fellow, but soon (October 16th) promoted to a full-time researcher. And three years later, in June 1967 he was posted to the National Medical Historical Library in order to prepare its unification with the Semmelweis Museum. The two institutions were united in January 1st 1968 and Antall became the deputy director of the new and enlarged institute. The director was the noted gynaecologist, Professor Sándor Fekete.

The new Parliament Act on Archives gave way for the Semmelweis Museum to collect archival documents and papers of medical history, and in 1974 an archive was added to the Museum and Library, which has been named the Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives, and was classified an "A" grade national museum in 1980. Antall was a deputy director general from 1972, and from 1974 the managing director general of the institute. Due to his political behaviour, however, and to the fact that he did not join the communist party, his formal nomination as director general, did not come until 1984.

As early as at the gymnasium (grammar school) of the Piarist Order (called Endre Ady Gymnasium after its nationalization) he was keenly interested in history, sociology and folklore. One of his early papers delivered in May 5th 1949 in the school literary group was about the system having only one child in Hungarian families. This short essay, which appeared during the process of his maturation, the years of adolescent study, the practice for scholarly work, was related to medical history in a broader sense.

At university he took a degree in history and historical auxiliary disciplines (1955), in Hungarian literature and grammar (1957) and in librarianship (1962). He passed exams in museology at Professor Zoltán Oroszlán's courses, read anthropology under the auspices of Lajos Bartucz, folklore under Gyula Ortutay, and Muslim cultural history under Gyula Germanus. As a result of this studies he wrote several essays concerning medical history: e. g. "The race-components of Hungarians" (1951).

Though his interest was mainly focused on political history and the history of education, his various studies explain, how could he—within the limits of dictatorship—in such a specific, peripheral field, as medical and pharmaceutical history develop a complete oeuvre. In this process, he was also helped by some other experience. During his teaching career he contributed in drawing up a project for the introduction of art history into secondary education in 1955/56. Unfortunately, after the 1956 revolution he was forbidden to take part in this draft any longer.

His work in the Semmelweis Institute and his researches were closely associated with his organizing and management duties. He worked out the organization of the institute, the structure

of its collections, and with his colleagues he carried out cataloguing the collections of the museum and the archive, and the books and periodicals of the library. During the last decades many foreign institutions has sent representatives to study this structure and the organization of the Semmelweis Institute. He did not have any model in mind to follow, he had been even unable to pay visit to abroad till 1969. Nevertheless, among these circumstances he arranged the permanent exhibition of the museum (*Pictures from the Past of the Healing Arts*), on his own, with two of his colleagues, in 1968. The conception of the exhibition has not changed, though the presentation was renewed in 1974, 1981 and 1991.

His exceptional characteristic, that he always strove after the best results, appeared in his academic activities on the field of medical and pharmaceutical history too. Hungarian pharmacist wanted to present their profession with an independent museum. He created the financial and theoretical background of the department of pharmaceutical history in form of a separated museum and a library. One of his young colleagues in the institute presented the permanent exhibition of the Golden Eagle Pharmacy Museum, entitled "*Pharmaceutic of the Renaissance and the Baroque*"; in the rooms of a former pharmacy that had served the public for 150 years, at 18 Tárnok street. The József Ernyey Pharmaceutical Library, on the other hand, has found its home in the rooms of the former Saint Christian Pharmacy (1981). Now, we can surely say that in respect of medical and pharmaceutical museology and librarianship Hungary is regarded as a "great power" among Hungarian and foreign researchers.

As part of the new objectives the Semmelweis Institute has been trusted with the national supervision of the alike collections as well. In the former family house of Frigyes Korányi, at Nagykálló, the Korányi Memorial Museum (1977), and in Budapest the Géza Kresz Ambulance Museum (1987) was opened. A row of pharmacy museums (Sopron, Székesfehérvár, Kőszeg, Kecskemét, Eger) and still working museum pharmacies (Győr, Pécs) were among the other newly established institutions. The national supervision of the furniture and equipment of almost sixty other pharmacies was added to the functions of the Semmelweis Museum, Library and Archives in 1973.

Through these works József Antall became a professional on a field that had been almost unknown to him, and which had been practised by elderly physicians and pharmacists. Medical history was not on the curriculum even of medical education in those times. He recognized that any researches that can claim for comprehensive and satisfactory results in medical history ought to use the methods and accomplishments of archeology, folklore, anthropology, sociology, art history and above all those of history itself. "*It is not by accident that the need for medical attainment is equal in age with man . . . through medical experience and medical theory, medicine has become one of the oldest science during the past millenia. We know few such sciences, which by the integration of so much knowledge was able to develop such an independent philosophy as medicine.*"—he had written recently in the Preface of a book about medicine in arts, by one his colleagues, before he left Hungary for Cologne to follow a serious treatment. A last message to anyone, be either physicians, historians or cultural historians, who study medical history. His conceptions were justified in practice by collecting professionals from similar fields around himself while certainly kept in consultation with medical and pharmacist experts. Probably, it came about as a result of this double—medical and historical—view that our museums has become models for Europe's other medical historical collections.

These results are especially remarkable if we take into consideration the antecedents and the difficulties he was faced with, things which he had to overcome during the Kádár-regime of the 1960–70s. Though the Semmelweis Museum did not have any supporters (like count Ferenc Széchényi or Baron József Eötvös in case of the last century collections), he enlarged the institution step by step with new libraries and exhibitions. He himself, has written about the develop-

ment of medical historical collections from the beginnings at the turn of the century till the results of the 1980s. In his “*The medical and pharmaceutical museology in Hungary*” (Múzeumi Közlemények, 1971, 2, pp 28–42) reviewing the history of science museums, he stressed the importance of the book and manuscript collections in addition to material collections. Beside university collections (Vienna, Copenhagen etc.), independent museums were organized from the beginning of the 20th century (London: Wellcome Institute, Budapest: Medical Historical Museum in 1905, Kolozsvár: Pharmaceutical Historical Museum 1906). These, however, incomplete initiatives had been accomplished with the József Ernyey Pharmaceutical Museum (1948–1955), which collection later was taken over by the Semmelweis Museum. According to Antall’s conception, the overall institute can act as a research centre having equipped with collections of objects, books, and archival papers. The basic collections are the library of the former Royal Society of Budapest Physicians (1842), its archive (1837) and museum (1905). In Hungary pharmaceutical museology started in Kolozsvár, where the materials of Hungarian pharmaceutical history were accumulated since 1887. By 1918 its collection counted 1000 items.

According to the decree of the Minister of Health and the Minister of Education Antall worked out the directives for the preservation of furniture and equipment of pharmacies with historical or artistic value, and in co-operation with the county pharmaceutical centres, he rescued many of the furniture of old *officinas*.

Museology, with respect to medical and pharmaceutical museology formed significant chapters of his work, and gave topics for his papers and books. (*Pictures from the Past of Medicine*, Budapest 1973, published in four languages; *Mementos of European medicine and pharmaceutic*, Budapest, Corvina 1981 in three languages.)

His vision of medical history was presented in the issues of the *Communicationes*, which had been edited by him for decades. The *Communicationes* is published together with the Hungarian Medical Historical Society, in which he held the chair of secretary general (1972) and where he later became president (1987–1993). It was his idea to subdivide the work of the Society into different specialized sections (history of science, folk-medicine, medical linguistics etc.), each profited to put experts of similar subjects in touch. Similarly, in co-operation with the Hungarian Pharmaceutical-Historical Society, a section of pharmaceutical history was also erected, where Antall was a member of the presidency too. In recognition of the contribution of the books and periodicals published by the Semmelweis Institute and the Society, and due to the intensive connections with Hungarian and foreign societies, which were always helped by the background institute, the Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives, the International Medical Historical Society (Paris) and the International Pharmaceutical Society (Brema) held the first time of their history an International Medical Historical Conference in 1974, and an International Pharmaceutical Conference in 1981 in Budapest. Antall was the chief secretary of these congresses. Both international societies agreed that the most remarkable congresses, so far had taken place in Hungary.

Through his historical studies on political processes or on political thought and education, he came across the problems of medical history. He recognized that the political and economical history of liberalism is closely related to health policy. He typified the characteristics of the Pest medical school, and his main field within medical history became the investigation of the role of Semmelweis, Balassa, Markusovszky, Lumniczer, Korányi in it. He gave lectures about his results in international congresses at Weimar, Bucharest, Budapest, Basel, Innsbruck etc., and from 1974 at the universities of Düsseldorf, Munich, Cologne, Marburg, Vienna, Padova and Istanbul as well.

It was not only the study of state health policy, and—in accociation with Eötvös—the investigation of the centrist’s idea of public health reform, but museology, with respect to medical and

pharmaceutical museology, that formed significant chapters of his life-work, and gave topics for his papers and books.

In 1981 Antall published a summary in the *Orvosi Hetilap* (Medical Weekly), entitled “*On the situation of medical history in Hungary*”, which was about the circumstances of this field from many aspects. He emphasized, that Hungarian medical society supported but the organization of mere basis institutes, and rejected the incorporation of medical history into the curriculum of the university. Moreover, medical students were not required to write theses since the middle of the 19th century, as a result of the purely clinical approach of those times. The Institute of Historical Studies at the Hungarian Academy of Sciences (MTA) does not regard medical history as a research subject either. The Science and Technical Historical Committee of the MTA supported mainly scientists who investigate science itself or technological disciplines.

Medical history became a compulsory subject at university when Emil Schultheisz, a former medical historian then Minister of Health passed a decree in 1985. “*All in all—wrote Antall—the whole Hungarian scientific and intellectual world ought to feel the importance of the historical approach in shaping our common mind, in creative scientific thought. No matter that Hungarian academic life has been lead by active and noted figures of science history even of medical history, if it [medical history itself] can not meet the need of medical profession as well.*” Antal cited Agost Trefort’s (Trefort was Minister of Education between 1872–1888) claims about the dangers of both over specialization and scrappy education of professionals and then continued: “*Synthesis and theoretical approach are indispensable at least in the genesis of scientific progress. It is a fact, which has not usually been realized by narrow-minded pragmatism, that can not feel the broader perspectives in respect of inspiring factors.*” Remarks by physicians (OH July 14. 1981) for Antall’s judgement agreed with his points and emphasized the importance of good standards of medical historical papers.

It was necessity and the sole intellectual possibility that introduced him and a few of us, who originally had wanted to become historians, art-historians, archeologists, or literary-historians, to medical, and cultural history. This ought to be emphasized because we started it in the 1960s and 70s, when there was not even a department of cultural history at any university in Hungary and only a few historians were involved in this discipline at all. It did not happened by accident either that one of the important sources, used later by Professor Domokos Kosáry (now president of the Academy of Sciences), in his excellent work about 18th century Hungarian cultural history was the publications of the *Communicationes*. This was understandable, because those who read history at university could not deal with subjects related directly to medical history. The task undertaken by these art-graduates around Antall was difficult: they decided to study medical history which had been out of university education in Hungary.

His editorial work was characterized by actuality and organization skills. The main fields of the *Communicationes* have been: Semmelweis’s life and work, the history of medical faculty, museum guides, international congresses, anniversaries and special volumes (pharmaceutical history, folk-medicine, medical historical textbook etc.). An outstanding source is the volume about Semmelweis’s discovery and on the pathography of his illness. Another important book was the volume on the 200th anniversary of the foundation of the medical faculty at Nagyszombat. In 1983 together with the Hungarian Academy of Sciences a congress was organized for the five hundred years anniversary of Luther’s birth. Next year the papers given at the Zsámboky anniversary were published together with a facsimile edition of Zsámboky’s famous *Icones*. Lastly, we mention the volumes that came out for the International Medical Historical Congresses (Bucharest, Suppl. 4/1970; London Suppl. 6/1972). Certainly, the papers of the congress held in Budapest appeared also, apparently, in a two volume book in 1976.

Antall was especially interested in Semmelweis himself, in the enigma, and tragedy of his life

and death, and the house where Semmelweis was born, and where the Museum has been placed. The enigma of Semmelweis's death was solved eventually. The house, where Semmelweis was born become the last resting place of the "Saviour of Mothers" as well.

Antall was awarded for his medico-historical studies, and foundations of museums—among others—by the István Wesszprémi Medal (1971), the József Ernyey Medal (1981), and the Ferenc Móra Award (1972). He was elected vicepresident of the International Medical Historical Society, and corresponding member of numerous foreign medical historical societies. It is owing to him that during the years of Kádár's dictatorship, in the first half of the 1960s the national basis institutes of medical and pharmaceutical history—that is to say museums, libraries and archives—were re-established from the very beginnings, though pre-war initiatives were always taken into considerations.

Due to his unexpected and tragical death we regard his words at his 60th birthday party as a farewell speech and a last guide:

"The years of my life belong to those periods of history which were full of events. I always tried to serve my country no matter how small place I was posted at and I always tried to change it better, for making it a better island. My objective was to create oases each time. In this institute I wish this development to be continued... This [institute] is one of the few foundations which had had a fairly respectable intention, which wanted to produce something good. True, it was not planned to develop into such a big size... In an age of transmission when something has finished, collapsed, including even many of the everyday human norms and when individual associations have certainly been shaken too, [I ask you] to keep an eye on basic values and avoid everything contrary to fairness and to the norms of human behaviour. Preserve humanism, preserve the feeling of solidarity based on national foundations and the fairness toward each other; these are indispensable to allow to work any smaller community, or any community at all."

The Prime Minister of the Hungarian Republic while preparing himself for the confidential feast of Christianity died on the third Sunday of Advent, about 5.15 p.m. in a hospital. Fate did not give him chance to continue his three and a half year long political career for the next electoral period, and to help, at least with his advices, his would-be successors. Nevertheless, he, the medical historian, who spent 26 years, the longest part of his adult life on this field, was able to produce an ever lasting work not only for medical and pharmacist society, but for our national culture as well.

MÁRIA VIDA
editor-in-chief

-
1. Emléklap Antal József ravatalánál tett látogatás emlékére.
Commemorative card for those who paid their last respects at the catafalque of József Antal.
  2. A 60. születésnapra rendezett ünnepség a Semmelweis Múzeumban. 1992. április 8.
Party given for the 60th birthday of József Antal in the Semmelweis Museum at April 8th, 1992.
  3. Az Arany Sas Patikamúzeum megnyitásán tartott beszéd. (1974. július 1.) *Balról jobbra*: Antal József, Végh Antal, a Gyógyszerészeti Kar dékánja, Schultheisz Emil egészségügyi államtitkár, Vida Mária, a kiállítás rendezője.
Speech delivered at the opening of the Golden Eagle Pharmacy museum (July 1st, 1974). *From left*: József Antal; Antal Végh, Dean of the Faculty of Pharmaceutics, SOTE; Emil Schultheisz Secretary of State at the Ministry of Health; Mária Vida.
  4. Beszéd Semmelweis Ignác születésének 175. évfordulóján tartott ünnepségen. (1993. július 1.)
Speech delivered at the celebration of the 175. anniversary of Semmelweis in July 1st, 1993.
  5. Szent István Király nemzeti ünnepén tartott beszéd a budavári Szent István szobornál. (1993. augusztus 20.)
Speech delivered at the National Day of King Saint Stephen, in Buda Castle, August 20th, 1993.

SZEGEDI KÖRÖS GÁSPÁR

CASPARUS FRAXINUS ZEGEDINUS*
(1530 előtt — 1563)

„Amíg élek, mindig az emberek javát szolgálom...”

Bálint Sándor emlékének

GRYNAEUS TAMÁS

I

Weszprémi István a magyarországi orvosdoktorokról szóló nagy gyűjteményes művében¹ még nem emlékezhetett meg Körös Gáspár doktorról (humanista nevén Casparus Fraxinusról), mert alakját és működését csak későbbi szorgos levéltári kutatásokból ismerjük. Az elmúlt száz év alatt egyre szaporodó 16. századi magánlevelezés-kiadások között² először Szalay Ágoston³ *Négyszáz magyar levele*ben jelent meg néhány Fraxinus-levél. A következő fontos lépést Károlyi Árpád és Szalay József tette, megjelentetvén Nádasdy Tamás nádor családi levelezését.⁴ (A M. O. L., ill. a korábbi bécsi udvari levéltár, mai Staatsarchiv Wien anyagából)

A nádor és felesége, Kanizsai Orsolya levélváltásában 1554 és 1559 között gyakran esik szó „az doktor”-ról, „Gáspár doktor”-ról, „Gáspár doktor uram”-ról, de Körös Gáspárnak Nádasdy Tamáshoz írott leveleiből mindössze egy került bele ebbe a gyűjteménybe.⁵ Demkó Kálmán *A magyar orvosi rend történetében*⁶ erre a műre hivatkozva csak egészen röviden említi Gáspár doktort a 16. századi udvari orvosok között. Kárfy Ödön először Perneszy György 1556-ban Sárovarott kelt levelét közölte (ebben a „dominus doctor”-ról is szó esik),⁷ majd a rákövetkező évben, 1909-ben, ismeretterjesztő jellegű cikkében mutatta be Fraxinusnak a Nádasdy levéltárban található leveleit (1553—1565!!).⁸ Újabb egy év múlva, Szmollény Nándor munkája keretében jelentek meg először a Fraxinus-levelek fordításai, illetve kivonatai. A Nádasdy levéltárban lévő Fraxinus-leveleket kiegészítette az említett 1557. július 2-án kelt levél hasonmásával.⁹

Időrendben haladva Komáromy András: *Magyar levelek a XVI. sz.-ból* c. közleménye következik. Ezekben több is található, melyekben szó esik Gáspár doktorról.¹⁰

Takács Sándor négy munkájában is foglalkozik Körös Gáspárral, idéz leveleiből. Először a *Rajzok a török világból*¹¹ „Orvosságtudakozás és orvoslás” című fejezetében rajzolja meg Fraxinus portréját¹²

¹ Succinta medicorum... biographia. Lipsiae. 1784.

² Benda, 1975; Ehardt S. 1944 és 1951; Házy 1928; Komáromy 1907—1911; Szalay Á. 1861; Veress E. 1909—1913.

³ Pest, 1861.

⁴ Károlyi Á., Szalay J.: *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése*, Bp. 1882. Körös Gáspárról a bevezetőben (p. XXVI) igen röviden szól.

⁵ p. 234, az 1557. VII. 2-i levél a bécsi levéltárból!

⁶ p. 285, 293.

⁷ *Századok*, 1908.

⁸ *Uránia*, 1909.

⁹ Számos hibája és tévedése miatt Bálint S. 1975, 149 Szmollény munkáját használhatatlannak minősíti, ugyan így Magyar-Kossa, 1929, 235—236.

¹⁰ *Történeti Tár* 1908, 203, 209, IX.

¹¹ III. kötet (1917)

¹² p. 121 skk. Kérdés, mennyire hiteles képet fest Gáspár doktorról: p. 122. András doctornak kereszteli; p. 24: 1553-tól 1562-ig állandóan Nádasdy Tamás nádorispán szolgálatában állott; a p. 125. idézetében csúnya elírás: „az félfelem” helyett „az felelem” olvasható.

ismerteti származását, majd így fejezi be: „... mikor Nádasdy elköltözött az élők sorából, a jó Gáspár doctor is elhallgatott. Hová ment s hol végezte be pályáját, ki tudná megmondani?” — Ő mondta meg: *A magyar múlt tarlójáról* című művében már pontos adatokat közölve Szegedi Kőrös Gáspár élete utolsó szakaszáról és haláláról.¹³ Végül a sárvári kertről írott tanulmányában¹⁴ méltatta a botanikus Kőrösi Gáspár érdemeit.

Mályusz Elemér 1923-tól kezdve több közleményben betűhíven közölte az Országos Levéltár Nádasdy levéltárának magyar nyelvű leveleit.¹⁵ A részletes közlésből kimaradtak a Károlyi és Szalay könyvében szereplő levelek, kivéve azokat, melyeknél az olvasat helyesbítésre szorult.

Magyary-Kossa Gyula „Gáspár doktor”-ról írott tanulmányában¹⁶ egy levéldalalt is közölt kicsinyített hasonmásban.

Bencze József két tanulmányt szentel Kőrös Gáspárnak,¹⁷ ezekben az eddigi — részben téves — adatok ismétlése mellett újabb, értékes forrásokat is említ,¹⁸ s ő is közli egy levélrészlet hasonmását. A magyarországi reneszánsz, valamint a növelő közösség, Szeged városa kultúrájában Bálint Sándor rajzolta meg Fraxinus helyét és jelentőségét előbb 1959., majd részletesen 1975. évi nagy munkájában.¹⁹

A legmelegebb hangú és számos igen érdekes, új adatot tartalmazó Fraxinus tanulmányt mindedig Botta István írta. „*Keresve is alig találhatunk rokonszenvesebb embert Szegedi Fraxinus Gáspár*”-nál, — kezdődik Gáspár doktorról szóló fejezete. Különös, hogy a szigorú, sokszor minuciózus bizonyító eljárással dolgozó szerző ebben a fejezetben egyik föltevését a másikba ölti, a fejezet tele van feltételes módú állítványokkal és „*kellott (hogy legyen)*” fordulatokkal.²⁰ Ez megérthető, ha tudjuk, hogy Fraxinus „kulcsembert” Botta bizonyító rendszerében. Ő ugyanis azt akarja — és tudja — bizonyítani, hogy Somogyi Péter azonos a későbbi Méliusz (Juhász) Péterrel. Föltételezi, hogy Somogyi és Fraxinus egy időben tartózkodtak Sárvárott, itt szövődött barátságuk magyarázza meg, hogy miért éppen Fraxinus látogatta meg ismételten a fogságot szenvedő Somogyi Pétert. Másrészt a Sárvárott — úgy mond — iskolát teremtő Gáspár doktort megteszi „*a magyar botanika atyjá*”-vá (itt a két Beythére, Frankovithra, Purkircherre²¹ és Somogyira gondol), az ő hatásával magyarázza a Méliusz-oeuvre-ből kirívó *Herbarium*²² keletkezését s annak egyes jellegzetes helyeit, itáliai adatait. Bármily csábító és rokonszenves is Botta érvelése, mégis elgondolkasztató, hogy ezek a nevek egyetlen Fraxinus-levélnben sem fordulnak elő. . .

A Magyar Országos Levéltárban²³ található Szegedi Kőrös Gáspár levelei, szám szerint 83 darab. Legtöbbjük latinul, egyes levél(részlet)ek magyarul (M.) íródtak az 1533 és 1562 közötti nem egészen kilenc évben az alábbi elosztás szerint:

¹³ p. 282–283. Rövidebben: *Régi idők, régi emberek* [II.] 46–51.

¹⁴ „A sárvári kert a XVI. században” = *Emlékezzünk eleinkről* é. n., 35–46.

¹⁵ *Levéltári Közlemények* I–IV. (1923–1927)

¹⁶ *MOE* I. 235–245, 1929.

¹⁷ *Comm. Hist. Med.*, 1959; *Vasi Szemle*, 1964.

¹⁸ Sajnos pontatlan és hiányos forrásmegjelöléssel.

¹⁹ p. 31 ill., 1975, 35, 75–76. és 149.

²⁰ Botta István: *Méliusz Péter ifjúsága*, Budapest, 1978. III. rész, 7. fejezet, p. 66 skk.

²¹ Borsa G. 1955; Fraknoi, 1873.

²² Méliusz Péter: *Herbarium*, Kolozsvár, 1578.

²³ Magyar Országos Levéltár, Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara archívuma, Archivum familiae Nádasdy (E 185)

	Levelek száma
1553 (szeptember 1-jétől; csonka év)	5
1554	20
1555	15 + 1 ²⁴
1556	16
1557	9
1558	3 + 1 ²⁵ M.
1559	1 + 1 ²⁵ M.
1560	1
1561	6
1562 (június 30-ig; csonka év)	4 + 1 ²⁵ M.
	<hr/>
	80 + 3 + (1)

Facsimilében eddig öt levél(részlet) jelent meg.²⁶

A kéziratos levelek később ráírt oldalszámai nem mindenütt követik az időrendet, ezt tehát előbb helyre kellett állítanunk. Ezért a Vida—Grynaeus kiadás sorszámaira hivatkozom. (Ezek a szövegben és a jegyzetekben szögletes zárójelben található.) A tanulmány végén összeállítottam a levelek dátumát és sorszámait a különböző kiadásokban.

A magyar nyelvű idézetek mind Vida Tivadar fordításából valók.

E levelekből egy Révai Ferencnek [44], egy Erdődy Péternek [50] íródott, négy — magyar nyelven — Nádasdy Tamásnének ([139], 1558. VI. 11., 1559. X. 1. és 1562. VI. 30.), egy levélben pedig N. Lajos orvos kollégáját kéri, hogy helyette vállalja el a nádor titkáranak gyógykezelését (1558. hónap? 26. itt közölve). Egy a soproni tanácsnak szól [104/a] ez is latin nyelvű. Az 1557. április 9-én kelt 2. levél (ezt is itt közöljük [131/a]) — mint azt a fordító, Vida Tivadar megjegyzi — nem Kőrös Gáspár kezírása, latinsága a többi levélétől eltér, fogalmazása is gyöngébb. Ez tulajdonképpen egy háromtagú orvosi consilium (az aláírók egyike Gáspár doktor) véleményének írásba foglalása, minden bizonnyal hármójuk közös munkája. A többi levél mind Nádasdy Tamásnak szól.

Nagy kár, hogy Gáspár doktor egyes leveleinek hiányos a *keltezése*, egy részüknél azonban a keltezés helye a levél szövegéből kideríthető. E keltezések és a levelekben előforduló helynevek²⁷ kirajzolják a doktor mozgási területét: a horvát bánsági központok (Zágráb, Okijc, Ozalj), Bécs és Pozsony, Németújvár és Sárvár között, a hódoltsági terület és az osztrák határ közé eső egész nyugati országrészt. (Itt jegyzem meg, hogy a levelekben gyakran említett, sokszor megjárt Sárvár—Pozsony távolság hozzávetőleg 115, a Sárvár—Bécs távolság kb. 125 km!)

²⁴ Bencze 1964, 71 említi, „az Erdődyek burgenlandi levéltárában van” (pontos levéltári jelzetet nem ad, s csak kivonatot közöl).

²⁵ A magyar nyelvű levelek Kanizsay Orsolyának szólnak.

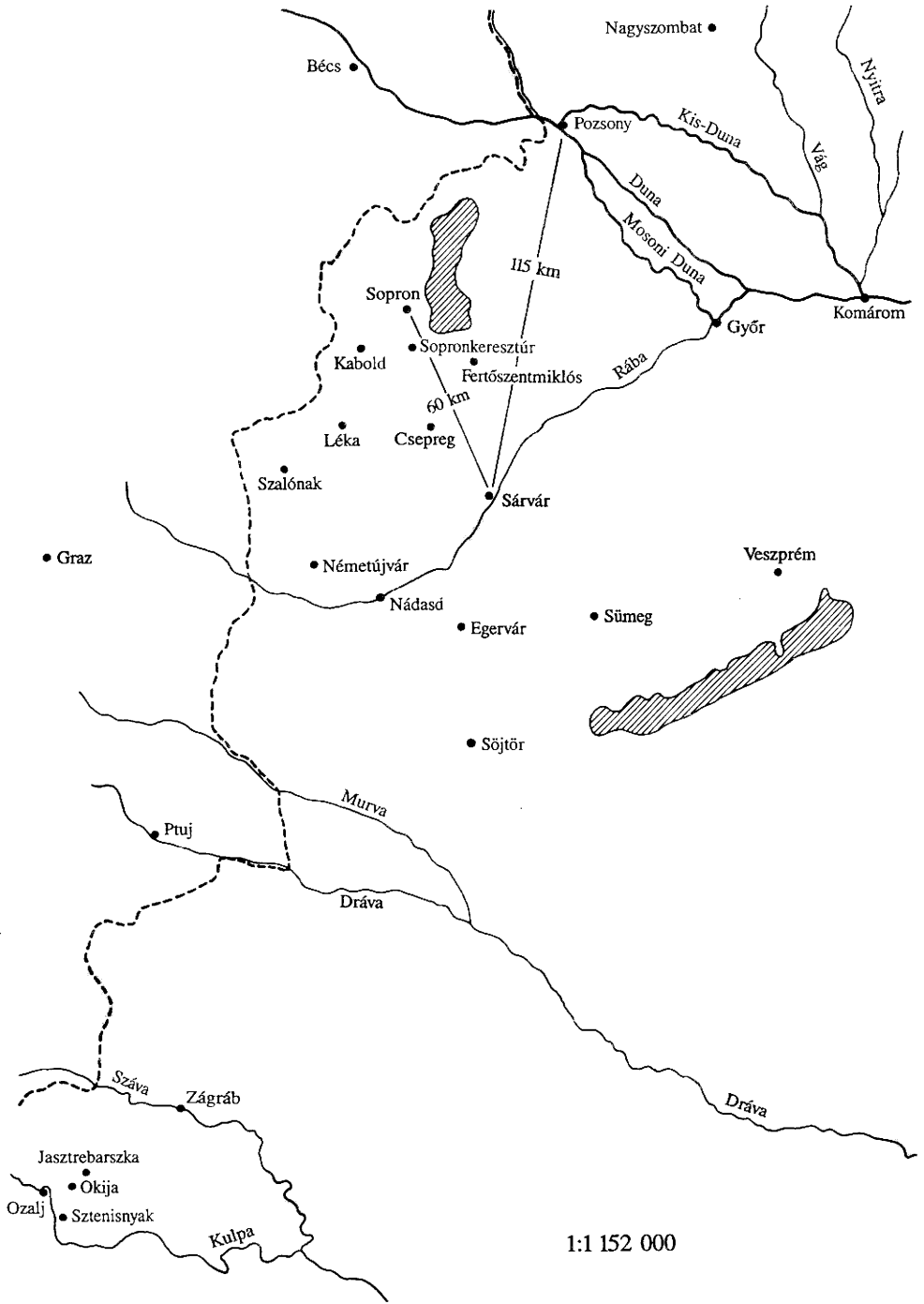
²⁶ Ezidáig facsimilében közölt levelek (levélrészletek):

1553. szept. 12. Vida, Grynaeus 1988, 45;

1554. júl. 4. Bálint S. 1975, 167.;

1557. júl. 2. és 1555. júl. 4. (a levél magyar nyelvű részlete, a híres anekdota, ezt közli Bálint S. is); Szmol-lény, műmellékletek. 1558. jún. 11. Bencze, 1964, 72. 1562. jún. 30. Magyary-Kossa I., 235—245.

²⁷ Bécs, Csepreg, Egervár, Hodicz?, Jastrebarsko, Kabold, Keresztúr, Léka, Nagyszombat, Nádasd, Okijc, Ozalj, Pozsony, Sárvár, Sennye?, Sopron, Szalónak, Szentmiklós, Sztenyicsák (Takáts S. 1982, 49 Sztenicsnyák-nak írja), Zágráb

1. térkép

Jelen munkánkban Szegedi Kőrös Gáspár eddig és itt kiadott, zömében Nádasdy Tamáshoz írott, hiányosan ránk maradt²⁸ leveleire támaszkodhatunk. A Fraxinusnak írott levelek — egyetlen, Takáts Sándor által, pontos lelőhely nélkül idézett részlet kivételével²⁹ — eddig még nem kerültek elő. (Nehéz elképzelni, hogy a Házy Jenő által gondosan szerbe-számba vett soproni levéltárban lennének, esetleg még a pozsonyi, nagyszombati vagy a Bencze emlegette levéltárakban³⁰ lappanghatnak.) Ezt a hiányt azonban részben pótolják a Nádasdy család tagjainak, barátainak és munkatársainak levelei, melyeket az 1988-ban megjelent kötetben időrendbe illesztve közöltünk. A sokszor és hosszú időre távol (Bécsben, Pozsonyban, Prágában, háborúban, stb.) lévő nádorispán ugyanis jól megszervezett, sűrű, nemegyszer naponkénti (!) posta útján nem csak feleségétől, hanem főembereitől is — köztük Gáspár doktortól — kért és kapott tájékoztatást. Így gyakran ugyanarról az eseményről — más-más nézőpontú és hangszerelésű — több levélbeli tudósítással is rendelkezünk. (Félreértések elkerülésére: a levélírók többnyire tudtak egymásról, hiszen a leveleket ugyanaz a hírvívő kézbesítette, a levelek tartalma így kiegészíti egymást: pl. Nádasdy 1557. XI. 10-i levelében: „Az Gáspár doktor levelét, ki nekem szól, kománkkal nézesd meg.” (Vagy vő. Orsolya asszony 1557. VI. 30-án kelt levelét Gáspár doktor két nappal későbbi tudósításával!) „Mindketten gyakran betegeskedvén, nem elégedtek meg azzal, amit kiki maga írt hogylétéről (attól tartva, hogy a gyöngédség gátul fog szolgálni az őszinteségnek), hanem titkon »kém«-eket is tartottak. Ezek jelentései kiegészítésül szolgáltak intésre és feddésre, a mik azonban nagyrészt tréfás mezbe burkolvák.” („Nem várnám Kdtől, hogy Kd kémet tart rajtam” — írja Nádasdy-né 1541-ben.)³¹

Ezekből a levelekből számunkra legfontosabb Fraxinus orvosi tevékenysége, a praxisában előfordult betegségek és ebből fakadó feladatai.

*

Dramatis personae, azaz az események főszereplői:

Nádasdy Tamás (1498—1562. VII. 2.)

1554-től az ország nádora

Kanizsai Orsolya (1521—1571?)

felesége (1535-től)

Nádasdy Ferenc (1555. október 6.—1604.)

fiúk, a későbbi „fekete bég”

Mayláth Istvánné, Nádasdy Anna,

nővére

Kőrös Gáspár (1530 előtt—1563)

udvari orvosa

Perneszi György (?—1560)

Sárkány Antal

Paksi (Paxi) János

Szarka Pál

Botka uram (Imre? Miklós?)

főemberei

Az esztergomi érsek, püspökök (veszprémi, váci, váradí, győri, zágrábi). Főurak, asszonyaik és udvari embereik (Balassi, Batthyány, Csáky, Csóron,³² Erdődy, Majláth, Révay család).

²⁸ Ezt a levelek tartalma (pl. az 1553. okt. 15-i levélben [45] öt megelőző leveléről ír, ezek egyike sincs meg; az 1557. júl. 2.-i levél záradékában is utal egy előtünk ismeretlen levélre [139]) és évenkénti számuk alakulása egyaránt bizonyítja.

²⁹ 1917, 123, 1. jegyzet

³⁰ 1964, 74.

³¹ Károlyi, Szalay i. m. Bevezetés p. VIII. és uo. 72—73.

³² A Csóron családról l. [Eckhardt Sándor]: Bornemisza Péter: *Ördögi kísértetek*, Bp. 1955, 208, 281.

A színen nem jelennek meg, de a színpalak mögött élnek és munkálkodnak Báthory István, Dobó István, Fráter György, Heltai Gáspár, Méliusz Juhász Péter, Stöckel Lénárt, Sylvester János, Tinódi Sebestyén, Zrínyi Miklós (a szigetvári) — hogy csak a jelentősebbeket említsük.

*

Az itáliai egyetemeken tanult Nádasdy Tamás pályája gyorsan igen magasra, egészen a nádorispánságig ível. Szinte hihetetlen, hogy ennek az eredményes életű, művelt, melegszívű, jó humorú, felvilágosult, toleráns, tág látókörű (a jelzőket tovább lehetne még szaporítani!) főúrnak országos, hadi-, és családi gondjai mellett, jó gazdaként mi mindenre kiterjedt figyelme. Levelezéséből kiderül, hogy figyelemmel kísérte, kezében tartotta és művelt³³ főemberei útján irányította a mezőgazdasági munkákat, kertjei gondozását és fejlesztését, a Sárvarótt, Lékán folyó építkezéseket, az évszakok megszabta feladatokat a halastavaknál, pincékben, vásároknál; a takarmány és gyógyfűgyűjtést.³⁴ stb. Életét és munkásságát legtömörebben a lékai plébánia templom kriptájában lévő szarkofágjának felirata foglalja össze:

*Ill. D. Thomae Nádasdio, summo ingenio, singulari virtute, complurium linguarum peritissimo, pace belloque clarissimo, in Italia optimarum artium studii imbuto, indeque cum Cardin[ale] Caietano Budam reverso. Regi Hungariae Ludovico a Secretis, ac post eius fata, varia vicissitudine acto. Primo, auspiciis melioribus, Budensi Praefecto, mox urbe Buda militum inconstantia Turcis dedita, Solymani potentia in Joannis Regis arbitrium redacto, iterum patriae restituto. Sacratissimi et potentissimi Rom. Hun. Boh. Slav. Dalm. Croat. Regis ac Imp. Ferdinandi I. Consiliar. primum Tavern. Reg. Magist. mox Dalm. Slav. et Croat. Bano Deinde Judici Curiae, statim Supremo Generali Capitaneo, postremo Palatino regni, ac pro — regi optimo, fidelissimo, consilio, armisque Turcarum profligatori, patriae illustratori Coniunx moestissime Ursula Canisa moerens posuit. Obiit Anno Domini M.D.L. XII. Quarto Nonas Junias, aetatis suae LXIV.*³⁵

Kanizsai Orsolya nem volt méltatlan élete párja. Ha csak „az doktor” leveleiből ismernők, sokféle, keserves betegséggel megvert, azokkal túl sokat foglalkozó, elhanyagolt, elátkozó főrangú asszony képe rajzolódna elénk. Férjének — kit mindig magáz és „kegyelmed”-nek titulál — meg más hozzátartozóinak írott leveleiből azonban egészen más: intelligens, gazdag érzelmvilágú, s testi gyöngesége ellenére a Nádasdy-birodalom gyepőjét szorosan kezében tartó, igazi, tiszteletre méltó nagyszony képe bontakozik ki. Mert ne feledjük: a hűség és jól megválogatott munkatársak (Perneszi, Sárkány, Sennyey) mellett az ő vállán nyugodott nemcsak a Nádasdy-uradalom minden gondja, teendője, hanem a „végek” sorsa is.³⁶ E végvári harcok idején, 1559-ben Pozsonyból írta Nádasdy Tamás „szerelmes Orsikájának”:

³³ I. pl. Perneszi György könyvtáráról Kovács S. I. tanulmányát!

³⁴ Takáts, Rajzok . . . III., 114.

³⁵ „Méltóságos Nádasdy Tamás úrnak [állítattott]. Nagy tehetségű, rendkívül erőnyes, több nyelvben jártos, békében és háborúban híres férfiú volt. Itáliában töltekezett a legkiválóbb tudományokkal, onnan Kajetán bíborossal együtt Budára visszatérve Lajosnak, Magyarország királyának volt titkára, kinek végzete után változatos sors űzte. Először — még jobb kilátásokkal — Buda Előljárója, mikor azonban Buda városát a katonák állhatatlansága török kézre juttatta, Szulejmán hatalma, onnan pedig János király uralma alá került, majd ismét hazájának visszaadaiott. I. Ferdinánd, a szent és hatalmas római, magyar, cseh, szlavón, dalmát, horvát király és császár előbb tanácsosának, a Királyi Felség tárnokmesterének, majd Dalmácia, Szlavónia és Horvátország bánjának, azután udvarbírájának, csakhamar általános főkapitányának, végül az ország nádorának tette. A király legjobb és leghűségesebb embere volt, tanácsával és fegyvereivel elűzte a törököket, a hazát fényre derítette. Őnéki állította meg-szoromodott szívvel gyászoló hitvestársra, Kanizsai Orsolya. Elhunyt az Úrnak 1562. esztendejében, július 2-án, életének 64. évében.” Közli: Podhradczky, i. m.

³⁶ Nem ok nélkül panaszkodik Gáspár doktor Nádasdynak, hogy Orsolya asszony levelek írása miatt későn fekszik [63].

„Továbbá mastan egyéb újságot nem irhatok, hanem hogy az törökök, ammint értők, igen gyülekeznek oda ti felétők és rablani akarnak. Tudod, hogy egyszer is, mikoron Erdélybe mentem vala, te redád és Battyányiné asszonyomra bízta vala az végeket és akkoron Beszprémnél igen megvertétök volt az törököket. Mast is azért mindenfelől vigyáztass és emberkedjél és az végöknek viseld szorgalmatos gondját. Én pedig mastan semmi segítséggel nem lehetök innejd.”³⁷

Ennél nagyobb elismerést, meghatóbbat és tiszteletre méltóbbat aligha írtak korabeli nagyasszony-nak. Szokott tréfás hangján, jogos öntudattal írhatta hát Orsika: „Ne vélje Kd, hogy mi es hejába egyek az kenyeret. . . mert Bérnél egy asszonyember egy igen jó török lovat foga, . . . Pacsodnál esmeg egy szegény asszony szabadul el keszkeből és egy kópja akad kaszébe [sic!] és hármat ölt által az törökbe. kik azonnal meghóltak”³⁸ „. . . de bizony nem akarok bíznom sem az népnek sokságába, sem az hada-kozó szerszámnak beségébe, hanem az egy Jézus Krisztusba, ki mi érettünk megholt, feltámadott, mennybe ment.”³⁹

Ebben a korszakban válik véglegessé az ország három részre szakítottága, ahogy annak idején Bornemissza Péter megírta:

„. . . A Felföldet bírják az kevély nímötök,
Szerémséget bírják az fene törökök. . .”⁴⁰

A bizonytalan, „mozgó” határok mentén — egyezségek, békekötések ellenére — folytak a kisebb-nagyobb esatározások, pusztítások és a súlyos végvári küzdelmek (Sárvár, Kőszeg: 1532; Temesvár. Szeged, Drégely, Eger: 1552; Szigetvár: 1566). A hódoltsági területek elnéptelenedésével párhuzamosan a tömegesen elmenekültekkel⁴¹ felduzzadt lakosságú területeken (Felvidék, Erdély, Nyugat-Magyarország) mai ember számára szinte hihetetlennek tűnő szellemi koncentrációból viszont egymás után alakultak ki a korabeli és későbbi történelmünkben jelentős szerepet játszó szellemi-művelődési központok, addig nem ismert helyek váltak rövidebb-hosszabb időre jelentősékké (Kassa, Pozsony, Bártfa, Kolozsvár, Brassó, Nagyenyed, Sárospatak, Vizsoly, Sempte, Szendrő, Németújvár, Szalónak).⁴² Ezek egyike volt a Kanizsay—Nádasdy birtoktest központja: Sárvár (Léka, Keresztúr), hol rövidebb-hosszabb ideig olyan kiválóságok éltek és munkálkodtak, mint Sylvester János, Dévai (Bíró) Mátyás, Szegedi Máté, Makarius Bódog József, Beythe István, Tinódi Sebestyén. (Erről l.⁴³ Szabó T. Attila és Sz. Tóth Magda tanulmányát, ugyanebben a kötetben)

Nemcsak az említett politikai, katonai, családi események és összefüggések szolgálnak a közölt levelek háttérül. Látnunk kell ott — hisz’ lépten-nyomon belejátszanak az eseményekbe — a cinquecento olasz és a reformáció német, svájci, valamint holland egyetemeit, a meginduló könyvnyomtatást, a reformáció körüli elvi és hatalmi harcokat (Marburgi kollokvium, 1529; Wittenbergi Konkordia, 1536; augsburgi interim, 1548; augsburgi vallásbéke, 1555),⁴⁴ a tridenti (trentói) zsinatot (1545—1563), Ferdinánd és Miksa ellentétét vallási kérdésekben,⁴⁵ az anyanyelvi oktatás kezdeteit (Nádasdy Tamás és Kanizsay Orsolya családi levelezése szinte teljesen magyar nyelvű; Fraxinus hivatalosabb jellegű leveleiben is vannak magyar nyelvűek, illetve magyar nyelvű részeklet); a Leonardo (1452—1519) és Kopernikusz utáni (1473—1543) és Galilei előtti természettudományos vizsgálatokat. Vesalius művét

³⁷ 1559. I. 9; Károlyi, Szalay i.m. 32.

³⁸ 1550. IX. 4. uo. 79.

³⁹ 1556. IX. 19. uo. 96.

⁴⁰ Bornemissza Péter: *Siralmas énnéköm*. . . Huszt, 1553—6.

⁴¹ l. pl. Káldy Péter levelét 1593-ból a soproni tanácsnak: „. . . ith az szegenségh azth mondgia hogy harmadnappis nem erri megh, Az Raban túl az szegenségh mind el futoth Ide atal Jütek az Raban” [a törökök elől] = Házi, 1928, 199—200.

⁴² vö. Varjas B. i.m. = Klaniczay, 1964; és Fazekas: 1982, 61. térképével!

⁴³ Payr, 1914.

⁴⁴ l. Botta, passim

⁴⁵ Payr, 1914, 21—22.

(*De corporis humani fabrica*, 1543), Paracelsust (c. 1490–1541), és az ún. orvosbotanikusok munkásságát: L. Fuchsius (1501–1566) műve, a *Commentarius de stirpium historia* 1542-ben, Lonicerusé (1529–1577), a *Historica naturalis, opus novum* 1555-ben, Matthiolusé 1565-ben jelent meg.

Wertner Mór 1097-től a 15. század végéig oklevelek alapján összesen 33 Magyarország területén működő orvost, illetve patikárost sorol fel. „Közel százra megy azon orvosok száma, kiket a XVI. századból név szerint ismerek, . . . de hazánk területéhez képest mindenestre csekély lehetett nálunk az orvosok száma” — írja Demkó.⁴⁶ Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a 16. században magyar nyelvű vagy Magyarországon kiadott tudományos orvosi mű nem jelent meg — ha csak utolsó negyedében Méliusz *Herbariumát* (1578) és Frankovith *Hasznos és föltötte szükséges könyvét* (1588)⁴⁷ nem tekintjük annak —, orvospérezés nem folyt Magyarországon, akkor érthetővé válik Fraxinus „kapóssága”. Hiszen vele egy időben, a 16. század második felében csupán Balsaráti Vitus János, Blandrata György, Dudith András, Kassai János, Kyr Pál, Szegedi István és Zsámboki János nevét említi Demkó.⁴⁸ A kortársak sorát még a Wespzfémi felsorolásában szereplő⁴⁹ Betha Jánossal egészíthetjük ki: Fraxinuson kívül mindössze kilenc név!

Balassa Zsigmond, gyarmati kapitány kérésére Imre káplán, diósgyőri pap indult el Kőrös Gáspár elmenekült családjá felkutatására. Eredményes küldetéséről 1553. augusztus 31-én kelt levelében számol be.⁵⁰ Ebből ismerjük családját: „az vén annyának *Perselt Sophia* neve”, apját Vén Szabó Jánosnak hívták. Botta feltételezi — logikusan! —, hogy Vén Szabó János csak mostohaapja lehetett, másként ui. a Kőrös családnév nem lenne érthető. Tudomása szerint testvérei egy részét Szabónak, öccsét viszont Kőrös Pálnak hívták.⁵¹ Valószínű tehát, hogy édesanyja kétszer házasodott. Szegedi származására nevének kívül semmi utal, de — a korszak névadási gyakorlata ismeretében — ez bizonyító erejűnek tekinthető annál is inkább, mert mindhárom családnév (*Pwrswl, Kwrws, Sabo* alakban) szerepel már az 1522. évi szegedi tizedlajstromban. Anyai és apai ágról tehát egyaránt törzsköcs szegedi származásának tekinthető.⁵²

Szeged 1542-ben került végleg török kézre. A tíz évvel későbbi, szerencsétlenül végződött föl-szabadítási kísérlet (Tóth Mihály és hajdúi, 1552⁵³) alkalmával esett el Kőrös Gáspár egyik öccse is. Ebből és egyetemi tanulmányai befejeztének időpontjából Kőrös Gáspár születését megközelítőleg 1530 előttre tehetjük. Szeged eleste és pusztulása indította meg a lakosok tömeges elmenekülését a városból.⁵⁴ A szülők és a család egy része Nagykállóra, más tagjai Pócsra, illetve Túrra kerültek.⁵⁵ Ez akkor derülhetett ki, amikor Fraxinus külföldi egyetemi tanulmányait befejezve hazatért, és Botta szerint⁵⁶ Nádasdy Tamás segítségével [43] Balassa Zsigmond káplánja révén sikerült felkutatnia őket. 1553. október 18-án kelt levelében [46] már megtalálásuk fölötti örömeiben hálálkodik Nádasdynek: „amíg csak élek, örökké hálás leszek”.⁵⁷ Ezt követő leveleiben ismételtelen szó esik szülei helyzetéről és tervéről, hogy magához véve gondoskodni szeretne róluk öregségükben.⁵⁸ Feltűnő viszont, hogy 1554.

⁴⁶ 1894, 285.

⁴⁷ Sztatky, 1983, 397.

⁴⁸ Demkó, 1894, 226 skk.

⁴⁹ i. m. IV. 117 skk.

⁵⁰ Szalay Á. 1861, 110 (111. sz.) id. Takáts S. 1917, III. 123–124, forrása megjelölése nélkül.

⁵¹ i. m. p. 68; u. így Károlyi, Szalay i. m. Bevezetés, p. XXVI. is. Imre káplán idézett levelében csak Ferencz és Melchior nevű, valamint „az harmadik öctzie ky kyseb wolt Zeged alut wezöt thaual” említtetnek, Pál nem. Szalay 1861, 219–220 közli Kőrös Pál Fraxinushoz írt levelét, melyben őt „uramnak és bátyámnak” nevezi. A [46] levelében viszont Fraxinus említi Túron tartózkodó Pál testvérét.

⁵² Bálint S., 1962.

⁵³ Bálint S., 1959, 33; l. az 51. jegyzetet is!

⁵⁴ uo. p. 34.

⁵⁵ l. Imre káplán levelében (50. jegyzet) és [46] is.

⁵⁶ Botta, 68.

⁵⁷ U. így később 1554. IV. 4. [57] is.

⁵⁸ [55] „... az enyéim közül megjött-e valaki?”, [56] „... aggódok szülein föl”; [61] „... szüleinről semmi említés nincs”; [67] „... nap mint nap várom szüleinemet és testvéreimet, megigérttem nekik, hogy házat fogok venni”.

szeptember 17-ig kelt leveleiben mindig szüleiéről ír, de végül is 1555-ben [95] testvérével csak [127/a] „öregségtől megtört Anyám” Sopronba érkezéséről tudósít. Kézenfekvő tehát Takáts⁵⁹ föltevése, hogy Vén Szabó János ez idő tájt elhunyt.

Hazai iskoláztatásáról semmit sem tudunk. Eltérő véleményeket olvashatunk Takáts és Botta már idézett műveiben Kőrös Gáspár külföldi tanulása költségeit fedező mecénásokról. Fraxinus édesanyja áldozatkészsége⁶⁰ mellett egy ízben⁶¹ Nádasdyt nevezi mecénásának. Takáts a szülei felkutatásával kapcsolatban fentebb már említett Balassa Zsigmond bárót említi,⁶² Botta viszont ezeket írja: „bizonyára főúri családok támogatása is lehetővé tette számára a továbbtanulást. E főúri családok közül kettőt kell kiemelnünk, a Serédyeket, akiknek el is kötelezte magát és a Révayakat. . . . Főúri pártfogói . . . segítségével juthatott ki Páduába, de igen meleg baráti viszonyt tartott a Révay fiúkkal is, s az ő támogatásukat is élvezhette.”⁶³ (Kiemelés tőlem, G. T.) A Révay fiúkat jól ismerte, Lőrincsel együtt keresztapának is fölkérték, de Gyalui Torda Zsigmond Páduából. 1548-ban Révay Ferenchez írott levele Révay mecénási szerepe ellen is szólhat:

„. . . Literas meas, quaeso illustris Magnificentia tua, ad Casparem Seredium quamprimum perferri mandet. Scripsi ad eum de quodam Caspare medico, Hungaro qui in Creta insula agit. Quam recentissimae uale Maecenas optime, et decus et praesidium meum unicum. Patauy, MDXXXVIII. Clienens tui amantissimus et observatissimus Sigismundus Torda Gelous.”⁶⁴

(Miért kellene a mecénás figyelmét pártfogoltjára fölhívni? Tudnia kellett, kire költi pénztét!) Tehát Kőrös Gáspárnak 1548 előtt már Páduában kellett lennie, és 1551-ben még ott volt. Egyik levelében [67] ő maga írja, hogy a Révay fiúk akkori nevelőjét, Viennensis Tamást is jól ismerte Páduából.

A páduai egyetem „1540 körül gyorsan a legnagyobb fényre emelkedik. . . . Híres tanárok,⁶⁶ tudományozomjas ifjúság. . . . Nem csekély vonzerőt gyakorolt azon szabadelvű irányzat is, mely e főiskolában ez idő szerint határozott uralomra emelkedett. Több tanárai közül titkos hívei voltak a protestantizmusnak.”⁶⁷ (A Révay fiúkkal egy időben Páduában tanult Báthory István, Draskovich György, Dudith András, Szily Albert, Vitéz Pál, Várdai Tamás is.⁶⁸) Nem tudjuk, hogy Fraxinus hogyan, miért és mikor került innen Kréta szigetére — 1548-ban ott volt —, azt sem, hogy kalábriai tartózkodására⁶⁹ mikor és milyen céllal került sor. Páduából később átment a perugiai egyetemre, s az anyakönyv bejegyzése szerint itt avatták doktorrá: „1552 novembris 30. Doctoratus in artibus et medicina Magistri Gasparis Fraxini Hungari.”⁷⁰

Hazatérte előtt még visszament Páduába, mert tanára-barátja, Antonio Fracanzano (Fracantianus), Révay Lőrincsel együtt gyermeke keresztapjának kérte fel.

⁵⁹ 1917 [III.], 124.

⁶⁰ „az én kedves Anyám, aki utolsóig ránk fordította minden krajcárját” [55]

⁶¹ [213] — ez itt esetleg csak stílári fordulat, nem sensu strictu értendő?

⁶² 1917 [III.], 124.

⁶³ p. 67. A Révayak szerepét semmi nem bizonyítja! A családról l. Fraknói, 1873. és u.itt Gyalui Torda Zsigmond levelét, valamint Weszprémi IV. 733 és Botta i.m. 60; Szabó A. 1978, 28.

⁶⁴ „Kérem tekintetes Méltóságod, mielőbb küldesse el leveletem Serédi Gáspárnak. Egy bizonyos Gáspár nevű magyar orvosról írtam neki, aki Kréta szigetén működik. Friss egészséget [kívánok] neked, jó Mecénásom, díszem és egyetlen oltalmam. Páduában, 1548. Nagyon szerető és tisztelő híved

Gyalui Zsigmond”

A levelet idézi Fraknói, 1873, 89.

⁶⁵ Fraknói, 1873, 30; Veress, FRH, 50.

⁶⁶ 16. századi páduai legkiválóbb tanárok: Vesalius, Fallopio, Oddi, Fracastorius, Fonseca, Mathiolus, Fracantianus (l. Demkó 1894, 224 és Botta, 67)

⁶⁷ Fraknói, 1873, 27.

⁶⁸ Veress FRH, 50; Frankl uo.

⁶⁹ [56] és Oláh M. levelében 1556. V. 12. [119].

⁷⁰ „1552. november 30. A magyar Kőrös Gáspár mester, a tudományok és orvoslás doktorává [avattatt]” Veress, 1941, 315.

Az Itáliából hazaindulása és Nádasyd Tamás szolgálatába állása között eltelt kb. fél éves időszakról semmit sem tudunk. Kézenfekvőnek látszik (de nem bizonyított!) Botta véleménye,⁷¹ hogy ezt az időt patrónusa (?), az akkor már nyilván nagybeteg és nem sokkal ezután elhunyt Serédy Gáspár⁷² mellett tölthette. Nem tisztázott az sem, hogy Serédy halála után miért csak egy mentegetődző levelet írt feltételezett patrónusának, Révay Ferencnek: „... Szívesen jöttem volna meglátogatni méltóságos Uraságotokat, ha előbb el nem adtam volna szabadságomat...” [44], és ment át azonnal a Nádasy családdhoz? (Ez lehetne esetleg — vékony! — érv Nádasyd patrónussága mellett.)

Élete ezt követő, leginkább ismert kilenc éve a Nádasyd-család történetével fonódik össze (1553—1562). Az első jelenleg ismert Fraxinus-levél szlavóniai küldetéséről íródott 1553. szeptember 1-jén, de tartalmából kiderül, hogy ekkor már hosszabb ideje Nádasydék szolgálatában állott. Nem lehet tudni, hogy volt mecénásához (?) való hűsége és ragaszkodása, vállalt feladatának becsületes teljesítése vagy más ok miatt tartott-e ki Nádasydék mellett, mert eredeti célja nem ez volt: „... én arra törekszem, hogy ne legyek udvari ember” — írja már 1554-ben [72]. Az önállóság és a városi polgári életforma megvalósítására korán lépéseket tett.⁷³ Már 1554. szeptemberében tárgyal Sárkány Antallal, kinek soproni házáat szeretné megvenni [67]. Az idő is sürgeti, mert a házvétel egyik célja éppen az volt, hogy magához veendő szüleinek és testvérének otthont biztosítson. 1554. október 13-i levelében a házvásárlás körüli nehézségekről olvasunk, melyben Nádasyd segítségét kéri [68]. 1554. Szent Márton napját (november 11.) tűzték ki a soproni tanács előtti adásvételi szerződés megkötésére [70/a]. Nem ok nélkül sürgette Fraxinus ezt az ügyet, a nádor támogatását is igénybe véve (nagyon érdekes, hogy Nádasyd, bár személyes, illetve családi érdeke ellen cselekedett evvel, mégis Fraxinus mellé állt függetlenségi törekvésében!) [67]. Bevándorló ugyanis csak akkor nyerhette el a soproni polgárjogot, ha a városban ház, de legalább házrész tulajdonosa volt, és ketten kezkeskedtek érte.⁷⁴ A soproni polgárkönyv I. kötetének 38. oldalán található bejegyzést idézem:

„Herr doctor Caspar Fraxinus Segedinus hat an heut dato das burgerrecht emphanngen, soll sich furohin aller burgerlichen freyhaitten gebrauchen, wie recht ist. Actum den achten tag Marcy, anno etc. im 55-ten.”⁷⁵

A polgárjogot és a polgári szabadságjogokat nem sokáig élvezhette, mert már 1557-ben adóügyi nézeteltérése támad a soproni bíróval és polgárokkal, és ismét Nádasyd közbenjárását kéri [127/a]. Emiatt-e, vagy más ok miatt, de már 1556 elején ezt írja: „Pozsonyban házat akartam venni, de barátaim lebeszéltek.” [118]⁷⁶ Mégis, Oláh Miklós érsek meglehangú ajánlására [119] Pozsony polgára és orvosa lett, az 1548—65 közötti Actionale Protocollum 1562-ben név szerint is említi.⁷⁷ Itt patikáros is volt. 1557-től már innen keltezi leveleit, innen utazik, ha szükség van rá, Sárvárra vagy Lékára,⁷⁸ 1557. február 9-én öccse Sopronból ide címzi levelét: „Ez level adassek Gaspar doctornak mastan Posenba lakozonak nekem uramnak es batyamnak.”⁷⁹

⁷¹ Botta i. m. 84, 68.

⁷² I. Weszprémi i. m. IV., 719.

⁷³ Bálint S. 1975. 75.

⁷⁴ Házi, 1931. 286

⁷⁵ „Szege-di Kőrös Gáspár doktor úr a mai napon megkapta a polgárjogot, ettől fogva jogosan élhet valamennyi polgári szabadsággal. Kelt március 8. napján, az 55. stb. évben.” Uo. 288. és Mollay K. = Csatkai E.—Dercsényi D. 1956. [II., 79

⁷⁶ Valószínűleg erre vonatkozhat a 106 levéloldala más kézzel írott megjegyzés is: „A doktor engedélye megadatott Pozsonyban 1556. febr. 3.” Nádasyd segítségére utal: „Nagyságotok volt az én idekerülemem jószágos előmozdítója.” [213]

⁷⁷ Takáts S.: *A magyar múlt.* 282—283 és uő. *Régi idők, régi emberek* [II.], 51. Pozsony város Lt. Actionale Protocollum 1548—1565. Itt — tévesen — azt állítja, hogy Fraxinus a nádor halála (1562) után költözött Pozsonyba.

⁷⁸ „visszamegyek Pozsonyba.. [140], „Pozsonyban az a hír járja” [142], „visszatértem volna Pozsonyba” [191]. Pozsonyból keltezettek a [212 és 213] sz. levelek. A [216] levélben írja, hogy siet haza a Sz. Mihály napi vásárra és szüretre.

⁷⁹ Szalay A., 1861. 220.

Leveleiből nem derül ki, hogy édesanyját és testvérét utóbb magával vitte-e Pozsonyba.⁸⁰ Oláh érsek alább idézett leveléből [225] úgy tűnik, hogy 1563-ban már nem élhettek ott, hisz' neki szándékozott eladni soproni házát. A gyámhatóság előtti kötelezvényből⁸¹ tudjuk, hogy Pozsonyban nősült meg 1561 elején, elvévén feleségül Volfgangus Mar vagyos nagyszombati polgár Zsófia nevű özvegyét, kinek előző házasságából való két fiúgyermek a doktor gyámsága („*legitimus tutor*”) alá került. Utolsó, eddig ismert levelében (1562. VI. 30.) ezt írja: „*az én kislányomon és az egyik mostoha fiamon mostan szántalan (!) himlő ütött [ki] mind az egész testükön*”. Elképzelhető (de nem bizonyított), hogy az 1573. évi pozsonyi *Actionale Protocollumban* említett⁸² „*Elisabetha, filia quondam doctoris Gaspari Fraxini*” volt ez a Zsófiától származó gyermeke. (Arra viszont semmi adatunk nincsen, hogy Gáspár doktor már ezelőtt is házasesmer lett volna, így a korábbi leveleiben — mindössze három ízben — említett Bogumila nevű leánya lehet tartozása és a nevéhez fűzött következtetések igen kérdésesek.⁸³)

Pozsonyban Nádasdy közelében élt. innen bonyolíthatta le diplomáciai megbízatásait. Ezek legérdekesebbjéről, Somogyi Péternél, fogságában tett látogatásairól az itt közölt — Botta István érdeméből napvilágra került — dokumentumból értesülünk.⁸⁴

Fiatal élete végén gyérülő leveleiből betegségeiről olvashatunk. Először 1557. július 9-i levelében [140] említi lázrohamaát. Ezek leírása Kanizsay Orsolya betegségéhez hasonló, [214] nagy valószínűséggel malária lehetett. Még e betegségében is utazott, dolgozott, gyógyított [156], s ezt követően még számos levelet írt. Nem tételezhető tehát fel, hogy ez okozta halálát. Nádasdy Tamás 1559. január elején Pozsonyból, három levelében családi szóhasználatlaltal, számunkra kicsit homályosan ír „*az doktor*”-ról, s annak betegségéről⁸⁵ (?), de javulásáról is. Mivel ez időben tudomásunk szerint Pozsonyban más orvos⁸⁶ — legalábbis tartósan — nem volt, föltehető, hogy e tudósítások Kőrös Gáspárról szólnak.

Az újabban előkerült Fraxinus-dokumentumokból ma már jobban tudjuk rekonstruálni pozsonyi éveit. A sajátkezű záradékkal ellátott gyámhatósági okiratról és házasságáról már volt szó. Oláh Miklósnak a soproni előljáráshoz írt leveléből [225, 226] pedig arról értesülünk, hogy az érsek nővére számára akarván megszerezni Kőrös Gáspár soproni házát, 1563 tavaszán adásvételi szerződést akart kötni vele. (Ez egyúttal azt is jelezheti, hogy édesanyja és testvére ekkor már nem élhettek ott.) Levelében az érsek közli, hogy ez ügyben a doktor Sopronba fog utazni (l. jelen kötet 159—160. old.).

Fraxinus 1562. február 20-án kelt levelében [220] írja a nádornak⁸⁷ Pozsonyból: „*Nálunk lassanként még mindig garázdálkodik a pestis, főként a külvárosban. Ha meg nem tisztul a mi fertőzött*

⁸⁰ Az 1557. II. 12. [127/A] utalásából úgy tűnik, édesanyja és testvére Sopronban maradtak. Testvére Kőrös Pál [Pau-lus Kőrös] Sopronban 1557. február 9-én kelt magyar nyelvű levele latin záradékában írja: „*Mater nostra Deo volente bene valet, nosquoque omnes.*” (Szalay Á., 1861, 218—220.)

⁸¹ Botta i. m. 68. Eredetijét Botta István találta meg a nagyszombati levéltárban (Okresný Archiv, Lib. prot. fass. MG II/1. fol. 258—9.) Közlésre és felhasználásra átengedéséért ezúton is köszönetet mondok.

⁸² Pozsonyi városi levéltár. *Actionale Protocollum*, 1573.

⁸³ „*A néhai Fraxinus Gáspár doktor Erzsébet leánya.*” Bálint S. 1975, 76; Botta i. m. 68. Az erre vonatkozó levél-részletek:

1553. nov. 1. (Ozalyból Nádasdy Tamásnak): „... *Jól bírd magad a Nagyságos Úrnővel, Hitvestársaddal, tisztel-treméltó leánnyommal együtt, akit sokszor szeretnék üdvözölni.*...”

1554. február 28. h. n. Erdődy Péternek, Erdődy nővérétől írja: „... *Szeretnék értesülni arról, hogyan hagyta ott az én Nagyságos Úrnőmet [Kanizsay Orsolyát?], aggodom az én Bogumilám egészségéért. Tanácsom szerint biztonságos lenne, ha őt Nádasdi Nagyságos Úr udvarházában neveltetnék Önagysága Nagyságos nővérénél [Nádasdy Annánál?].*...”

s végül 1556. XI. 14-i levelében ír „*a hajadonnak apjá*”-ról, ezelőtt azonban csupa, számunkra homályos politikai hír ill. utalás található, ami azt a lehetőséget is fölveti, hogy rejtjelezésről van szó. Kétségtelen viszont, hogy 1557. IX. 10.-i levelében „*Sárkány sógor uram*”-ról ír.

⁸⁴ Már Payr S. említi id. (*MOE*, I. 245) Stromp L.: *Somogyi Péter fogsága*, Pozsony, 1891. c. művét. Újabb kiadása: Stromp, 1903, II. 130, 166. Ezt idézi Botta, 127.

⁸⁵ Károlyi, Szalay i. m. 31, 32, 33.

⁸⁶ Fraknói, *Századok*, 1873.

⁸⁷ Utolsó ismert levele 1562. VI. 30.-i keletű.

levegőnk az időszakos szelek által, megjósoljuk, hogy a pestis több hónapig fog tartani” — valóban így is történt.

Ferdinánd 1562. június 1-jén Miksának írt levelében is említi: „... accepimus Posonii pestem crudeliter grassari”⁸⁸ Eddig ismert utolsó levelében (1562. VI. 30.) ezt írja: „Még egyszer sem féltém ilyen mint mostan az Istennek ostorátul, mert az szomszédom házait az pestis mind környül megíresítette.” [223/a] Tordai Zsigmond is 1562. augusztus 31.-i levelében még „ex contagione Posonii saeviente” („a Pozsonyban dühöngő járványról”) ír.

A tervezett országgyűlést emiatt elhalasztották, de a járványügyi helyzet javulása miatt a rákövetkező év, 1563. június 6-án kelt leiratában Ferdinánd augusztus 20-ra végül összehívhatta az országgyűlést Pozsonyba.⁸⁹

Ezt azonban Gáspár doktor már nem érte meg: 1563. augusztus 7-én kelt. Sopronba írt levelükben Fischer János városbíró és Etzenweiss Tamás városi jegyző tudatják [227], hogy a „Nagytudományú Doktor úr, Fraxinus Gáspár az elmúlt éjszakán ágyában búcsút vett e világtól.”⁹⁰

Még az évben Purkircher lett a város orvosa,⁹¹ s a már idézett 1573. évi jegyzőkönyv pedig már néhai, azaz „*quondam doctor Casparus Fraxinus*”-ről emlékezik meg.

II

A preszlavi múzeumban őriznek egy 9–10. századi töredékekből összeállított kerámia ikont, mely még így, hiányosan is lenyűgöző hatású.⁹² Ilyenfórmán, az általa, illetve róla írt levelek részleteiből kell megpróbálnunk összeállítani Fraxinus töredékes voltában is tiszteletre méltó arcképét. Ha tehát a következőkben sorra, egyes vonásait vesszük szemügyre, az nem az egész szétboncolása értelmetlen elemekre, hanem a lehetőségek adta egyetlen megközelítési mód.

Fraxinus kora egyik legjobb egyeteméről, világlátás és tanulmányút(ak? krétai praxis?) után⁹³ a korabeli orvostudomány teljes és jó fegyverzetében, könyvekkel jól felszerelve lép elénk, magabiztosan, öntudatosan. Meghunyászkodás nélküli emberi és orvosi öntudata azonban szerénységgel párosult: „Hűségben és igyekezetben nem győz le egy orvos sem. Képzettség és tudás tekintetében mindenkinek engedek.” [62] „Tiszteletben tartom mások véleményét,” [67], „... szégyellem munkámat rájuk erőltetni.” [67] A bánné asszonynak (!) jogtalan cselekedete miatt „úgy válaszoltam, amint megérdemelté” [57]. „Minden hűséget, szorgalmat, igyekezetet latba vetek, de az eredményt egyedül Istenre bízom. Vajha Aesculapius lennék!” [71] Az elért eredményt sem tulajdonítja magának: „A jó és nagy Isten, Jézus Krisztus által tette egészségessé őt, én csak szorgalmas szolgája voltam” [79], „saját kezemet Isten kezeként használom” [56], „Isten nagy betegségeket gyógyít, az orvos Istennek szolgája.” [102/a] „Ha nem akarja, hogy ... egészséges legyen, vesse meg, nevesse ki, tartsa hamisnak az orvos kegyes buzdtításait.” [63] „... tudják, ki lova-fia vagyok ... mit tettem, és mit kell tennem.” [113].

A klasszikus és korabeli, elismert orvosi szakemberek műveit újra és újra elolvassa, hivatkozik rájuk, egyeztet, személyi véleményüket (Hippokratész [59, 67, 79, 85], Aesculapius [71], Galenos [85], Cincius [52], Propertius [67]): „mind a régi, mind az újabb kori orvosok kiváló írásait átlapoztam” [46]. Tudása azonban nemcsak a tekintélyek tiszteletén és ismeretén nyugszik, írásai jelzik jó értelemben vett kísérletező kedvét, s mindenekelőtt jó megfigyelő-, tapasztalatára alapító készségét: „a tapaszt-

⁸⁸ „azt a hírt kaptuk, hogy a pestis Pozsonyban kegyetlenül grasszál” Ortway IV, 399.

⁸⁹ Ortway IV, 399–400.

⁹⁰ Mindenképpen téves tehát Kárfy, 109 adata, aki 1565-ből keltezi utolsó levelét.

⁹¹ Fraknói, uo.

⁹² Csavrakov, Georgi: *Balgarszki manasztiri*, Szófia, 1978, 151.

⁹³ Adatok: Itália, görögök [45], Calabria [56], Kréta [71] valamint Gyalui Torda Zsigmond idézett levelében: „qui in Creta insula agit” (1548), és Oláh Miklós levelében (1556. V. 12.): „Görögországban, ahol sok éven át élt, mindmáig sok város, község és falu nagyon dicséri őt az orvoslásban való kiváló jártasságáért.” [119]

talatok, érvek és tekintélyek győzedelmet ígértek” [67]. „elhagyván az észokokat és a tekintélyeket, a tapasztalatban bízom” [67]. Adott esetben viszont orvosi meggyőződését tekintélyekkel szemben is védi: „nyíltan szembeszállok nézetével” [67]. Arra érdemes orvoskollégák tudását mindig szívesen elismerte, méltányolta, nemegyszer kikérte véleményüket, javaslatukat tiszteletben tartotta, megfogadta: „Kérem, üdvözölje [Bécsben] a Kiváló Doktor Urakat” [56], „Őnagysága hozza magával [Bécsből] a két kiváló doktort, Pétert⁹⁴ és Józsefet, vagy én megyek el s a kiváló doktorokkal egybevetném megítélésemet” [51], „a királyi orvosok előírta orvosságokat alkalmaztam” [112], „Cornax doktor. . . csodálatos mester. . . őt kell Bécsből megszerezni, minden más, még királyi és akadémiai orvosok előtt is.” [156] Jó példa még az a levél is [157/a], melyben maga helyett bizonyos N. Lajos doktort ajánlja Nádasdy titkára gyógykezelésére. Az etikus orvosi magatartás egyik próbaköve a consilium. Mások véleményét kérve az orvos a maga tudását, eredményeit, véleményét bocsátja bírálatuk elé, nagyobb tudásukat, vagy — az adott esetben — nagyobb objektivitásukat elismerve: „magam Sárvárott várom Őnagyságát a jeles doktorokkal együtt” [52], „úgy vélem ugyanis, hogy hat éles szem többet lát kettőnél.” [51] Az orvos-egyéniség igen lényeges vonása a betegekkel való bánásmód is. Orvosi hitvallása: „. . . amíg élek, mindig az emberek javát szolgálom” [51] „. . . belőlem nem fog hiányozni sem a szorgalom, sem a hűség és orvoslás. A sikert Istenre kell bízunk. Mi nem hagyjuk cserben magunkat, remélem, Isten sem fog cserben hagyni bennünket” [56] „. . . az orvos Isten szolgája. . . készen állok, orvosságokat adok, éjjel-nappal szolgálatban vagyok, de az eredményt Istenre bízom” [102/a] — nem volt üres, szóvirágos beszéd. Tudjuk, hogy lázas-betegén is ment betegét gyógyítani [140], más esetben viszont súlyos beteg pozsonyi polgár betegeit nem hagyta ott a tisztelt, szeretett főrangú úrnő kedvéért. [164]. Ha ellenben módja volt rá, sietve ment Sopronból, Pozsonyból Sárvárra Kanizsai Orsolya, Nádasdy Ferenc vagy Nádasdy Anna orvoslására.⁹⁵

Az Itáliából hazatért fiatal, de nem kezdő orvos egy ládarakomány könyvet hozott magával, amit Erdődy bánné „fűszerkamrájában visszatartott”. Így akarta ugyanis Fraxinust arra kényszeríteni, hogy őt lorettói zárandoklatára elkísérje [57]. Föltételezhetjük, hogy felháborodott tiltakozása, Nádasdy Tamásnak írott kérései („Gondoljon Nagyságtok könyveimre” [53]) és panaszai végül is eredményre vezettek, és visszakapta kincseit, mert — mint írja — „mit is csinálnék, ha nem beszélgethetnék elhunyt mestereimmel” [67]. Könyvei katalógusát sajnos nem ismerjük, csak hivatkozásaiból sejthetjük, hogy a fentebb idézett szerzők művei mellett a peripatetikusok [71], Arisztotelész [72, 85], Horatius [71] és egy vigjátékíró [113] munkái is szerepelhettek köztük. Ismeretes viszont kortársa, és leveleiben „kedves atyám és uram” vagy „kiváló György úr”-ként emlegetett Perneszi György⁹⁶ könyveinek elhunytá után, 1560. május 9-én készült leltárjegyzéke⁹⁷ („Ratio et Numerus librorum domini Georgy Pernezyth”) s ebben az ugyanazon év október 14-ről származó bejegyzés: „Doctor Gaspar⁹⁸ kezebe attam 14 die octobr[is] Egy orwossagrul walu kénywet. Mikor uram [N.T.?] ew nagsagja Betegh wolt etc. Az Sarwary Tarhazbol.”

⁹⁴ Nádasdy Tamás három évvel későbbi (1557. XI. 25.) levelében is említi a bécsi Péter doktort. Károly, Szalay i. m. 20.

⁹⁵ „. . . tüstént repülni kezdtem Sárvár felé” [131]; l. még: [137, 142, 213, 214].

⁹⁶ l. erről Szabó T. A. és Sz. Tóth M. tanulmányában kifejtett, eltérő véleményét is!

⁹⁷ Kovács Sándor Iván, 1962; Borzsák I., 1962; Varjas B. 1964, 276.

⁹⁸ Fraxinus ekkor már Pozsonyban élt!

III

A Fraxinus munkálkodása előtti időszakban már gyakran betegeskedő Kanizsai Orsolyát a levelekben név szerint nem mindig említett „*híván doktorok*”⁹⁹ vagy nagyasasszonyok tanácsa szerint kezelték.¹⁰⁰ 1540. szeptember közepén az ekkor 19 éves Nádasdy Tamásné még ezt írja: „*Szerelmes uram, szolgálatomat írom kegyelmednek, mint szerelmes uramnak továbbá én egészségben vagyok, kit kegyelmed felől es kívánnám hallanom.*”¹⁰¹ Az 1542–1550 közötti időszak levelei viszont sok és gyakori betegségről tudósítanak.¹⁰² Sógornője, Majláthné Nádasdy Anna ezt írta neki 1547. július 16-án: „... *Továbbá szerelmes asszonyom, értem a Kd betegességét is, kit bizon nagy szívem szerén[t] bánok és vigassza meg Kdet az úr Isten az nagy jóvoltából.*”¹⁰³ Később, 1550-ben pedig testvérének, Nádasdy Tamásnak így ír: „... *mert immár vagyon két esztendeje, hogy ő kme felől én jó egészséget nem hallottam, hanem mindenkor azt hallottam, hogy beteges ő kme.*”¹⁰⁴ Az 1551-ben és 1552 első felében írt leveleikben viszont nem esik szó betegségről.

Az alkalmi, kisebb betegségektől eltekintve, még a szinoptikusan vizsgált levelek alapján is nehéz lenne választ adni arra a kérdésre, hogy mi is lehetett Kanizsai Orsolya azon betegsége, ami házasságuk első időszakának gyermektelenségét okozta,¹⁰⁵ s ami elsősorban szükségessé tette Kőrös Gáspár udvari orvosként alkalmazását. Nehéz pedig Fraxinus leveleinek tapintatos fogalmazása, a korabeli terminológia homályossága és betegségének többtrét oka miatt egyaránt. (Valószínűleg nem tévedünk nagyot, ha egyrészt valamilyen nőgyógyászati természetű betegségről,¹⁰⁶ másrészt a felelős helyzetben lévő fiatalasszony ura gyakori és tartós távolléte miatti elhagyatottság érzésére,¹⁰⁷ mint pszichikus okra gondolunk, amelyek egymás hatását még fokozhatták is. Valószínűleg tartós gyermektelenségükben került sor — mint a család más tagjai, úgy a fogságba került Majláth István, Gábor fiának is magukhoz, Sárvárra vételére is¹⁰⁸ (kb. 1545-től Sárvárott van már!). és a levelekből úgy tűnik, hogy örökbefogadására is komolyan gondolhattak.¹⁰⁹)

⁹⁹ „... *nem mondja az doktor*”, Kanizsai O. levelc. 1542. Károlyi, Szalay i. m. 73.

¹⁰⁰ I. Sárkány Antal 1552. júl. 31-én kelt levelét (Komáromy A., 1910, 526–527). Így tudjuk pl. hogy még 1555-ben is Dersffy Istvánné, Potentiától kapott kölcsön Nádasdy Tamás egy orvosló könyvet. „*Könyörgök te Kegeyelmednek, hogy te Kgyd iratná igen hamar le, mert [. . .] ha házam népének [. . .] mi nyavalája történi [. . .] egyéb doktor nem keresek, hanem csak ezt a könyvet veszem elő és minden doktorságot csak ebből késértek.*” (Magyar-Kossa, MOE I. 98.)

¹⁰¹ Mályusz E., 1923–27. 10. sz.

¹⁰² Mályusz i. m. 24. sz. (1542. aug. 19.): Károlyi, Szalay i. m. 76, 126, 130, 142–144, 145.

¹⁰³ Károlyi, Szalay i. m. 126.

¹⁰⁴ Károlyi, Szalay i. m. 142.

¹⁰⁵ Fraxinus leveleiben a következő betegségekről, ill. tünetekről esik szó: meddőség [67], rendellenes vérzések [43], aranyér [57], orrvérzés [?] epehánys [59], méh „daganata” [62, 68, 71]; majd később mellgyulladás [96, 100], mellhártyagyulladás [131, 132], köszvény [191], malária [214].

¹⁰⁶ Ezt igazolná Batthyány Ferencné, Bánffy Kata levélrészlete is, ki — mint Takáts Sándor írja — „*egy ideig a nádorispánnét is gyógyítgatta*”. 1547-ben írja Kanizsai Orsolyának: „*Stiriából és Ausztriából sok vendégünk volt Szalonakon. Tudván az kegyelmed betegségeit, mindenkitől orvosságot tudakoztam. Az egyik úr adott is orvosságot a kegyelmed betegségére*”, de választ sem várva, gyógyító asszonyt küld neki „*az ki afféle betegségről az mátráról tudna*”. (Takáts S., 1982, 106.)

¹⁰⁷ vö. az 1554. IV. 17.-i levélben írott böles tanácsaival!

¹⁰⁸ Először 1545. XII. 22-én: „*Én Istennek legyen hála, egészségbe vagyok Gáborral egyetembe*” (Károlyi, Szalay i. m. 76.) L. még uo. 78, 82, 83, 84, 90, 133, 134 és bevezetés XVII.: „*Hogy nekik egész 1555-ig gyermekük nem volt, Mayláth Gábort vették magukhoz s azt úgy neveltették, mintha saját fiuk lett volna.*”

¹⁰⁹ Édesanyja, Majláth Istvánné. Nádasdy Anna leveleiből vett idézetek tanúsítják ezt. Nádasdy Tamásnak: „... *mert bizonyával méltóbban valhatja Kdet atyjának és az én szerelmes asszonyomat anyjának, hogy nem mint minker*” 1548. IX. 23., Károlyi, Szalay i. m. 136; „... *ő kme [= Kanizsai O.] engedelme nélkül én csak fiamnak sem mondom, mert hogy az én szerelmes uram is örökké ő kmének adta és ajánlotta*” (u. akor, uo., 137). 1549-ben engedélyt kér Kanizsai Orsolyától, hogy fiát láthassa (uo., 141). Nádasdynének Fogarasból 1550. IX. 25-én pedig ezt írja: „... *az Ktek ott künn levő fiával egyetembe*” (uo., 144). Majláth István 1551-ben halt meg fogságában.

Elképzelhető Gáspár doktor optimizmussal és magabiztossággal vállalt feladatának súlyossága és kényessége. Bizonyára nem ok nélkül írta: „*inkább legyen tíz férfi betegem, mint hogy egy beteg nőt kelljen kezelnem*” [89]

Nyugodtan mondhatjuk, hogy feladatát mintaszerűen, etikusan [51] és eredményesen oldotta meg. Valóságban azonban nem volt ez egyértelmű. gyors diadalút. Érdemes leveleiből nyomon kísérni biza-kodása, elcsüggedése, Nádasdy Tamáshoz fűződő barátságának hőfokingadozásai, „repedései”: a keze-lés hirtelen megszakítása (Nádasdy tilalma miatt?), majd újrakezdése, s ezekkel párhuzamos távozási-maradási szándékának időbeli alakulását:

1553. október 18-án nem méltányolt igyekezetéért tesz szemrehányást Nádasdynak.

1553. november 1-én „... nagyon *aggaszt a Nagyságos úrasszony változó és veszélyes egészségi állapota.*”

1554. április 26-án „*Nagyságos Úrnők egészségesebb a farkashalnál.*”

1554. június 4-én panaszkodik, hogy Nádasdy távollétében nem tartják meg felesége gyógyulása érde-
kében adott utasításait.

Úgy tűnik, hogy 1554. szeptember elején Nádasdy nem engedélyezte vagy leállította a javasolt belső (intrauterin?) kezelést: „*A Nagyságos Úrnő kezelésével kapcsolatban megértettem Önagysága szándé-
kát, de fájlalom, hogy ez a nagyon szép és alkalmas idő gyógykezelés nélkül múlik el* [67] ... *mi mást is csinálhatnék, ha már nem gyógyíthatok* ... [67].

Majd arról ír, hogy „*a Nagyságos Úrnő kezelése hosszú időt igényel*” [69], „*csak nagy fáradozással és hosszú idő múlva fog lelohadni*” [71].

1554. november 26-án szkeptikusan írja: „*igyekezni fogok Önagyságának szolgálni, ha ugyan szolgál-
tom valamit elérhet nála.*” Ugyanebben a levélben kéri Nádasdyt, hogy „*a jövő évre szerződtessem
mást helyettem . . . , vannak kiváló orvosok . . . [vagy] ott van Itália, ahonnan kiváló szellemeket kül-
denek, mihelyt Önagysága kívánja*” [72]. Mégis a következő.

1554. december 5-i levélben már a kezelés újrakezdéséről ír, de így fejezi be: „*szeresd viszont azt, aki
téged szeret.*”

Az év végén, vagy a következő év elején mégis elmegy „*Batthyány Nagyságos Urunkat*” gyógykezelti.

Onnan írja: „*Szívesen visszatérnék Sárvára, de a barátságos ember iránti érzésem még tovább itt-
tartóztat.*” [78]

1555. január elején visszatér Sárvára, azonban

1555. január 19-én kelt levelében Kanizsai Orsolyáról, betegségéről, kezeléséről egy szó sem esik.

1555. március 15-én „*amikor Önagysága akarja, a daganat kezelését szívesen megkezdjük.*”

1555. július 1-én Sárkány Antal és még három társa Nádasdynak írott levelükben bírálják Fraxinus orvosi
tevékenységét [83]. Ez joggal okozhatott Fraxinusnak „*nagy lelki fájdalmat és szomorúságot*” [84],

(1555. július 4) csak az vigasztalja, hogy Nádasdy nem adott helyt a vádaskodóknak, hanem „*embersé-
ges leveler*” küldött (ez a levél nem ismeretes), „*amely tele van kedvesséssel irántam*” [84], atyai in-
telmeit elfogadja [84]. (Fraxinus nyilván sejti, honnan fúj a szél, erre céloz a „*fogom a farkas fülét*”
szólással, s az illetékteleneket, hozzá nem értőket gúnyolja ki híres, magyar nyelven írott anekdotájá-
val.) Ebben a levélben ír először Nádasdy né régóta várva várt terhességéről [84]. Ez időszaktól
Kanizsai Orsolya leveleiből csak kettőt ismerünk. 1555. „*Bódogasszony napján*” így ír: „... *az lá-
baim most igen dagadoznak, az mint szokott efféle embernek lenni.*”¹⁰⁰

1555. július 13-i leveléből úgy tűnik, hogy a szülés időpontját korábbra (augusztusra) gondolta, de

1555. szeptember 23-i levelében már módosítja föltételezését, egy hét múlva közli számítását, mely sze-
rint október 10-re várható a szülés napja. (Orsolya asszony így tudósít: „... *mert bizony mind az új
vendémem várakottam, nem tudom hova lén el, immár nem tudom, mikorra kell várnom, de valami-
korra Isten adja, akkorra kell várnom.*”¹⁰¹

¹⁰⁰ Károly, Szalay i. m. 93.

¹⁰¹ uo. 94.

- Október 6-án született meg Nádasy Ferenc,¹¹² ezt Fraxinus 7-én kelt levelében [92] már hírül adja a nádornak. Elföltti örömében már Sárkány Antal újabb intrikája sem érinti (l. S. A. október 7-én írt levelét! [91]): „*Barátom — írja a nádornak! — emlékezzél Gáspárra, öreg szolgálóra.*”
1556. január 1-i levelében finoman, de élesen gúnyolódik Sárkány Antal áskálódásán: „... *helyesen mondta az én kedves társam, Sárkány, hogy soha senki sem gyógyult meg általam... mivelhogy egyedül Isten távolítja el a betegségeket*” [102/a].
1556. március 20-i leveléből kiderül, hogy Nádasy Ferenc betegségével és kezelésével elégedetlen udvarbélieknek¹¹³ („*akárki lett legyen is a hírvivő, hamis hírt vitt*” [113]) sikerült felpiszkálni Nádasy Tamás atyai aggodalmát, amit Fraxinusnak írt (elveszett) levelében kifejezésre juttatott. Gyorsan és magabiztosan reagál:
- (1556. március 20-án) „... *nagyon csodálkozom, hogy Ónagyságának annyira nem tetszik az én — megítélésem szerint — biztosan figyelő, szeretetteljes, szorgalmas munkám*”, utoljára azonban keserűen kifakad: „*Még végre engömet... gyermekesztűvé tévsznek az enyéimök*” [113] (l. Sárkány Antal 1556. március 31-i levelét! [115]).

Minden bizonnyal munkájának eredményessége, a család és a fiúörökös iránti hűséges szeretete erősebbnek bizonyult az intrikáknál. (Meglepő, hogy ezt a Sárkány Antalt¹¹⁴ több előző és egy későbbi levelében meleg elismeréssel említi: [67. 70/a, 85. 102/a, 142]. Ennyire félreismerte volna?)

1556 tavaszától kezdve Nádasy Tamás és Fraxinus kapcsolata ismét elhidegül. Fraxinus stílusa és aláírása hűvösebb lesz, szemrehányásokkal illeti a nádort [118]: „*légy viszontszeretettel Gáspár szolgáló iránt*” [118], „*nem értem, mit takar mély hallgatása*” [126]. Az 1556. október 30-i levélből kiderül [125], hogy Nádasy nem vele kezelte magát, kapcsolatuk megromlását Fraxinus szóvá is teszi. Ezeket a leveleket már nem Nádasy udvarából írta: ez idő tájt költözött Sopronba. Távozása azonban nem volt szakítás Nádasyékkal: 1557-től kezdve megint a régi meleg hangnemben íródnak Gáspár doktor levelei („*régi szolgáló, Gáspár*” [142]), a jó viszony újra elbírja a szemrehányást is [142]. Fraxinus számos alkalommal rövidebb-hosszabb időt tölt Nádasydnyé, illetve a kisgyermek betegsége miatt, főként Sárvárott, ezekről rendre beszámol a nádornak. Sőt, kapcsolatuk úgy megerősödött, hogy a nádor Bécsbe hívó levelének pozsonyi súlyos betegek miatti visszautasítása sem okozott törést kettejük között [164]. Ebben az időben bízta meg Fraxinust a fentebb említett világi és egyházi nagyságok jórészeinek kezelésével is.

Izgalmas kérdés, jó lenne tudnunk, de a levelezés fele hiányozván, csak találgathatjuk a választ, mi fűzte és tartotta össze Nádasy Tamást és Kőrös Gáspárt? Fraxinus leveleit és a Nádasy-uradalom főembereinek — pedig kivétel nélkül nemesemberek, Perneszi György még művelt humanista is! — Nádasyhoz írott leveleivel összehasonlítva szembeszökő a különbség.

Leveleik többsége magyarul íródott; tiszteletteljes, alázatos hangnemükből kiérződik az alá-fölérendeltségi viszony. Hivatalosak, a fontos mondanivaló közlésére szorítkoznak, bizalmas hang, élcélődés, tegezés nem fordul elő bennük. Fraxinus levelei ezeknek éppen ellentétei. Itt a mintegy harmincéves korkülönbség ellenére két, majdnem egyenrangú ember áll egymással szemben, szinte barátként. Vajon mindkettejük itáliai emlékei, egyetemi végzettsége, humanista műveltsége miatt? Gáspár doktor bizalmi feladata miatt? Hálából eredményes orvosi munkájáért? Hasonló vallási meggyőződésük miatt, hiszen felekezethöz egyikük sem köthető? Vagy Nádasy megsejtette Fraxinusban a magához méltó nagy szellemet? Pedig viszonyuk nem volt mindig felhőtlen. A levelekből — mint láttuk — több derűre-ború időszak követhető nyomon. Fraxinus — és minden valószínűséggel Nádasy is — sokszor kíméletlen őszinteséggel írta meg véleményét, s mégis mindezt, ezenfelül még az udvari emberek intrikáit is elbírta, túlélte kapcsolatuk. Fraxinus tehát semmiképpen nem alkalmazott, inkább barát, munkatárs, akire felesége gyógykezelésén túl világi és egyházi méltóságok orvoslásának kényes föladatát éppúgy rábízhatta, mint fontos és körültekintést igénylő diplomáciai feladatok elvégzését. E titkos

¹¹² uo. 94.

¹¹³ „... az udvari emberek levelei vádaskodók.” [107]

¹¹⁴ Payr, 1924. I. 56.

küldetésekről nem sokat tudunk, egyes leveleinek nehezen kihüvelyezhető részei valószínűleg rejtett értelmű tudósítások.

Természetesen a fiúgyermek megszületése után az ő óvása, szükség szerinti kezelése lett Gáspár doktor elsődendő feladata. A gyermek ótváráról, ágyéki mirigyéről, fogzásáról nemcsak Fraxinus¹¹⁵ és Sárkány, hanem az édesanya leveleiben is bőségesen olvashatunk.

Anyja és gyermekén kívül a nádor és nővére (Majláthné, Nádasdy Anna¹¹⁶) a távolabbi rokonság (Erdődy [45, 46, 102/a], Balassa [112, 116]), valamint kora számos főrangú emberének és főpapjának (Révay [116], Csáky [80], Csorom [67, 112], Batthyány [67, 78, 79]) s végül a Nádasdy-uradalom munkatársainak (Perneszi, Sárkány, Paksi, a dajka stb.) kezelése mind-mind az ő gondja volt (l. fentebb, a mozgásterületéről írottakat). 1555. január 16.-i levelében említi [79], hogy a hozzá fordulókna ingyenes tanáccsal szolgált, ami egyértelműen arra utal, hogy személyválogatás és ellenszolgáltatás nélkül mindenkin készségesen segített, nemcsak a főrangúakat orvosolta.

Fraxinus a jelzett területen sokat és gyorsan mozgott. 1554-ben úrnőjével együtt tett útja megpróbáltatásait jó humorral írta le [54]. A „*végvidéki orvos*” közlekedési biztonságára éles fényt vet 1557. szeptember 10.-i levele, melyben urát értesíti, hogy készséggel elmegy a püspök gyógykezelésére Sümegre („*a régi barát életéért minden kockázatot vállalni kell*”), de csak akkor, ha előbb kezes levelet kap: „*ha véletlen sors folytán a törökök kezébe esnék, a Főtisztelendő püspök köteles engem saját költségén egy hónap időtartamán belül kiszabadítani a fogságból*” [142]. Más alkalommal kis híján el is fogták Hamza bég törökjei, Paxi úrral együtt. „*Másnap visszatértem Pozsonyba, de még most is remegek, ha eszembe jut, milyen veszélybe voltunk*” [142]. Ilyen lehetett az orvosi működés a végeken!

IV

Fraxinus *jogi helyzetét* pontosan nem ismerjük. Sárvári munkássága kezdetén írott levele (1554. március 9.) arra utal, hogy csupán szóbeli egyezség született Nádasdy Tamás és öközötte, s ezt mindketten elégségesnek tartották: „*Ami a köztünk lévő megegyezést illeti, sohasem akartam semmi egyebet az Önagysága által adott szónál. Szükséges ugyanis, hogy az ember, míg csak él, higgyen a másíknak. Ezért semmi kétségem nincsen az egymással kötött megegyezés felől. . .*” [53]. 1554. november 26.-i [72] leveléből kiderül, hogy egyezségük az év végéig szólt, s nyilván évenként, ismételten megújították, mert 1556. elején újra említi: „*éves szerződéseim csaknem a végére jár. . . elhatározásom, hogy véget akarok vetni az udvari életnek*” [106]. Annyi biztos, hogy minden hullámlás és vihar ellenére Nádasdy Tamás familiárisai¹¹⁷ között is megkülönböztetett helyzete volt. Jól látható ez abból is, hogy Lékán a jegyzőket kitessékelve azok volt szobájában rendezkedett be, munkája elsőbrendű és fontosabb voltát hangsúlyozva [56]. Helyzetét, megbecsülését az a baráti viszony is jellemzi, mely a Nádasdy-uradalom főbb embereihez fűzte. Itt elsősorban Perneszi Györgyöt kell említenünk („*kedves atyám és uram*”, „*kiváló György úr*”, „*Perneszi atyánk*” [51, 52, 57, 59, 78, 131, 132]), kinek betegségében — minden bizonnal vesekövei voltak — kezelőorvosa is volt, könyvtárát használhatta. Barátságuk oly erős lehetett, hogy az a — Perneszi származására utaló, a „*tör*” (itt „szláv, szlávón”: vö. Tótország=Szlavónia) és a latin „*totus*” közötti — gúnyos szójátékot [43], betegségére célzó élcelődést is elbírtá [59]. Sárkány Antalról fentebb már volt szó, a levelekben Sennyei Ferenc,¹¹⁸ Paksi János,¹¹⁹ Kövér Márton és „*a ki-*

¹¹⁵ Nádasdy Ferenc betegségei: bőrbetegsége (ótvár?!): [104, 106, 108, 109, 156], lágyéki kelése [112, 113, 114], fogzása [127], köhögés [191], hideglelés [214, 215, 216, 222].

¹¹⁶ A Károlyi, Szalay közölte levelekben „Asszonyom”-ként említetik 1545—1557 között: p. 75, 100; a Fraxinus levelekben: [137, 139, 140]

¹¹⁷ Erről l. Takáts S. 1982, 155 és egyéb munkáiban is, passim.

¹¹⁸ *M. Tört. Tár* 1911, 105 (XII.)

¹¹⁹ uo. 1910, 517, (XI.). A levelekben „Paxi”.

váló Botka uram” [43, 46] említettnek leggyakrabban, viszont feltűnő módon az akkortájt Sárvárott élt vagy ott megfordult nagyságokról nem esik szó.

Arról nincs adatunk, hogy Nádasdyék szolgálatában milyen volt Fraxinus javadalmazása (a számadáskönyvek csak 1540—1550 között adtak ki,¹²⁰ bár Fraxinus helyzetét ismerve kérdés, hogy ennek rendezését a nádor gazdasági embereire bízta-e?¹²¹). 1557. július 9-én kelt leveléből megtudjuk, hogy a házon kívüli gyógykezelésért esetenként díjazhatták, de összegéről ebből sem tudunk meg biztosat.¹²²

Külföldön elsősorban Itáliában voltak barátai („Olaszországban . . . köszöntse nevemben barátaimat” [53]); távozási szándéka bejelentésekor közülük ajánl Nádasdynak utódot maga helyett „minden követ szívesen megmozgatok, hogy Őnagysága udvarában Olaszországból tudós orvos legyen. Ismernek ugyanis engem azok . . . akik érnek valamit és megbíznak ajánlólevelemben” [72]; tudjuk, hogy páduai volt tanára, Fracantianus Antal, egyik gyermekének keresztapja („komám, az olasz orvos” [53] érte közbenjár [43]) és Matthiolushoz is jó viszonyt fűzte.¹²³ Osztrák kollégáit több levelében említi, többnyire elismeréssel [72, 157/a], barátainak, testvérének nevezve maga helyett ajánlja őket, érdekükben szól [221]. A szintén Páduából ismerős Thomas Viennensist viszont felháborodottan szidja egyik levelében, amiért illetéktelenül, képzettség nélkül beleavatkozott Nádasdy Tamás kezelésébe.¹²⁴

Úgy tűnik, hogy soproni, majd pozsonyi házvásárlása — előbbiben Nádasdyn kívül munkatársa, a már említett Sárkány Antal is segítette — nemcsak azért volt fontos, hogy Szegedről menekült szüleit (édesanyját) és testvérét (testvéreit?) otthonhoz juttassa, hanem azért is, hogy kezdettől fogva meglévő, vagy korán kialakult önállósulási szándékát megvalósíthassa. Erről nemegyszer gorombának tűnő őszinteséggel nyilatkozik: „ . . . én ugyanis arra törekszem, hogy ne legyek udvari ember, mint ezt többször megmondtam” [72], „véget akarok vetni az udvari életnek” [106]. Ebben Bálint Sándor méltán látja a szegedi késő középkori renaissance polgárhagyományokból táplálkozó és Itáliában csak megerősödött igényét a szabad életformára.¹²⁵ Mindenestre ebben is elsők között járt hazánkban. A soproni és pozsonyi polgárok kezelését nem kevesebb — ha lehet, még több! — szorgalommal és odaadással végezte. 1558. október végén a nádor kérte, hogy haladéktalanul menjen Sárvárra, beteg hitveséhez. Fraxinus nem hagyja cserben szeretett, volt úrnőjét, de csak levélben ad tanácsot, nem indulhat, mert — úgy mond — pozsonyi súlyos betegeit nem hagyhatja segítség nélkül [164].

Nem volt ritkaság abban a korban, hogy kiváló orvosokat *diplomáciai feladatokkal* bíztak meg.¹²⁶ Fraxinus leveleiben erre mindössze két utalást találhatunk [95, 164, ?170], minden bizonnyal azok bizalmas, titkos jellege miatt. Egyáltalán nem esik szó egy olyan küldetésről, melynek eredményes lebonyolításáról más forrásból értesülünk. Somogyi Péter vágsellyei tanító — aki Botta szerint a későbbi Méliusz Péterrel azonos — ismételt fogságbóli kiszabadításában — nyilván Nádasdy Tamás intenciója szerint — Kőrös Gáspár működött közre. (A feladat bizalmassága mellett ezt avval is magyarázhatjuk, hogy Fraxinus ekkor már Pozsonyban lakott, ahol szóban is megtárgyalhatta Nádasdyval.) Somogyi Péter [146/a] naplója éles fényt vet Gáspár doktor magatartására, emberi vonásaira. Tágabb értelemben e címszó alá vehetők azok a *tudósítások* is, melyeket a nádor Fraxinustól kapott korabeli eseményekről [47, 142], járványhelyzetről [43, 47, 220], Pozsonyban történekről, illetve hallottakról [126, 142, 213, 214], s legfőképpen a törökök hadmozdulatairól, készülődéséről [46, 104/a, 110, 124/a, 126, 142].

Fraxinust Gregoriancz Pál győri püspök „*valdē durus ungarusnak*”, azaz nagyon kemény magyarnak jellemezte Nádasdy Tamásnak 1560. november 28-án írt levelében. Ezek a tudósítások is a békét szerető

¹²⁰ Kumorovitz, Kállay, 1959—1968, I—II.

¹²¹ Egyetlen utalása a [106] levélben, ahol kéri, hogy egy bizonyos vásárlás „*fizetésem számlájára*” történjék.

¹²² [140] és „*Balassa nagyságos úr . . . pénzére nem szorulok rá*” [116].

¹²³ [71] és Botta i. m. 64.

¹²⁴ [67] l. még Fraknoi: Révay . . . 30., és Veress FRH 50.

¹²⁵ Bálint S. 1975, 75—76.

¹²⁶ Pl. a 17. század elején Jeszenszky Jánost. Demkó i. m. 233-4.

és békére vágyó¹²⁷ orvos „csekély hazánk, melyet majdnem felfalt az ellenség” [59] iránti aggodalmából táplálkoztak.¹²⁸

Nádasdynak nádorrá kinevezésekor hízelgő szavak helyett ezt írja: „Nagyságos Uram, ne feledkezzél meg kötelességedről. A vállalt nehéz munkát Krisztus teszi majd könnyebbé számodra, ha kényelmedet megvetve igyekszel segítségére lenni meggyötört hazánknak” [59].

Külön ki kell térnünk Oláh Miklós érsek és Fraxinus kapcsolatára. Az érsek 1556. május 12-én kelt levelében Pozsony előljáróinak igen melegen ajánlja Gáspár doktort városi orvosnak, „mivel — írja — mi magunk is tapasztaltuk tudását és jártasságát, mivelhogy néhányszor éltünk munkájával és tanácsával”. Legfontosabb érve Gáspár doktor mellett: magyarsága. Idézem: „Sok egyéb félnél, akik mind külföldiek, és az idegen doktoroknál méltán kell előbbre helyezni. Hiszen ki ismerheti jobban a magyaroknak vagy a természetét, vagy erkölcsseit, vagy vérmérsékletét, avagy még a betegségeit is, mint a magyar ember, különösen ha . . . tanult. Számára ismeretes lesz az egész életmód és minden életmegnyilvánulás, a táj és az éghajlat s végül bármilyen dolog használatának szokása”.¹²⁹ Úgy tűnik, hogy jó emberi és orvos-beteg¹³⁰ kapcsolatuknak nem volt ártalmára Somogyi Péter — lényegében Oláh Miklós intenciói ellenére történt — kiszabadítása (1557—58) sem, mert az érsek 1563. június 3-án kelt leveléből [225] arról értesülünk, hogy Fraxinus soproni házát nővére, Oláh Ilona [130/a] számára szeretné megvenni. Ez az adás-vétel valószínűleg lebonyolódott, mert az érsek ugyanazon év június 30-án kelt levelében már mint befejezett ténny említi [226]. Azt nem tudjuk, hogy Fraxinus — mint az érsek első levele jelzi — járt-e ez ügyben Sopronban (néhány héttel halála előtt!), mert ezen évek jegyzőkönyvei hiányoznak a Soproni Levéltárból.

Szét kell oszlatnunk egy Kőrös Gáspárral kapcsolatos szép tévedést, mely valószínűleg Bencze 1959. évi cikke óta kísért, és Bálint Sándor, Botta István, Szabó T. Attila műveibe is átment. *A sárvári gyógyfüves kertről*, Fraxinus alkotásáról, gyógynövények nagybani termeléséről van szó: „A gyógynövények szakszerű termesztése azonban Gáspár Doktor Sárvárra érkezése után lett igazán országos hírűvé. Nádasdyék a doktornak a vár déli felében külön lakosztályt rendeztek be, s rábízták a kert irányítását is. Kertészük Kerty István volt, aki Gáspár doktor utasításai szerint munkálkodott. Az itt termelt gyógynövények nemcsak itthon váltak keresettekké, hanem szekérszámra hordták azokat Bécsbe és Krakkóba is.”¹³¹ Bencze: „Sárváron gyógynövénykertet létesített, és a levelezésükből [Nádasdy—Fraxinus] kiténik [? G. T.], hogy Kerty István¹³² nevű kertész mestert vett maga mellé, aki nagyon jó szakértő volt.”¹³³ Még szélsőségesebben fogalmaz 1959. évi munkájában: „csakhamar Bécsbe is eljutott a híre [hatalmas sárvári gyógynövény kertjének] és szekérszám vitték-hordták a sárvári gyógynövényeket Bécsbe és Krakkóba.”¹³⁴

Evvel szemben mik a tények? Sárvárott volt kert, már Fraxinus ott-tartózkodása előtt is [45]. E kertben (különleges) gyümölcsöket (is), korai zöldségféléket termeltek.¹³⁵ Gyakran van szó Nádasdy Tamás, Kanizsay Orsolya, majd később Nádasdy Ferenc leveleiben arról, hogy ezekkel kóstolóként, különlegességgként, primőrként a királynak, királynőnek és más főrangúaknak kedveskedtek. Virágok is voltak e kertben (ezek egynémelyikét gyógynövényként is használhatták). Takáts Sándor munkájá-

¹²⁷ „. . . híresztelik, hogy a jövődő békekötés 7 évre fog szólni. Adná Isten, hogy 70.000 esztendőre kössék meg.” [47]

¹²⁸ vö. Nyáry Pál (1606): „. . . nincsen nekünk több hazánk ennél, ha ezt is elvesztjük, nem ad senki országot nekünk.” (Benda, 1975, 43.)

¹²⁹ Vida—Grynaeus 1988, 162—166. Vö. ezt a győri püspök fentebb idézett jellemzésével (MOE I. 244).

¹³⁰ Fraxinus utójára 1562. I. 20.-i levelében említi [220]: „. . . visszatértem a főtisztelendő esztergomi úrtól.”

^{130a} Oláh M. *Hungaria* c. művében (p. 53) Máté, Orsolya és Ilona testvéreit említi.

¹³¹ Botta 67, 69; Bálint S. 1975, 75. Benczét és Bottát követi Szabó T. Attila is 1978, 27, 45—46.

¹³² A Fraxinus-levelekben neve nem szerepel, csak Takáts Sándor említi (1929).

¹³³ Bencze 1964, 71.

¹³⁴ p. 82.

¹³⁵ Károlyi, Szalay i. m. Bevezetés XI. XXV. és Nádasdy 1551. júl. 31.-i levele. Érdemes egybevethni Török Bálint csurgói kertjével. (Takáts S., 1982, 106.)

ban¹³⁶ — ez a legrészletesebb tudósítás a sárvári kertről — azonban nyoma sincs a szerzők számra termelt gyógynövényeknek. Nádasdy, Kanizsay Orsolya és Fraxinus *egyetlen* levelükben nem írnak a Sárvárott létesített füves kertről — gyümölcsfákról, -bokrokról, zöltségfélékről, dinnyéről, virágokról annál gyakrabban! (Elképzeltetlen, hogy ha lett volna ilyen, és szívügyük lett volna, ne esett volna szó róla!) Ilyen füves kert létesítése, „nagyüzemmé” fejlesztése sokéves munka. Gáspár doktor 1553-tól (?) csak 1555(56?)-ig, Sopronba költözéséig tartózkodott folyamatosan Sárvárott, utána csak megszakításokkal, rövid időkre. Bízást megkérdézhető az is, ha Kőrös Gáspár létesített volna Sárvárott kitűnő füves kertet, vajon könnyű szívvel ott hagyta volna-e alig pár év múlva, utóbb sem ejtve róla egyetlen szót sem, tanácsot, útmutatást sem adva?¹³⁷

E föltevéseken túl *tény az*, hogy gyógykezeléséhez a *legegyszerűbb* gyógynövényeket is Bécsből¹³⁸ hozatta, illetve küldette a nádorral Sárvárra (egyéb orvosságok mellett), vagy maga vette Bécsben: „*kénytelen vagyok Bécsbe menni, orvosságok vásárlása végett*” (rebarbara, manna [56]). A Fraxinus-levelekben — különös módon — aránylag kevés, szám szerint 19 *növényi orvosságról* olvashatunk, ezekből csak három egzotikus növény (fahéj, fahéj virága, narancs). (Részletesen I. Szabó T. Attila és Sz. Tóth M. tanulmányában, e kötetben.)

Nem szabad, hogy meglevessen bennünket ez a korabeli — pl. Matthiolus — növényi orvosságaihoz képest kicsi szám. Nyilván csak azokról esik szó a levelekben, amelyekre betegek kezeléséhez éppen akkor szüksége lehetett.

A nem vagy nem biztosan növényi orvosságokat is Bécsből szereztek be: „*nagyon szükségesek Nagyságos Úrnóm használatára a papírlapra felírt orvosságok, ezért nagyon kérem Önagyságát, hogy a lehető leghamarabb vásároltassa meg* [Bécsben], *és csakhamar küldesse el azokat Sárvárra*” [52]; „*Április nyolcadikán, ha Isten akarja . . . Bécsbe jövök, hogy orvosságokat vásároljak. Vajha lenne valami jó orvosságuk ezeknek a németeknek*” [57], mert „*Sárvárott nincsen semmiféle orvosság, nem is kapható*” [157/a]. Ugyanez évben írja¹³⁹ Nádasdy Bécsből: „*orvosságot is küldtem a dokortul Orsolla asszonnak*”; Julius doktor orvosságát is Bécsből hozzák.¹⁴⁰ Más alkalommal a nádortól kenőcsöket kér a nádorné és a kis Ferkó számára [214]. Míg korábban [56] a Kalábriából magával hozott *mannát* használta, később már Pozsonyból kér Sárvárra újabb adagot [55]. Ezeken kívül még *lignum gallicanum* por [68], ibolyaszínű és rózsaszínű jülep [156] használatáról, illetve beszerzéséről olvashatunk. Két esetben kétségtelenül Fraxinus küld Sárvárról orvosságot a nádornak [82, 92] és egyszer Csoronnának [112]. Draskovics György püspök is kért tőle (1554. aug. 24.) „*abból a fából, mely ellensége a pestisnek*”.¹⁴¹ Az is vitathatatlan, hogy Kanizsay Orsolyától többen kértek orvosságot (vagy csak receptet?), de ezekről nem tudjuk, hogy náluk termelt, s egyáltalán növényi eredetűek voltak-e? A Fraxinus említette növények között van néhány népi jellegű, korábbi századokban és még napjainkban is használt gyógynövény (fülfű, föld füstí, és a magyar néven nevezett szép szőlő). Az elsőről megjegyzi: „*a házak tetején mindig megterem és megél*” [92] s valamivel előbb: „*. . . Bécsben könnyen megtalál minden gyógyszer . . . Sőt, a réteken is tenyészik az orvosságoknak nem megvetendő száma*” [71].

Kétségtelen, hogy Fraxinusnak nagyon alapos botanikai ismeretei lehettek, ennek hátterét, Matthiolusszal való kapcsolatát Botta szellemesen vázolja fel.¹⁴² Sárvárott tartózkodása idején a nádortól festékeket kér „*ad plantulas depingendas*”, azaz növények lefestésére [53], „*várom a festékeket*”, „*nem kételkedem abban — írja később —, hogy a festékeket megkapom*” [55, 56]. Pár levéllel ezután gúnyosan élcelődik Kövér Márton balul sikerült bécsi festékvásárlásán [57]. 1554. április 26-i levelében [62]

¹³⁶ Takáts S. *Emlékezzünk eleinkről* (é. n. [1929?]), 35–46; és uő.: *Rajzok . . . III.*, 356–377.

¹³⁷ Gyógyfüves kertet Komoróczy sem említ a Nádasdy-birtok gazdálkodásáról írott részletes tanulmánya „Kertművelésről” c. fejezetében.

¹³⁸ Esetleg Velencéből is (71): „*Itália is küld majd segítséget.*” [81]

¹³⁹ Károlyi, Szalay i. m. 24.

¹⁴⁰ uo. 59.

¹⁴¹ Takáts S.: *Rajzok . . . III.* 123.

¹⁴² Botta i. m. 64, 67, 77.

pedig némi büntudattal írja: „*Semmiféle füvet nem festettem le. Ha Ónagysága itt lett volna, a lehető legtöbbet rajzoltam volna le. . . Máskor majd lefestem*” [154]. Kétségtelen, hogy 1555. január 7. és 16-i elkéseredett hangulatú levelében említi sárvári tanulmányait, de a dac és elkéseredés szülte utalás oly homályos, hogy abból *botanikai* tanulmányokra (télien?!) következtetni helytelen tűzés lenne. Mindez azonban még *nem bizonyíték* egy sárvári gyógyfüveskert és nagybani gyógynövény termesztés mellett. A Bencze-féle megállapításokat *semmiféle* adat nem támasztja alá!

Nem lényeges kérdés, de mind Nádasdy Tamással, mind Fraxinus-szal kapcsolatban is felvetődött: melyik *felekezethez* húzott vagy tartozott? Éppúgy, mint Nádasdyról, Fraxinusról is eltérő vélemények születtek: katolikus, protestáns (lutheránus), erasmista, humanista.¹⁴³ Payr Sándor táblázatban állította össze, ki tartotta Nádasdyt katolikusnak és ki protestánsnak. A szerzők mindkét csoportjában mindkét felekezettel vannak, tehát nincs alap feltételezni, hogy egyik vagy másik felekezet saját „dicsősége” öregbítésére ki akarná sajátítani a nádort. A megoszló vélemények inkább a korabeli viszonyok bonyolultságát mutatják:¹⁴⁴ Ferdinánd korában az államférfiak közül sokan titkolták vallási meggyőződésüket; még nem volt felszítva a gyűlölködés tüze, a két felekezet hívei békében éltek egymással, sokhelyt közösen használták a templomot,¹⁴⁵ a protestáns szokások és szertartások is még átmeneti állapotban voltak, sokat megőrizve a korábbiakból. Az ún. *interim* és *adiaphoron* viták ideje ez. még Melanchton is reménykedik az egység helyreállításában.¹⁴⁶ S nem utolsósorban: vallási téren Ferdinánd és Miksa között komoly ellentét volt, utóbbi a protestánsokhoz húzott. Ezért nincs értelme Gáspár doktor esetében sem feszegetni ezt a kérdést, leveleiből *kiragadott* idézetekkel tetszőlegesen bármelyik álláspontot igazolni lehetne. Tudomásunk szerint Fraxinus nem végzett teológiát, egyik levelében [59] enyhe malíciával így ír magáról: „. . . *ma reggel a hitszónok szerepét töltöttem be, bár tájékozatlan vagyok Isten igéjében.*” Valójában azonban leveleiben számos, másról árulkodó, zömében újszövetségi idézetet találunk: „*Ne tántorodj el a megismert igétől, ne feszíttessék meg Krisztus ismét*” (II. Timoth. 3:14 [55] 1554. Húsvét). „*Isten akarata mindig a világ szemében gyöngébbekből szokott óriás dolgokat alkotni*” (I. Kor. 1:27–29 [59]). „*Isten úgy egybekötötte, hogy a kettőből egy ember legyen*” (utalás a Gen. 2:24-re és Mt. 19:5–6, Mk. 10:7–8, Ef. 5:31 [59]), „*Ama nap úgy jó el mint tolvaj*” (II. Péter 3:10. [85]), „*Ábrahám és Zakariás példájára reménységgel és csendben várt*” (Luk. 1:7, Zsid. 14:11 [85]), végül a krétaiak hazudozós természetéről (Titus 1:12) [71]). Majd költői, szabadabb hangvétellel ezt írja: „*Isten kezét nem húzta össze a görcs*”, azaz nem szűkmarkú [67].

Szellemessége, humora sok levelében megcsillan, a „*haec joco*” (ezt tréfából, tréfásan mondtam) fordulattal gyakran találkozunk [47, 52, 54]: „*ezeket kevés szóval, tréfásan akartam megírni*” [57, 59]. Latin–magyar (totus—tót), ill. görög–magyar szójátékait (*leukós—Leuka*) feljebb már láttuk. Több levelében olvashatjuk, hogy a borongós hangulatú nádornét társaival, *ludi magister*ként, rögtönzött tréfékkal, tréfás játékokkal derítették föl [59, 61].

Nyelvudásáról elmondhatjuk, hogy latinul és olaszul biztosan tudott (olasz mondat: [113] olasz szó: [43], de okkal föltételezhetjük, hogy görögül (kréta-i működése, a fentebb idézett görög szójáték, a *myropolium* szó használata, [71]:) és németül is jól tudott (bécsi, soproni, pozsonyi ismerősei és betegei). Magyar nyelve szép, ő-ző, szegedi dialektikus („*velünk született szójárás*” [84]), méltán látja az 1555. július 4-i levelében leírt anekdotában [84] Bálint Sándor e nyelvjárás egyik legkorábbi írott emléket.¹⁴⁷ Latin nyelvű leveleiben is több közbeszúrt magyar szó fordul elő (tyúkmonyor kalács, káposztás hús, szép szőlő, az fél felem). A többi levéltől eltér a [221] levél latin stílusa. Itt ismét — mint a [212]

¹⁴³ Payr 1914, Bálint S. 1975 és Botta i. m.

¹⁴⁴ Payr. 1914. Botta i. m. 65.

¹⁴⁵ Így pl. 1567–84. között a soproni Sz. Mihály-templomot (Bán, *Sopron újkori egyháztörténete*, 1939, 51; emléktábla is jelzi a templom előterében); Lőcsén, Bártfán és valószínűleg Kassán is (Márkus M. szíves szóbeli közlése, okleveles adatok alapján). Ugyanígy Székelyudvarhelyt is (Orbán B.: *A Székelyföld leírása* I. köt. VIII. l. jegyzet, p. 50).

¹⁴⁶ Botta i. m. passim.

¹⁴⁷ 1975, 35. U. itt p. 167 facsimilében is közli.

levélben is — egy rászoruló üldözött érdekében minden ékesszólását latba veti, maga ügyében soha nem írt ilyen emelkedett stílusban!

Fraxinus tudós orvos volt, hivatalos jellegű megnyilatkozásaiban nem kereshetjük gyermek-, illetve felnőttkora magyar *népi orvoslásának* emlékeit. Leveleiben elbújva azért találunk néhány értékes adatot¹⁴⁸ (mint ahogy egyik legkorábbi, az ún. Szelestey-féle ráolvasást is egy humanista tudós érdeklődése őrizte meg számunkra). Sokkal bővebb kútfő Nádasdy Tamás és főként Kanizsai Orsolya magyar nyelvű levelei: ő — érthető módon — sokkal közelebb állt ehhez a forráshoz. (Itt csak röviden utalok az olyan betegségnevekre, mint „*asszonyom tánca*”, ótvar; vagy olyan tünet megjelölésekre, mint „*sennyedék*”, „*költ az kelevény az balog lábom*”, s olyan orvosságokra, mint „*szömnek való nádméz*”, lórum és komlóból készült fürdő, szülfű meg a füstölésre való irem.¹⁴⁹)

Nemcsak a teljesség kedvéért említem meg Gáspár doktor humanista műveltségéből fakadó érdeklődését az antiquitas, régészeti emlékek, régi feliratok iránt („*gyönyörködtem a régiek boldog emlékezeté*” [66]), ezeket megbecsüli, számon tartja, följegyzi [61, 66]. Több levelében van utalás arra is [55, 56], hogy szűkebb-tágabb környezetének klimatológiai, geológiai (és nyilván: botanikai) viszonyai is érdekelték, ezek hatását gyógyító munkájában is fölhasználta.

Szegedi Kőrös Gáspár korának élénk szellemi életű főúri és városi központjaiban élt, s azok alakításában, gazdagításában tevékenyen részt vett. Nyomatott műve — eddigi tudásunk szerint — nem jelent meg, irodalmi hatása tehát aligha lehetett.¹⁵⁰ Munkája, emberi és orvos-beteg kapcsolatai, s nem utolsósorban levelei útján fejtette ki hatását korára és a késő utódokra.

TAMÁS GRYNÆUS

M. D., Ph. D.

H—1021, Budapest

Széher u. 76. A/2.

¹⁴⁸ I. fentebb a fülfüről, „szép szőlő”-ről mondottakat és a kunok italáról (boza) írottakat [57, 61]. Ez utóbbiról I. Paládi-Kovács, 1966 és Oláh M.: *Hungaria*, Bp. 1985 p. 51. A „Szép szőlő”-ről: Beké Ö., 1948, 16.

¹⁴⁹ I. Károlyi, Szalay i. m. 15, 28, 63, 69, 73, 97; Berde, 1940, 260.

¹⁵⁰ Botta i. m. 74, 75.

A *Fraxinus-levelek concordantia* jegyzéke

Fraxinus-levél		Levéldoldal száma a levéltári anyagban (utólagos számozás)	Szmollény sorszáma	Vida T.— Grynaeus sorszáma	Élőszőr itt közölt forrás száma*	Egyéb
kelte	helye					
1553. IX. 1.	Okics	2—4	1	43		
1553. IX. 12.	Okics			44		Révay Ferencnek
1553. X. 15.	Ozaly	5—6	2	45		
1553. X. 18.	Ozaly	7—10	3	46		
1553. XI. 1.	Ozaly	11—12	4	47		
1554. II. 28.		13—14	5	50		Erdődy Péternek
1554. III. 6.	Sárvár	15—17	6	51		
1554. III. 8.	Sárvár	18—19	7	52		
1954. III. 9.	Sárvár	20—21	8	53		
1554. III. 19.		22—23	9	54		
1554. III. 25.	Sárvár	32—35	10	55		
1554. III. 30.	Léka	28—31	11	56		
1554. IV. 4.	(Léka)	36—39	12	57		Szmollény tévesen 1554. IV. 2-ra keltezi
1554. IV. 17.	Léka	40—43	13	59		
1554. IV. 23.	Léka	44—47	14	61		
1554. IV. 26.	Léka	48—49	15	62		
1554. VI. 4.	Léka	50—51	16	63		
1554. VI. 11.	Léka	52—53	17	65		
1554. IX. 3.	Nádasd	54—55	18	66		
1554. IX. 17.	Sárvár	24—27	19	67		
1554. X. 13.	(Sárvár)	56—57	20	68		
1554. XI. 6.	(Sárvár)	58—59	21	—	70/a	
1554. XI. 15.	(Sárvár)	60—63	22	71		
1554. XI. 26.	(Sárvár)	64—66	23	72		
1554. XII. 5.	(Sárvár)	67—68	24	75		
1555. I. 7.		69—70	25	78		
1555. I. 16.		71—72	26	79		
(?1555.) I. 19.	(Sárvár)	73—74	27	80		
1555. III. 15.	Sárvár	75—77	28	81		
1555. V. 21.	(Sárvár)	78—79	29	82		
1555. VII. 4.	(Sopron)	80—83	30	84		
1555. VII. 13.	(Sárvár)	84—85	31	85		
1555. IX. 23.	(Sárvár)	86—87	32	87		
1555. IX. 30.	(Sárvár)	88—89	33	89		
1555. X. 7.	(Sárvár)	90—91	34	92		
1555. X. 10.	(Sárvár)	92—93	35	93		
1555. X. 16.	—	94—95	36	—	93/a	
1555. XI. 3.	(Sárvár)	96—97	37	95		
1555. XI. 15.	(Sárvár)	98—99	38	96		
1555. XI. 25.	(Sárvár)	100—101	39	100		
1556. I. 1.	—	102—103	40	—	102/a	
1556. I. 21.	(Sárvár)	104—105	41	104		
1556. I. 21.	(Szlavónia)	Lad. XXN. et. S. Fasc. III. Num 164	—	—	104/a	Soproni Levéltár
1556. I. 31.— II. 1.	(Sárvár)	106—109	42	106		
1556. II. 3.	(Sárvár)	110—111	43	107		

* E forrásokat a Vida—Grynaeus kötet időrendjébe illesztve számoztuk.

(Folytatás)

Fraxinus-levél		Levéloldal száma a levéltári anyagban (utólagos számozás)	Szmollény sorszáma	Vida T.— Grynaeus sorszáma	Először itt közölt forrás száma	Egyéb
kelte	helye					
1556. II. 3.	(Sárvár)	110—111	43	107		Két egybevont levél, két küzettel, az első dátum nélkül
1556. II. 4.	(Sárvár)	112—113	44	108		
1556. II. 4.	(Sárvár)	114—115	45	109		
1556. II. 16.	Kabold	118—119	46	110		
1556. III. 14.	(Sárvár)	120—121	47	112		
1556. III. 20.	(Sárvár)	122—125	48	113		
1556. III. 25.	(Sárvár)	126	49	114		
1556. IV. 2.	Bécs	127—129	50	116		
1556. V. 3.	(Sárvár)	130—131	51	118		
1556. X. 21.	—	132—133	52	—	124/a	
1556. X. 30.	(Sárvár)	134—135	53	125		
1556. XI. 14.		136—137	54	126		
1557. I. 10.		138—139	55	127		
1557. II. 12.	(?Sopron)	140—141	56	—	127/a	
1557. IV. 9.	(Sárvár)	144—145	58	131		
1557. IV. 9.	(Sárvár)	142—143	57	—	131/a	
1557. IV. 10.	(Sárvár)	146—149	59	132		
1557. VI. 29.	(Sárvár)	116—117	60	137		
1557. VII. 2.				facsimile	139	Károlyi, Szalay, p. 234
1557. VII. 9.	Léka	150—153	61	140		
1557. IX. 10.	Sárvár	154—157	62	142		
1558. VI. 11.	Pozsony	—	—	—	151/a	MOE I. 236, Bencez. 1964. 73. Nádasdy Tamásnének, magyar nyelvű
1558. IX. 13.		158—160	63	156		
1558.						
(?IX—X.) 26.		161—162	64	—	?163/a	Lajos doktornak
1558. XI. 1.		163—164	65	164		
1559. X. 1.	Pozsony	—	—	—	183/a	magyar nyelvű, Nádasdy Tamásnének, MOE I. 236.
1560. II. 7—8.	(Sárvár)	165—167	66, 67	191		
1561. VIII. 21.	Pozsony	168—169	68	212		
1561. VII. 24.	Pozsony	170—171	69	213		
1561. IX. 3.	Sárvár	172—173	70	214		A kéziraton téves lapszám
1561. IX. 4.	Sárvár	174—175	71	215		
1561. IX. 15.	(Sárvár)	178—181	72	216		
1561. X. 17.	Pozsony	176—177	73	—	216/a	
1562. II. 20.	Pozsony	182—183	74	220		
1562. III. 13.	Pozsony	184—186	75	221		
1562. IV. 9.	Sárvár	187	76	222		
1562. VI. 30.	Pozsony	—	—	—	223/a	MOE I. 237—8, magyar nyelvű

IRODALOM

- Bálint Sándor: *Szeged városa* (Budapest, 1959)
- Bálint Sándor: „Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei”, *Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*, 105 (Budapest, 1963)
- Bálint Sándor: *Szeged reneszánsz kori műveltsége* (Budapest, 1975)
- Beke Ödön: „Szökincs és néphagyomány”, *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből*, XXV/8 (1948)
- Bencze József: „Emlékezés Szegedi Körös Gáspárra”, *Comm. Hist. Art. Med.* 14 (1959), 79–84.
- Bencze József: „Szegedi Körös Gáspár”, *Vási Szemle* (1964/1) 18, 69–74.
- [Benda Kálmán]: „Nyári Pál és Várday Kata levelezése 1600–1607”. *A Kisvárdai Vármúzeum Kiadványai*, 7 (Kisvárdá, 1975)
- Berde Károly: *A magyar nép dermatológiája* (Budapest, 1940)
- Borsa Gedeon: „Ismeretlen Manlius-naptár”, *Magyar Könyvszemle*, 71 (1955), 114–118.
- Borszák István: „Perneszi György könyvtárjegyzékéhez”. *ITK*, 66 (1962), 638–632.
- Botta István: *Melius Péter ifjúsága* (Budapest, 1978)
- Csatkai Endre, Dercsényi Dezső: *Sopron és környéke műemlékei*, I–II. (Budapest, 1956)
- Demkó Kálmán: *A magyar orvosi rend története (tekintettel a gyógyászati intézmények fejlődésére Magyarországon a XVIII. század végéig)* (Budapest, 1894)
- Eckhardt Sándor: *Két vitész nemesúr, Telegdy Pál és János levelezése a XVI. sz. végétől* (Budapest, 1944)
- Eckhardt Sándor: *Balassi Bálint összes művei* (Budapest, 1951)
- Fazekas Árpád: „A magyar nyelvű herbárium-irodalomról”, *Comm. Hist. Art. Med.* 97/99 (1982), 43–64.
- Fraknói Vilmos: „Egy XVI. századbeli magyar fűvész és orvos emlékezete” *Századok*, 7 (1873), 572–573.
- Fraknói Vilmos: „Melanchton Magyarországi barátai” *Századok*, 8 (1874), 149–184.
- Fraknói Vilmos: *Révai Ferenc nádori helytartó fiainak hazai és külföldi iskoláztatása 1538–1555* (Pest, 1873)
- Grynaeus Tamás, Papp József: „Régi magyar (gyógy)növénynevek (15–17. sz.)”. *Comm. Hist. Art. Med. Suppl.* (1977), 9–10, 31–49. Mutató: *CHAM*, 86 (1978), 131–37.
- Házi Jenő: *XVI. századi magyar nyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából* (Sopron, 1928)
- Házi Jenő: *Sopron szabad királyi város története*, II. rész, 2. kötet (Végrendeletek, közgyűlési jegyzőkönyvek, polgárkönyvi feljegyzések és különféle számadások 1400-tól 1541-ig.) (Sopron, 1931) (1921–1943)
- Horváth József: *A Nádasdy könyvtár* (Budapest, 1889)
- Horváth Mihály: *gr. Nádasdy Tamás élete* (Buda, 1838)
- Iványi Béla: *A két Zrínyi Miklós körmendi levelei* (Budapest, 1943)
- Jankovics József, szerk.: *Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből (1566–1623)* (Budapest–Szeged, 1981)
- Karácsonyi János, Kollányi Ferenc, Lukács József: *Egyszázötven évtől emlékek a magyarországi hitújítás korából* (Budapest, 1912)
- Kárfy Ödön: „Tinódi Sebestyén halála” *Századok*, 42 (1908), 273–76.
- Kárfy Ödön: „Fraxinus Gáspár doktor levelei (1553–1565)” *Uránia*, 10 (1909), 209–12.
- Károlyi Árpád: *Frater Utyesenovics (Martinuzzi) György levelezése 1535–51* (Budapest, 1881)
- Károlyi Árpád, Szalay József: *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése* (Budapest, 1882)
- Kerecsényi Dezső: „Humanizmus és reformáció között”, *Magyarságtudomány*, 3 (1937), 132–165.
- Klanczay Tibor: *A magyar irodalom története 1600-ig* (Budapest, 1964)
- Komáromy András: „Magyar levelek a XVI. századból”. *M. Tört. Tár.*, VIII. (1907)–XII. (1911)
- Komoróczy György: „Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása”. *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez*, 3 (Budapest, 1932), 1–148.
- Kovács Sándor Iván: „Bornemisza mecénásának könyvtárjegyzéke 1560-ból”. *ITK*, 66 (1962), 83–89.
- Kumorovitz L. Bernát, M. Kállai Erzsébet: *Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdyak 1540–1550-es számadásaiból*, I–II (Budapest, 1959–1960)
- Magyary-Kossa Gyula: „Gáspár doktor”, in: uő.: *Magyar orvosi emlékek (MOE)*, I. (Budapest, 1929), 235–245.
- Mályusz Elemér: „Az OLT Nádasdy levéltárának magyar levelei”, *Levéltári Közlemények*, I. (1923)–IV. (1927)
- Mándoky K. István: „Néhány kun eredetű nagykun tájszó”, *NyK*, 73 (1971), 366–7.
- Oláh Miklós: *Hungária*, ford. Németh Béla (Budapest, 1985)
- Ortway Tivadar: *Pozsony város története I–IV.* (Pozsony, 1903–1912)
- Paládi-Kovács Attila: „A boza kultúrtörténeti hátteréhez”, *Műveltség és hagyomány*, VIII (1966), 71–84.
- Payr Sándor: *Kanizsai Orsolya* (1908)

- Payr Sándor: „*Protestáns volt-e Nádasdy Tamás?*” (Egyháztörténeti értekezés), Klny (Budapest, 1914) = *Protestáns Szemle*, 26/7–10.
- Payr Sándor: *A dunántúli evangélikus egyházkerület története*, I. (Sopron, 1924)
- Podhradeczy József: „Nádasdy Tamás élete leírásához töredék”. *Tudományos Gyűjtemény*, VII. (1834), 36–55.
- Stromp László: *Somogyi Péter fogsága (Kép a protestantismusnak Oláh Miklós esztergomi érsek alatt szenvedett üldöztetése idejéből.)* (Pozsony, 1891)
- Stromp László, szerk.: *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*, II (Budapest, 1903)
- Szabó Attila, közr.: Melius Péter: *Herbárium* (Bukarest, 1978)
- Szalay Ágoston: *Négyszáz magyar levél a XVI. századból (1504–1560)* (Pest, 1861)
- Szeiber János: *Sárvár monográfiája* (Szombathely, 1926)
- Szlatky Mária, szerk.: „Minden doktorságot csak ebből kérésért”. *Szemelvények a XVI–XVII. század magyar nyelvű orvosi kézikönyveiből* (Budapest, 1983)
- Szmollény Nándor: *A középkori Szeged műveltsége* (Szeged, 1910)
- H. Takács Marianna: *A sárvári vár* (Budapest, 1957)
- Takáts Sándor: *Régi idők, régi emberek* [II.] (Budapest, é. n.)
- Takáts Sándor: *Rajzok a török világból* I–IV. (Budapest, 1917)
- Takáts Sándor: *A magyar múlt tarlójáról* (Genius, é. n.)
- Takáts Sándor: *A sárvári kert a XVI. században = Emlékezzünk eleinkről* (Budapest, [1929], 35–46.
- Takáts Sándor: *Régi magyar nagyasszonyok* (Budapest, 1982)
- Varjas Béla: *A reformáció évtizedeinek irodalma* = Klaniczay Tibor: *A magyar irodalom története 1600-ig* (Budapest, 1964)
- Veress Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai, 1221–1864* (Budapest, 1941)
- Veress, Andreas: *Fontes rerum hungaricarum. Tom. I.*
Matricula et acta hungarorum in universitatibus Italiae studentium. Volumen primum. Padova, 1264–1864.
Matricula et acta hungarorum in universitate patavina studentium (1264–1864) (Kolozsvár–Budapest, 1915) = *FRH*
- Veress Endre: *Basta György hadvezér levelezése és iratai (1596–1607)*, I–II (Budapest, 1909–13)
- Vida Tivadar, Grynaeus Tamás, szerk.: „*Szerelmes Orsikám...*”
 A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése. Magyar Levelestár (Budapest, 1988)
- Wertner Mór: „Középkori magyar orvosok és gyógyszerészek”, *Századok*, 27 (1893), 599–608.
- Weszprémi István: *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia IV.* (Budapest, 1970)

SUMMARY

The life and activities of a 16th century Hungarian physician, a humanist who had been educated at Padua and Venice, a professional working for an aristocrat's family and in the community of a late medieval city are impressively presented in this article. The essay is based on some unpublished letters of Fraxinus which were collected by István Botta, Tamás Grynaeus and Tivadar Vida in the municipal archives of Bratislava, Trnava, Sopron and the Hungarian National Archives at Budapest. These letters were not incorporated into the previous publication of Fraxinus's letters (Tamás Grynaeus, Tivadar Vida, eds., „*Szerelmes Orsikám...*” *A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése*. Magyar Levelestár, Budapest 1988), and their main contribution is to put light on the years that Fraxinus had spent at Sárvár and Pozsony.

Grynaeus in his essay makes a thoroughful investigation of medical practice and academic interests of Fraxinus during the years when the doctor stayed at Sárvár, in the court of Count Ferenc Nádasdy, Palatinus of Hungary, acting as a private doctor to the count's family.

Grynaeus, though concentrating on the cures and therapies which Fraxinus used in helping the count's family, gives an overall picture of the doctors activities and points out the pillars of his scientific, and humanist knowledge, comparing it always with the main trends of contemporary thought.

KÖRÖS GÁSPÁR A PADOVAI EGYETEMEN*

SZABÓ TIBOR

Kőrös Gáspár 1554. március 22-i levelének azon kitétele, hogy édesanyja segítette tanulmányai végzésében, egyaránt vonatkozhatott a középiskolára és az egyetemre küldésre. Minthogy nem „szülői”, hanem „anyai” támogatásról ír, az anyagi segítség feltétlenül a család Szegedről való elmenekülése, feltehetően az anya újbóli férjhezmenetele előtt, vagy annak kapcsán történt (talán a szegedi ingatlanok eladása révén pénzhez jutó család adta ki a legidősebb fiú „részét” külföldi tanulmányaihoz). Hogy az egyetemi tanulmányok segítése nem volt folyamatos, arra Kőrös Gáspár itáliai körülményei és családjának Szegedről menekülése ad magyarázatot. Diákok gyakorlatilag csak oda lehetett küldeni abban az időben, ahová kipróbált üzleti szálak vezettek, és az ifjúnak az odautazó megbízható kereskedő közvetítésével készpénzt küldhettek. Szegedről ezek a szálak Bécsbe és Krakkóba vezettek, ritkábban Padovába.

A páduai egyetemen Kőrös Gáspár előtt csak négy szegedi hallgatóról tudunk: *Balthazar de Zegedino* és *Johannes de Zegedino* (1450), *Gregorius de Zegedino* (1500), és *D. Johannes de Zegedino* (1502). Minthogy annales nem maradt fenn, számuk lényegesen több is lehetett. Gaspar Fraxinus Zegedinus padovai tanulmányairól is csak két dokumentum alapján van tudomásunk. Az egyik *Gyalui Torda Zsigmond* 1549-ben írt levele, a másik Kőrös Gáspár 1554. szeptember 17-i levelének utalása padovai tartózkodására, *Bécsi Tamással* (Thomas Viennensis), a Révay fiúk nevelőjével kapcsolatban: „*Fuit enim ille Thomas literatus Patavii bene notus. Pedotriba enim erat filiorum Reuay, et Posonium certis litteris ad scribae officium a civibus Patavis evocatus . . .*” Az időpont csak 1551 nyara után lehetett, mert Gyalui Torda Zsigmond ekkor vált meg a Révay fiúktól, és ekkor követte őt nevelőként Bécsi (Viner) Tamás.

Az 1540 és 1560 közötti évtizedekben a leginkább látogatott bécsi egyetemen is csak két szegedi hallgatóról tudunk: *Johannes Schiger ex Segedino* (1548) és *Stephanus Zegedinus Hungarus* (1549). A török dúlás előtt sűrűn látogatott krakkói egyetemen egyetlen szegedi származású hallgatót találunk: *Paulus Joannes de Zegiedey* dioc. Sagrabiensis (1552). A reformáció szegedi terjedése és az új szellem már jelentős számú protestáns hallgatót vonz a wittenbergi egyetemre: *Stepanus Seghedinus Hungarus* (1542—43), *Matheus Segetinus Ungarus* (1545), *Paulus Szegedinus Vng. (1545)*, *Josephus Segedinus Ungarus* (1547), *Gregorius Segedinus Hungarus* (1556—57). Minthogy a bécsi és krakkói egyetem matriculái fennmaradtak, igencsak kicsinek mondható a török-megszállta Szegeden a felsőfokú tanulmányok iránti igény, és hiányzott az azokra előkészítő iskola is.

Hogy Kőrös Gáspár nem kapott (nem is kaphatott) otthonról folyamatos anyagi segítséget, arra bizonyíték, hogy nem is tudott családjá letelepedési helyéről. Anyagi nehézségeire utal Gyalui Torda Zsigmondnak *Révay Ferenchez* írt levele is, mely szerint a betegeskedő *Serédy Gáspár* felsőmagyarországi főkapitány pártfogásába ajánlja Kőrös Gáspárt: „. . . *Literas meas, quaeso illustris Magnificentia tua, ad Casparem Sereidium quamprimum perferri mandet. Scripsi ad eum de quodam Casparo medico Hungaro qui in Creta insula agit. Quam rectissime uale Mecaenas optime, et decus et praesidium*

* A cikk részlet Szabó Tibor: „Szegedi Kőrös Gáspár” című, 1992-ben írott tanulmányából, amelynek teljes szövege a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum adattárában található az 1328—93-as számon.

unicum, Patauy D. D. XXXVIII. Cliens tui amatissimus et obseruantissimus Sigismundus Torda Gelous”. [Fraknoi Vilmos 1873., 89].

A levél bizonyítja, hogy Kőrös Gáspár 1549-ben már több éve egyetemi hallgató volt Padovában, hiszen „medicus”-ként említi, a levélírás időpontjában pedig Kréta szigetén tartózkodott. Kréta már 1210-ben Velence tartományá lett, és Candianak nevezték, tehát a „Görögország” meghatározás már nem helytálló. Ezért hibás Magyary-Kossa [MOE I. 243—244] azon megállapítása, hogy „Görögországban is megfordult”, sőt *Gregoriancz Pál* győri püspök 1560. november 28-án kelt levele szerint Gáspár doktor „Itáliában és Görögországban” végezte volna tanulmányai. *Oláh Miklós* érsek 1556. május 12-én Pozsony városának írt ajánló levelében jóakarátú, segítő túlzással már arról írt, hogy „Görögországban, ahol sok éven át élt, mindmáig sok város, község és falu nagyon dicséri őt az orvoslásban való kiváló jártasságáért”. *Bencze József* [1959., 81] szerint „majdnem fél esztendő Athénban is töltött”. Feltételezésünk szerint a már félig kész medikus Kréta szigetén a görög empirikus gyógyászok mellett orvoslással is foglalkozott, melynek alapja anyagi szükség, de szakmai érdeklődés is lehetett. Orvosi gyakorlatával foglalkozó tanulmányunkban nem egy olyan gyógyító eljárását mutatjuk be, mely a görög sebészekéhez kapcsolódik.

Míthogy a 16. századi Itáliában Bologna után a páduai egyetemet látogatták leggyakrabban magyar fiatalok, a páduai időszak meghatározó volt Kőrös Gáspár emberi kapcsolataira, képzettségére, további életére, érdemes felidézni azt a környezetet, amelyben tanult.

A padovai egyetem úgy keletkezett, hogy 1222 nyarán elégedetlen tanulók néhány tanárukkal átjöttek Bolognából, és itt folytatták félbemaradt tanulmányaikat. Végleges szervezetét csak 1260-ban nyerte el. Az orvosi oktatás csak 1399 tavaszán indult, vagyis akkor egészült ki az Universitas Juristarum fakultása az Universitas Artistarum (orvosi) karával, hogy az 1363 óta beindult teológiai oktatással az egyetem teljessé váljék. 1405-ben Padova és tartománya a Velencei Köztársaság fennhatósága alá került.

Az egyetem 16. századi virágzása annak köszönhető, hogy 1493-ban megkapta jelenlegi épületét, mely későbbi hozzáépítésekkel a 16. század derekán nyerte el a mai díszes, monumentális alakját. Bár Kőrös Gáspárral kapcsolatban kevés közvetlen padovai adatunk van, ez az újkor eleji felsőfokú intézmény, melyet nemcsak írott forrásokból [Favaro, Antonio 1922. — Brugi, Biagio 1905. — Veress Endre 1915. — Veress Endre 1941. — Itáliai útikönyvek, Bp.] ismerünk, de amely épületegyüttesben az évszázadok viharai, a világháborús bombakárosodások sem tettek komoly kárt. Az egyetem régi bonterme ma is épen áll. Ebben a bonteremben alkotta meg *Andreas Vesalius* a modern bonctan alapvető művét, a „Fabricá”-t. Ebben a bonteremben végezte vizsgálatait a vérkeringés felfedezője, *W. Harvey* is.

Épen maradt korunkra a hírneves padovai egyetem aulája is, amelyben az olasz és külföldi (főleg német) hallgatók mellett nagy számú magyar is nyert képesítést. Az aula falán az egyetem diákságának életében nagyobb szerepet játszó címerpajzsai között sok magyaré is található.

A Prato della Valle parkban amfiteátrumszerű kiképzésű ovális alakban állnak a legkiválóbb diákok szobrai, köztük *Báthory Istváné*.

Különteremben kegyelettel őrzik annak a negyven kiváló tudósnek, kiemelkedő államférfinak szinte emernagyságú falfestményét, akiknek tevékenysége dicsőséget szerzett az egyetemnek. Ebben a Sala dei Quaderniben három magyar is szerepel: *Jannus Pannonius*, *Stephanus Báthory* és *Johannes Sambucus*. Az arcképek a régi egyetemi előadói pulpitus mögött vannak, ahonnan tanított *Galileo Galilei*, mint padovai egyetemi tanár.

A beirakozott új hallgatóval szemben az egyetem nem állított különösebb követelményt, csupán 14 évnél nem lehetett fiatalabb. Az eskütétel és a különböző díjak lefizetése után kezdhette meg tanulmányait az előkészítő facultason. A facultas artium a középkori egyetemek előkészítő fakultása, ahol egyrészt a hét szabad művészet (septem artes liberales) tantárgyait oktatták magasabb szinten, másrészt *Arisztotelész* bölcséleti műveit tanulmányozták. Sikeres elvégzése után lehetett csak a tulajdonképpeni egyetemi fakultásokra (teológia, jog, orvostudomány) bejutni. A kibővített tartalmú facultas artium (bölcsepszak) csak a 19. században vált a többivel egyenlő rangú fakultássá. Ezért teljesen hamisak *Szmollény* és mások megállapításai Kőrös Gáspár doktori címével kapcsolatosan. A „művészetek doktora” nem lehetett Gáspár doktor, „tudor” meg egyáltalán nem, mert a „tudor” 18. századi nyelvújítási

szó, és „tanár-t” jelentett. A „*doctor artium et medicinae*” egyszerűen „orvosdoktor”, az ars medica (orvostudomány) és a medicina (orvoslás) doktora. A „*physicus*” elnevezést maga Gáspár doktor vette fel, mint a korabeli orvosok általában, megkülönböztetve magukat az „*empyricus*”, tanulatlan, önmagukat doktornak nevező gyógyítóktól. A *physicus* később a tisztiorvosok elnevezése lett. Csupán *Miksa császár* 1576-ban kiadott patense tette az orvosi gyakorlatot doktori diplomától függővé. A Szmollény szerinti „*gyógyszerész*” (nyilván a medicina másik, „gyógyszer” jelentéséből következtetve) képzettség sem lehetett Gáspár doktor címében, mert a 18. századig egyetemen nem folyt gyógyszerészképzés. A „*gyógyszerész*” (*aromatarius, seplasiarius, pharmacopola*) kitanított egy ifjút, annak bizonyítványt adott, amivel megkezdhette önálló tevékenységét. Hazánkban a szervezett gyógyszerészképzés 1770-ben indult a nagyszombati egyetemen.

A *facultas artium* sikeres befejezése után a *baccalaureus* címet nyerték el a hallgatók. Ez volt a legalós tudományos cím. A *baccalaureus* legalább két évig az egyik kijelölt tanár mellett segédkezett, miközben újabb (teológiai, jogi, orvosi) tanulmányokat folytatott. Ezután jelentkezhetett a licentiatusi fokozat elnyerésére. Ezt követően ismét meghatározott ideig tanult, és segédkezett tanárának a hallgató, majd kérhette magisteri, majd doktori vizsgára bocsátását. A doktorátus elnyerésére a promoválandó Caspar Fraxinus már magisteri címmel rendelkezett.

Az egyetem statutuma megengedte, hogy más egyetemeken elnyert fokozatot az egyes karok elismerjék. Így magyarázható az, hogy a hallgatók fokozataikat sokszor más-más egyetemeken szerezhették meg.

A tanév általában november elsején kezdődött a székesegyházban tartott ünnepség keretében, amelyen a rektornek megválasztott hallgató beszédet mondott a tudományok hasznáról és szépségéről. Ezután a jogászok jegyzője, az *artistáknál* pedig a főpedellus felolvasta a tanárok jegyzékét és tanrendjét („*Rotulus*”). A tanárok megválasztásának és előadásai megállapításának joga a tanulóifjúság százados kiváltsága volt. Ezért nemegyszer az előítélet vagy ellenszenv, a barátkozás és protekció is nagy szerepet játszott. Viszont döntő volt a tanárok népszerűségére, mert némelyiknek 600, sőt 3000 hallgatója is volt. Be se fértek órájára, jegyzeteit drága pénzen másolták a diákok. A választási viszálykodásból olykor utcai zavargások is keletkeztek, ezért 1560-tól a velencei szenátus már maga nevezte ki a tanárokat.

A professzorok nyilvános előadásai mellett az oktatás fontos eszköze volt a *disputa*, amelyet időszakonként a díszteremben (*schola magna*) tartottak. A statumok szerint a tanárok kötelesek voltak még magánleckéket is adni, és szemináriumszerű foglalkozásokat tartani.

A 16. században Padova volt az a tudományos központ, ahol a gyakorló orvosláshoz nélkülözhetetlen ismeretekre leginkább szert tehetett a hallgató. Az ismeretszerzés közvetlen módja, a boncolás, Vesalius és utóda, *Faloppio* révén a padovai oktatásban intézményes helyet kapott. Az egyetem másik híres professzora, *Giambattista de Monte* volt a klinikai oktatás megalapozója. Hallgatóit rendszeresen elvitte az *Ospedale San Francesco* betegágyaihoz, és ott tartott gyakorlatot a betegségek felismeréséről és a kezelési módokról. Padovában működött 1545 óta az első európai orvosbotanikai kert is, amely az orvosképzést segítette. Az előítéletek és rendelkezések miatt de Monte halála után, 1551-től 1578-ig szünetelt a boncolás, és csak *Albertino Bottoni* és *Marco degli Oddi* elevenítette fel. Közben is folyt titokban: *Balsarati Vitus János* titkos páduai boncolásairól („*inter amicos*”) olvashatunk *Szikszai Fabricius Balázs* „*Oratio Funebris*”-ében [1576. fol. D. 3.]. Más egyetemeken még rosszabb volt a helyzet. *Pápai Páriz Ferenc* feljegyezte, hogy a baseli egyetemen még 1673-ban is mindössze négy boncolás volt, mert az előítélet („*noli me tangere*”) és a hatósági rendelkezések korlátozták a hullaboncolást. [MOE I. 45.]

A padovai egyetem igazi értékét világhírű tanárai jelentették a múltban és Kőrös Gáspár idejében is. *Demkó Kálmán* [1894] alapján Szmollény Nándor felsorolja Kőrös Gáspár professzorait az orvosi fakultáson, pontosan ötven százalék hibával, és számos további hiányossággal.

Az 1496-ban született *Vettore Trincavella* valóban a páduai egyetem tanára volt 1551-től 1568-ig, és az uralkodó ragályos és járványos betegségek ismertetésében tűnt ki. Az egyetemet 1552-ben elhagyó Kőrös Gáspárnak lehetett tanára.

Emilio Campolongo 1550-ben született Paduában, mint *Ludovico Campolongo* professzor fia. Csak 1578-ban lett páduai tanár és a San Francesco kórház orvosa.

Gabriele Zerbi a 15. század végén volt páduai professzor, így Kőrös Gáspár tanára nem lehetett. *Alessandro Benedetti* is 1490-ben lett a padovai egyetem tanára, 1525-ben halt meg. Híres anatómus volt, felismerte, hogy az orvostudománynak kórbonctani és klinikai megfigyeléseken kell alapulnia.

Andreas Vesalius (1514–1565) már 24 éves korában a páduai egyetem anatómiai és chirurgia tanszéke kerület (1539–1546). Felváltva Bolognában, Páduában és Pisában tanított, megírta „*De corporis humani fabrica*” c. híres művét. Bár utódaira nagy hatással volt, Kőrös Gáspár tanára nem lehetett, mert akkor már Baselben tanított.

Giovanni Battista de Monte (Monti; Montianus; da Monte) (1498–1551) már lehetett Kőrös Gáspár tanára, 1551. május 6-án halt meg. Ő volt *Galenus* iratainak első kiadója.

Roderigo Fonseca csak a 16. század közepén született Lisszabonban. Először gyakorló orvos volt, és csak a század végén lett a páduai, majd pisai egyetem professzora, amikor Kőrös Gáspár már nem is élt.

Geronimo Mercuriali (1530–1606) fiatalabb volt Kőrös Gáspárnál. Padovában végzett, tehát tanultárs lehetett. 1569-től professzor Padovában, ahol 18 éven át tanított.

Hieronymus Fabricius (Fabrizio ab Aquapendente; Girolamo Fabrizi; Fabrizio) (1537–1619) Kőrös Gáspár tanulmányai idejében még fiatal gyerek volt. 1565-ben Falloppio tanszéki utóda, az egyetem anatómiai intézetének alapítója.

Albertino Bottoni Páduában született. Csak 1555-ben abszolválta az orvosi karon, tehát Kőrös Gáspár után. Később az egyetem professzora lett.

Oddo degli Oddi (1478–1558) Kőrös Gáspár idejében a páduai egyetem orvostanára volt, *Galenus* feltétlen híve. Kőrös Gáspárral egykorú fia, *Marco degli Oddi* (1526–1591) később ugyancsak a páduai egyetem tanára.

Girolamo Fracastori (1483–1553) fizikus, asztronómus és költő, Kőrös Gáspár tanára volt Padovában. A „*Syphilis seu morbus Gallicus*”, (Venetiis, 1530) c. munkája alapvető. A vérbaj elnevezése egy verses pásztori idillről szóló munkájából született.

Gabriele Falloppio (Faliopo) (1523–1562) már 1548-ban az anatómia professzora a ferrarai egyetemen. Onnan rövidesen Pisába került, majd 1551-ben a páduai egyetem anatómiai és botanikai professzora lett, Kőrös Gáspár tanára. Tanítványaitól a gyógyítás érdekében az anatómia legalaposabb ismeretét követelte. Ő volt a padovai egyetemen a klinikai oktatás megindítója. Hallgatóit rendszeresen elvitte az Ospedale San Francesco betegágyaihoz, és ott tartott gyakorlatot a betegségek felismeréséről és a kezelési módokról. Az ismeretszerzés közvetlen módja, a boncolás is intézményes helyet kapott a padovai oktatásban.

Nicolo Massa (1569) páduai anatómus professzor volt, feltehetően Kőrös Gáspár tanulmányai idején is.

A Demkótól való felületes átvétel eredményezte a Szmollénynál előforduló komoly tévedéseket. Az általa felsoroltak mellett ugyanakkor *nem* említi *Bernardino Baldin* (1515–1600), *Girolamo Capodilist*, aki 1552-ben a gyakorlati orvostudomány professzora, *Realdo Colomb* (Columbus Matteus Reoldus) (1516–1559), a páduai prosectorán Vesalius utódát, *Giulio Pento Crass* (1574), aki számos antik író munkáját fordította le, *Fabriele Cune*ót, Vesalius tanítványát, Falloppio barátját, aki anatómiát oktatott, *Gerolamo Donzellin*it, aki 1541-től a páduai egyetem professzora.

Természetesen ezek csupán időpontegyeztetések. Mert az igazi tanszabadság idején nemcsak a hallgatók vándoroltak egyik országból a másikba, egyik egyetemről a másikra, hogy egy-egy híres professzor előadásait hallgassák, hanem a tanárok is sűrűn látogattak más egyetemekre előadásokat tartani.

Mínthogy Demkónál nem szerepel, Szmollény éppen azt a professzort hagyta ki a felsorolásból, aki biztosan Kőrös Gáspár tanára volt: *Antonio Fracantianus* (Fracanzano), aki 1529-től Páduában a logika, 1539-től a medicina tanára volt, és Kőrös Gáspár személyes szolgálatot is tett neki (1553. szeptember 1-jei levél). 1562-ben két évre a bolognai egyetemre ment át, majd 1564-től ismét a páduai találjuk.

A diákok szerveződése nemzetiségek szerint történt. A padovai egyetemen 1228-ban — *Castiglioni* [1969] szerint — négy csoportba tömörültek az egyes nemzetiségek diákjai: az északi latin nyelvet beszélők (lange d' oeil), ahová a francia és a normann diákok tartoztak, a déli latin nyelvet beszélők (lan-

gue d' oc), mint a provansziak, a spanyolok, katalánok, germánok és az olaszok. Egyes nemzetek diákjainak nagyobb száma újabb nemzeti diákcsoportok kialakulásához vezetett. Így Bolognában a XIV. századtól kezdődően a Magyar—Illír Kollégium évszázadokon át befogadta a magyar diákokat.

A padovai egyetemnek már 1231-ben volt magyar tanulója. 1526-ig 205 magyar fiatal nevét ismerjük. A matriculák (a Natio Germanica vagy Alemannica anyakönyvei) fontosak számunkra. Közülük a joghallgatóké (juristáké) 1546-ban, az orvosoké (artistáké) 1553-ban kezdődik, tehát Kőrös Gáspár neve már nem szerepelhet. A Natiók (Nemzetek) alapszabályok szerint éltek, szinte külön köztársaságot alkottak, adókedvezményeket és fegyverviselési jogot élvezve, bár ez utóbbit külön kellett kérni a veleneci szenátustól.

Páduában nemcsak az egyetem és kiváló tanárai vonzották az idegen tanulók seregét, hanem maga a város is, mely barátságos volt, sok szórakozási, művelődési lehetőséggel. Maga az élet sem volt olyan drága, mint más városokban. A szegényebbek régi kollégiumokban találtak otthonra, a tehetősebbek családi magánzállókban. A módosak lakásul olykor egész palotákat béreltek, mások tanárokkal laktak, hogy egyúttal magánleckéket is vehessenek tőlük.

A 16. század páduai társadalmi életéhez valósággal hozzátartozott a többnyire jőpénzű magyar diák, aki szívesen látott vendége volt az élelmes szállásadóknak. Egyik-másik magyar mágnásfiú egész udvartartást vitt magával. Mikor a főurak fiaikat külföldi egyetemre küldték, felügyelő nevelő mellett rendszerint egy szegény fiút is adtak melléjük tanulmányi és egyéb segítségül. Alig volt olyan főúr, akinek ne lett volna egy-két pártfogoltja (alumnusa) a külföldi egyetemeken. Kétségtelen, hogy e téren a gazdag erdélyi főurak jártak elől, de — különösen a 16. század elején, a török háborúk során — királyi adományok, házasságkötések révén hatalmas vagyonok keletkeztek a Dunántúlon és a Szepességben is. Több mecénás főurat ismerünk (Révay, Nádasdy stb.). A kiküldöttek rendszerint kötelező nyilatkozatot (reverzális) adtak arról, hogy az egyetem elvégzése után mecénásuk (a főúr vagy a város) szolgálatába fognak állni. Kőrös Gáspár esetében, aki nem kaphatott otthonról folyamatos anyagi támogatást, nagy valószínűséggel állítható, hogy Serédy Gáspár pártfogoltja volt. Gyalui Torda Zsigmondnak (Szinyeyi-nél: Tordai Zsigmond) nagy szerepe volt abban, hogy Kőrös Gáspár a magyar főurak háziorsosa lett, talán abban is, hogy mecénást szervezve egyáltalán biztosította tanulását. Torda Zsigmondot a hatalmas és dúsgazdag, de igen beteges Serédy Gáspár, az ország felső részeinek főkapitánya meg kívánta nyerni fia nevelőjének, aki ehelyett *Werhner György* közbenjárásával Révay Ferenc három fiát kísérte Páduába [Fraknói Vilmos 1873. 20.]. 1545. december 25-én Eperjesről írja *Melancthon Fülöpnek*: „*Révay Ferencnek, a magyar nádor helyettesének fiait viszem ki Itáliába tanulni, azzal a feltétellel, hogy két évnél hamarabb ne térjek haza Itáliából és szabadságomban áll, hogy élelmet és tisztas öltözetet, valamint évente hatvan forintot kapjak.*” (latinul) [RML I. 101—102.] Végül is 1551 nyaráig maradt Páduában a Révay fiúk elsőszámú nevelőjeként, maga is jogi tanulmányokat folytatva. Révay Ferenchez 1549-ben írt levelében említi, hogy felhívta Serédy Gáspár figyelmét a fiatal medikusra, kérve anyagi segítségét, hogy majd Serédy udvari orvosa legyen.

Hogy mi vezethette Gyalui Torda Zsigmondot Kőrös Gáspár patronálására, arra is ad utalást Melancthonhoz írt másik levele: „*Elhatároztam, hogy az orvostudományra adom fejemet, s ha ennek tanulásához bármilyen rövid kis útmutatást is adsz, kedves dolgot cselekszel velem*” — írja Páduába indulása előtt. Ha nem is az orvosi tanulmányokat végezte, közel állt hozzá az orvostudomány, s talán Kőrös Gáspár egyénisége is.

Torda Zsigmond humanista képzettségű tudós volt, költői műveivel is kitént. 1548 őszétől kezdve előadásokat is tartott az egyetemen két éven át Arisztotelész Etikájáról, és „*explicator philosophiae moralis*” címet viselt. [Veress Endre 1941. XCIV.] Mint a nagy létszámú „Révay-kolónia” vezetőjének, bizonyára nagy része volt abban, hogy a professzorokat (köztük Fracantianust) is vendégül látó és ajándékokkal elhalmozó Révay-társaságban Kőrös Gáspár is baráti tag (talán tanulmányi segítő) legyen. Erre utal Fracantiani professzorral való vitától „komasága”, barátsága a legtehetősebb Révay-fíúval, Lőrincel, Gyalui Torda Zsigmonddal, valamint ellentétai Bécsi (Viner) Tamással, 1551-től a Révay fiúk első számú nevelőjével.

A három Révay-fíú, Mihály, János és Lőrinc 1546. április közepén Bécsből indult Velencén át Pá-

duába, ahol a velencei doge pártfogása alatt telepedtek meg. Jogot, bölcséletet és retorikát tanultak. Két nevelővel (Gyalui Torda Zsigmond és *Paulinus Péter*, a későbbi esztergomi kanonok) és tizenegy szolgazemélyzettel érkeztek. *Wárdai Pál* esztergomi érsek 125 arannyal támogatta őket, *Kechetti Márton* veszprémi püspök páduai könyvtárát ajándékozta nekik. 1551-ben *Sinczler Ferenc* és Bécsi (Viner) Tamás lett a fiúk nevelője.

Nagy társasági életet éltek, olyan tanárok is vendégeik voltak, akiknek előadásait nem hallgatták. Így került Gáspár is bensőséges kapcsolatba az egyetem híres orvostanárával, Fracantianival. Révay Ferenc levelivel kereste fel a professzorokat és ajándékokkal is kedveskedett nekik: *Bonamicus*nak régi érmeiket, *Mantuai Marcónak* és *Montagna Filippusnak* ezüst sarkantyút küldött. [Fraknoi Vilmos 1873., 31.] A 16 tagból (2 nevelő, 3 Révay-fiú, 11 szolgazemélyzet) álló „Révay-kolónia” nagy társasági élete olyan költségeket igényelt, ami a dúsgazdag Révaynak is jelentős volt. Erre utalnak Gyalui Torda Zsigmondnak írt levelei. Midőn *Wárdai Tamás* primás 1549-ben meghalt, tőle további hozzájárulást nem kaphattak. Oláh Miklós érsek a protestáns Révay Ferenc segélykérésére azt válaszolta, hogy fiai közül egyetkettőt hívjon haza. A pénzhiány más magyar diáknál is nehézségeket jelentett. A 15. században Ferrarában tanuló *Wárdai-fiúk* sokat panaszkodtak a drágaság miatt, a Páduában tanuló *Verancsics Faustusra* pedig nagybátyja, *Verancsics Antal* érsek 1568–72. között annyit költött, hogy további segítségre nem vállalkozott. *Bornemissza Pál* nyitrai püspök Bolognában tanuló pártfogoltjára, *Posgay Zsigmondra*, 1577-ben írt végrendelete szerint kétezer magyar forintot költött. [Veress Endre 1941. XXI.]

A Révay-fiúknál szerényebben költekező padovai magyar tanulók ellátási és egyéb költségeire nézve egyedülálló értékű az a számadáskönyv, amely tájékoztat egy magyar diák padovai életéről, mindennapos kiadásairól, a pontos árak bejegyzésével, amint azokat a diák szolgája napról napra bevezette. [Fontes Rerum Hungaricarum. Tom. I. 164–168].

A költekező életmódot magyarázza az a körülmény is, hogy velük azonos időszakban olyan fiatalok látogatták a páduai egyetemet, mint *Báthory István* (1549–1553), a későbbi erdélyi fejedelem és lengyel király, aki 1574 nyarán innen hívta udvarába *Nicolo Brucellát*, aki vele ment Lengyelországba is, és haláláig vele maradt, mint orvosa. Páduában tanult *Draskovich György* (1551–1553), a későbbi püspök és kalocsai érsek, *Wárdai Tamás* (1546–1549), 1551-től túróci prépost, *Gyulai Farkas* (1536), aki zágrábi püspök lett, és midőn 1549-ben kinevezték, páduai tanulásáról egy üdvözlő beszéd dicsőítőleg szólt, *Verancsics Antal* egri püspök, *Bakócz Tamás* zágrábi prépost, *Kechetti Márton* veszprémi püspök. 1550 végén juthatott Padovába *Dudith András* Veronából, ahova nagybátyja, *Dudith Agoston* váci püspök küldte. *Kőrös Gáspár* után végzett Padovában *Balsarati Vitus* János, aki 1560-ban *Perényi Gábor* országbíró udvari orvosa, a sárospataki iskola helyettes igazgatója lett. *Purkircher György* 1561–63-ban tanult Padovában, és 1566-ban Pozsonyban lett gyakorló orvos, az 1563-ban meghalt *Kőrös Gáspár* utóda. Padovában avatták orvosdoktorrá *Hunyadi Ferencet* is, aki 1586-ig *Báthory István* udvari orvosa volt.

A doktorrá avatás legalább 5–6 évi szorgalmas tanulást feltételezett, ami pénzzel és olykor hónapokon át tartó nélkülözéssel járt. Ez nem adatott meg pártfogó nélkül minden magyar tanulónak. A sok pénzbe kerülő doktori cím megszerzése ezeknél többször az anyagi lehetőségektől függött. Maga az avatás nagy ünnepséggel ment végbe. A jelölt 15 arany befizetése és ünnepélyes nyilvános vizsgálat után esküt tett, hogy a collegiumnak ellent nem mond, hamis tanokat nem terjeszt, a szegényeket ingyen gyógykezeli, a betegeket a gyónásra figyelmezteti, a gyógyszereszekkel csalárd összeköttetésbe nem lép, magzatot el nem hajt, mérgeket nem rendel. Az akadémiai méltóság jelvényei voltak: egy zárt, majd nyitott könyv, arany gyűrű, babérkoszorú, csók és atyai áldás a rektor részéről, melyek által a promoveált jogot nyert bárhol mint orvos működni. [Haeser, Heinrich 1882. I. 828–831.]

A jelvények átvételét és a felavatást az új doktor rövid beszéddel köszönte meg. A nyilvános felavatási ünnepség elmaradhatatlan volt, mert nélküle a jelölt nem használhatta doktori címét, és nem adhatott elő egyetemeken. Ezt külsőleg is kifejezésre juttatták a módosabbak a felavatást követő lovas körmenettel és díszes lakomákkal. Ezek legpompásabbak voltak jogi doktorok avatásánál, míg az orvosi avatások szerényebben történtek.

A promotio szertartása költséges volt, ezért csak a vagyonosabb, vagy főurak, városok, egyház támogatásával rendelkező fiatalok tudták megfizetni. Feltehetően ez volt az oka annak is, hogy a padovai

egyetemen tanuló Kőrös Gáspár a magyar diákok által nem látogatott perugiai egyetemen fejezte be tanulmányait. Az 1308-ban V. Kelemen pápa alapítólevelével Studium generale-vá lett intézmény hamarosan komoly vetélytársává vált Bologna és Padova egyetemének. 1534-ben jelentősen leszállították a doktori avatási díjakat, törölték az avatási szertartások költséges részét. A szegény fiatalok részére alapítványokat is létesítettek. A magyar fiataloknak Perugia nem esett útjába, így első világi diákunk, akit ott találunk, 1553 őszén Kőrös Gáspár volt. [Veress Endre 1941. CXXIX., XXI.] Minthogy a sokkal szerényebb és kevés költséggel járó perugiai doktorálás költségeiről nincs megbízható adatunk, összehasonlításokba sem bocsátkozhatunk. Mindenesetre említett padovai tanulótársai csupán a tudás megszerzésére végezték az egyetemet, itthon egyházi, világi méltóság várt rájuk. Így még a tudós hajlamú és gyűjtő szenvedélyű, műveket alkotó Verancsics Antal, a későbbi esztergomi érsek sem lett doktor. Kőrös Gáspár esetében a tudás megszerzése nem lehetett öncél, a jövő hivatását alapozta meg.

Perugiai doktorálásának másik oka az lehetett, hogy Páduában ebben az időben csak katolikus promoválhattak, noha igen toleráns módon bántak a nagyszámú (főleg német) protestáns hallgatóval. Csupán 1578 után tettek engedményeket a protestánsok javára, de a promotio csak az esetben volt lehetséges, ha a doktorjelölt letette a niceai zsinatban körülírt tételekre az esküt.

Kőrös Gáspár egyetemi éveire a padovai matriculák hiánya miatt nincs hivatalos adatunk (tehát Szmollény nem „nézhette át” a „hiányos” anyakönyveket.) Két időpont bizonyos: Gyalui Torda Zsigmond idézett levele szerint 1549-ben a padovai egyetem hallgatója volt, és 1551 őszén ugyancsak Páduában találjuk, mert 1554. szeptember 17-i levele szerint Bécsi Tamást (Thomas Viennensis) jól ismerte Padovából, ahol az a Révay fiúk nevelője volt („*Fuit enim ille Thomas literatus Patavii bene notus. Pedotriba enim erat filiorum Reuaj. . .*”).

A perugiai egyetem anyakönyvébe beírt első magyar hallgató 1552. november 30. keltezéssel: „*Doctoratus in Artibus et Medicina, Caspar Fraxinus Zegeginus*”. [Arch. Univ. Perugia. Matr. Doct. Vol. C. VII. fol. 102.] Ezért képtelenség Szmollény állítása, hogy „*annyi bizonyos, hogy 1551 őszén már Nádasdy udvarában és környezetében van, s itt marad egész 1562 tavaszáig, Nádasdy haláláig*”.

A padovai évek utáni közvetlen időszakból még két megoldatlan, illetőleg hamis adat maradt fenn a Kőrös Gáspárral foglalkozó irodalomban. Az egyik egy 1554. február 28-án kelt levelének felelőtlen belemagyarázása, mely szerint a fiatal doktornak volt egy *Bugumila* nevű leánya. A másik bizonytalanság, hogy volt-e ő Serédy Gáspár háziorvosa a Nádasdyakat megelőzően. A hazafelé út különösen télen sok időt vett igénybe. Maga az utazás költséges, fárasztó, sőt kockázatos volt. A törökök miatt csak nagy kerülővel (Bécs irányába) történhetett. Hetekig tartott, amíg egy-egy diák Padovába vagy Ferrarán át Bolognába jutott. Okleveleinkben gyakran olvasunk arról, hogy diákjainkat útonálló kifizostották. Aki gyorsan akart haladni, kocsí helyett lóra ült. A rossz utak a mocsaras vidékeken, a hegyek között inkább kedveztek a lovas közlekedésnek. Hatalmaskodó főurak, önkényeskedő császári katonák, haramiák, portyázó török martalócok veszélyeztették az útonjárók élet- és vagyonbiztonságát. A szekereszt sújtották a lakott helyeken szedett vámok is. Ezért abban a korban a ló volt a közlekedés legfontosabb eszköze, még a főurak is csak akkor ültek a kocsiba, ha családjukkal utaztak.

Hazatérésének pontos idejéről, körülményeiről nincsenek adataink. Feltétlenül 1553. első hónapjaira tehető, és valószínűleg Bécsen át jött Pozsonyba, ahol egyszerre két beteg, a március 1-jén elhalálozott Serédy Gáspár, és a még november 1-jéig életben volt Révay Ferenc várt segítségére. Fennáll a valószínűsége annak is, hogy Gáspár doktor a súlyos köszvényben és „*elerőtlenedésben*” szenvedő Révay Ferenc patronáltjaként nem Serédy Gáspár, hanem Révay Ferenc orvosa lett. Révay — halálát érezve — hazahívta fiait, akik augusztus 14-én érkeztek Pozsonyba. Feltehető, hogy Gyalui Torda Zsigmondnak 1549-ben Révayhoz írt levele Gáspár említésével, tulajdonképpen közvetett ajánlás volt, hogy a betegeskedő Révay patronálja Kőrös Gáspárt. Hogy ez a segítség megtörtént, arra nemcsak a padovai évek, hanem Gáspár doktor 1553. szeptember 14-én Révaynak írt levele [OL NádLt. Mf 1412. d.] is bizonyíték. Megszólításában „*Magnifico domino, domino Francisco a Rewa, locumtenenti, palatino Regni Hungariae etc. domino et patrono mihi clementissimo*”-nak mondja, a külső címzés zárószavaiban pedig „*patrono suo observandissimo*”-nak, azaz patrónusának nevezi.

Kőrös Gáspár első ismert levele, 1553. szeptember 1-jén azt bizonyítja, hogy már Nádasy szolgálataiban állt, így bizonyára kevés ideig volt Révayéknál, és legkésőbb 1553 nyarán Nádasy orvosa lett. Hogy Gáspár doktor Nádasyékhoz kerülése előtt más úrnál is végzett szolgálatot, arra utal Nádasy-nak 1554. április 4-én Literati György egri prefektushoz intézett levele is.

TIBOR SZABÓ, Ph. D.
H—6722 Szeged
Boldogasszony sugárút 25.

SUMMARY

This article, as addition to the previous ones, analyses the 16th century Hungarian physician's, Gáspár Kőrös' studies at the University of Padoua. Giving a detailed description of the contemporary Padouan-Hungarian cultural connections, the author attempts to reconstruate the effects and circumstances this time Kőrös was influenced by. The author, while listing the professors, whose teaching proved to be determinative for the young Hungarian physician, refutes some mistakes based on the earlier medical historical literature. In its second part, the article focuses on the importance of the personal connections in the career of Kőrösi, who after his return to Hungary played an important role in the medical history of the country.

IRODALOM

- Acta Vind. = *Acta Facultatis Medicae Universitatis Vindobonensis*. III. Wien 1904.
 Antalfy Gyula 1975 = Antalfy Gyula: *Így utaztunk hajdanában*. Bp. 1975.
 Balázs János 1958 = Balázs János: *Sylvester János és kora*. Bp. 1958.
 Bálint Sándor 1961 = Bálint Sándor: „Szeged egyetemi műveltsége a renaissance korában.” *Felsőokt. Szle.* 10, 4. 238–241., 1961.
 Bálint Sándor 1963 = Bálint Sándor: *Az 1552. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei*. A magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 105. Bp. 1963.
 Bálint Sándor 1975 = Bálint Sándor: *Szeged reneszánsz kori műveltsége*. Bp. 1975. (Humanizmus és reformáció 5.)
 Bán Imre 1962 = Bán Imre: „Melius Juhász Péter.” *Comm. Hist. Artis Med.* 23; 252–280., 1962.
 Barabás Samu 1898–99 = Barabás Samu (Szerk.): *Zrínyi Miklós életére vonatkozó levelek és iratok*. I–II. Bp. 1898–99.
 Békefi Remig 1906 = Békefi Remig: *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig*. Bp. 1906.
 Békefi Remig 1910 = Békefi Remig: *A kóptalan iskolák története Magyarországon 1546-ig*. Bp. 1910.
 Bencze József 1959 = Bencze József: „Emlékezés Szegedi Kőrös Gáspárra.” *Comm. Hist. Artis Med.*, 14; 79–84., (1959).
 Bencze József 1959a = Bencze József: „A magyar nép mesterséges gyógyfürdőiről, a füstölésről és gőzölésről.” *Comm. Hist. Artis Med.* 12; 5–45., 1959.
 Beöthy Zsolt 1891 = Beöthy Zsolt: *A magyar irodalom története*. Bp. 1891.
 Beythe András 1595 = Beythe András: *Fives-könüv, fiveknek és faknac nevékről, természetökről és hasznokról*. Németújvár 1595.
 BiogrLex. = Hirsch, August, Dr. (Ed.): *Biographisches Lexikon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Völker I–VI*. Wien–Leipzig 1884–1888.
 Botta István 1978 = Botta István: *Melius Péter ifjúsága*. Bp. 1978. (Humanizmus és reformáció 7.)
 Brugi 1905 = Brugi, Biagio: *Gli scolari dello Studio di Padova nel cinquecento*. Padova 1905.
 Bugyi Balázs 1972 = Bugyi Balázs: „Az olasz orvosoknak Magyarországon és a kisszámú magyar orvosnak Olaszországban folytatott tevékenysége.” *Comm. Hist. Artis Med.* 64–65; 219–220., 1972.
 Castiglioni 1961 = Castiglioni, Arturo: *Medical School at Padua and the Renaissance of Medicine* = R. M. Palter: *Toward Modern Medicine*. II. 48. New York 1961.

- Deák Farkas 1879 = Deák Farkas: *Magyar hölgyek levelei*. Bp. 1879.
- Demkó Kálmán 1890 = Demkó Kálmán: *A felsőmagyarországi városok életéről a 15–17. sz.-ban*. Bp. 1890.
- Demkó Kálmán 1894 = Demkó Kálmán: *A magyar orvosi rend története*. Lőcse 1894.
- Drag. = Dragendorff, G.: *Die Heilpflanzen der verschiedenen Völker und Zeiten*. Stuttgart 1898.
- Favaro 1922 = Favaro, Antonio: *L'Universita di Padova*. Venezia 1922.
- Forgách Ferenc 1866 = *Ghymesí Forgách Ferenc nagyváradi püspök magyar históriája 1540–1572*. Kéziratból közli Mayer Fidél. Bevezette Toldy Ferenc. Pest 1866.
- Földváry László 1894 = Földváry László: *Szegei Kís István élete s a Tisza–Duna mellékeinek reformációja*. Bp. 1894.
- Fraknoi (Frankl) Vilmos 1873 = Fraknoi Vilmos: *Révai Ferenc nádori helytartó fiainak hazai és külföldi iskolázatása 1538–1555*. Bp. 1873.
- Fraknoi (Frankl) Vilmos 1873a = Fraknoi Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XV. században*. Bp. 1873.
- Frank: Haszn. 1588 = Frankovich Gergely: *Hasznos és fölötté sziksiges könyv... Monyorókerék 1588*.
- Gombocz Endre 1936 = Gombocz Endre: *A magyar botanika története*. Bp. 1936.
- Gortvay György 1953 = Gortvay György: *Az újkortól a magyar orvosi művelődés és egészségügy története*. I. Bp. 1953.
- Haeser 1882 = Haeser, Heinrich: *Lehrbuch der Geschichte der Medicin und der epidemischen Krankheiten*. Jena 1882.
- Halmi János 1962 = Halmi János: „Adatok a ‚Herbarium‘ orvos-botanikai értékeléséhez.” *Comm. Hist. Artis Med.* 23; 281–372., 1962.
- Házi Jenő 1924 = Házi Jenő: *Sopron sz. kir. város története*. I. Sopron 1924.
- Házi Jenő 1928 = Házi Jenő: *XVI. századi magyar nyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából*. Sopron 1928.
- Herczeg Árpád 1929 = Herczeg Árpád: *Manardus János (1462–1536) magyar udvari főorvos élete és művei*. Bp. 1929.
- Horváth: Sárvár = Horváth Ferenc, Dr. (Szerk.): *Sárvár monográfiája*. Szombathely 1978.
- Horváth János 1953 = Horváth János: *A reformáció jegyében*. Bp. 1953.
- Horváth Mihály 1838 = Horváth Mihály: *Nádasdy Tamás élete*. Buda 1838.
- Ipolyi Arnold 1858 = Ipolyi Arnold: „A Révay család naplója 1555–1661.” *Új Magyar Múzeum* 1858.
- Ipolyi Arnold 1875 = Ipolyi Arnold: *Oláh Miklós esztergomi érsek levelezése*. Bp. 1875. (Monum. Hung. Hist.)
- ItK. = *Irodalomtörténeti Közlemények*
- Istvánffy Miklós 1867 = Istvánffy Miklós: *Magyarország története 1490–1606*. I–II. Ford.: Vidovich György. Debrecen 1867–71.
- Kapronczay Károly 1977 = Kapronczay Károly: „A bécsi egyetem orvosi karának és a ‚Natio Hungarica‘-nak kapcsolatai (1381–1630).” *Comm. Hist. Artis Med.* 81; 27–42., 1977.
- Kárdos Tibor 1955 = Kárdos Tibor: *A magyarországi humanizmus kora*. Bp. 1955.
- Kárfy Ödön 1908 = Kárfy Ödön: „Tinódi Sebestyén halála.” *Századok* 3; 273–276., 1908.
- Károlyi–Szalay 1882 = Károlyi Árpád–Szalay József: *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése 1544–1556*. Bp. 1882.
- Katona Géza 1974 = Katona Géza: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Bp. 1974. (Humanizmus és reformáció 4.)
- Komáromy András 1911 = Komáromy András: „Magyar levelek a XVI. sz.-ból.” *TörtTár.* 1911.
- Koppány Tibor 1987 = Koppány Tibor: „Nádasdy Tamás udvara és az építészet.” In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987.
- Kumorovitz–Kállai 1959 = Kumorovitz Bernát–M. Kállai Erzsébet: *Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdyak 1540–1550-es számadásából*. I–II. Bp. 1959.
- Kraus 1844 = Kraus L. A.: *Krit.-etymol. medic. Lexikon*. Göttingen 1844.
- Linzbauer = Linzbauer Xavér Ferenc: *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*. I–VII. Buda, 1852–1861.
- LtKözl. = *Levéltári Közlemények*
- Majláth Béla 1889 = Majláth Béla: *Majláth István*. Bp. 1889.
- Malley 1970 = Malley, C. D. O.: „The Lure of Padua.” *Medical History* 1970. Vol. XIV. No. 1., 1–30.
- Maszyk Endre 1887 = Maszyk Endre: *Luther élete*. Selmecbánya 1887.
- Mayer 1927 = Mayer Ferenc Kolos: *Az orvostudomány története*. Bp. 1927.
- Mel: Herb. = Melius Juhász Péter: *Herbarium... Kolozsvár* 1578. OK 23., 1962.
- MÉLex. = *Magyar Életrajzi Lexikon I–III*. Bp. 1967–1981.
- MKSzle. = *Magyar Könyvszemle*

- MLév. = „*Szerelmes Orsikám. . .*” *A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése*. Ford.: Vida Tivadar. Utószó: Grynaeus Tamás. Bp. 1988. (Magyar Levelestár)
- MOE = Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek I–IV*. Bp. 1929–1940.
- MPEA = Zoványi Jenő: *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. Bp. é. n.
- OH = *Orvosi Hetilap*
- OL NádLt. = *Országos Levéltár Nádasdy levéltár*
- Ortway Tivadar 1900 = Ortway Tivadar: *Pozsony története I–III*. Pozsony 1900.
- Payr Sándor 1914 = Payr Sándor: „Protestáns volt-e Nádasdy Tamás?” *Protestáns Szemle* 1914.
- Payr Sándor 1917 = Payr Sándor: *A soproni evang. egyházközség története*. Sopron 1917.
- Payr Sándor 1924 = Payr Sándor: *A dunántúli evang. egyházkerület története*. Sopron 1924.
- Peterka 1814 = Peterka József Sebestyén: *Bábamesterséget tárgyaló katechizmus*. Pest 1814.
- Reizner János 1899–1900 = Reizner János: *Szeged története I–IV*. Szeged, 1899–1900.
- Révész Imre 1863 = Révész Imre: *Dévai Bíró Mátyás első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei*. Pest 1863.
- Ritoókné 1976 = Ritoókné Szalay Ágnes: „Balsaráti Vitus János magyar orvosdoktor a 16. században.” *Comm. Hist. Artis Med.* 78–79., 13–42., 1976.
- RMK = Szabó Károly–Hellebrant Árpád: *Régi magyar könyvtár I–III*. Bp. 1879–1898.
- RMKT = Szilárdy Áron: *Régi Magyar Költők Tára*. Bp. 1877–1896.
- RML = *Régi magyar levelestár* (XVI–XVII. század) I. Bp. 1981.
- RMNy = *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600*. Bp. 1971.
- Selmi 1970 = Selmi, G.: „Pier Andrea Mattioli medico e botanico del cinquecento.” *Pagine di Storia della Medicina* 1970. 20–24.
- Sorbelli 1940 = Sorbelli, Alfonso: *Storia della Università di Bologna*. Bologna 1940.
- Stromp László 1891 = Stromp László: *Somogyi Péter fogsága*. Pozsony 1891.
- Szabó Tibor 1972–75 = Szabó Tibor: „Szeged oktatástörténete I–VI.”, X. *Somogyi könyvtári híradó/Műhely* 1972–1975.
- Szalay Ágoston 1861 = Szalay Ágoston: „Négyszász magyar levél a XVI. századból, 1504–1560.” *Magyar levelestár* I. Bp. 1861.
- Szántó Imre 1968 = Szántó Imre: „Az 1552. évi szegedi hadjárat.” *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica* XXIX. Szeged 1968.
- Szeged tört. = Kristó Gyula (Szerk.): *Szeged története I*. Szeged 1983.
- Szinnyei = Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái I–XIV*. Bp. 1891–1914.
- Szlatky Mária 1984 = Szlatky Mária: „Dudith András (1533–1589) humanista philologus levelezésének orvostörténeti jelentőségéről.” *Comm. Hist. Artis Med.* 105–106., 91–101., 1984.
- Szmollény Nándor 1910 = Szmollény Nándor: *A középkori Szeged műveltsége. Caspar Fraxinus (Kőrösi) Zegedinus levelezése Nádasdy Tamás nádorral 1553–1562*. Szeged 1910.
- Takáts Sándor 1914 = Takáts Sándor: *Régi magyar asszonyok*. Bp. 1914.
- Takáts Sándor 1915–17 = Takáts Sándor: *Rajzok a török világból I–III*. Bp. 1915–1917.
- Takáts Sándor 1926 = Takáts Sándor: *Magyar nagyasszonyok I–II*. Bp. 1926.
- Takáts Sándor é. n. = Takáts Sándor: *A magyar múlt tarlójáról*. Bp. é. n.
- Tört. Tár. = *Történelmi Tár*
- Vámossy István 1900 = Vámossy István: *Orvosok és gyógyszerészek Pozsonyban a XII. századtól Torkos Justusig*. Pozsony 1900.
- Vámossy István 1901 = Vámossy István: *Adatok a gyógyászat történetéhez Pozsonyban*. Pozsony 1901.
- Várkonyi Ágnes 1987 = Várkonyi Ágnes, R. (Szerk.): *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Bp. 1987.
- Vass Előd 1979 = Vass Előd: „A szegedi és csongrádi náhije 1548. évi török összeírása.” *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 3. Szeged 1979.
- Vass Előd 1982 = Vass Előd: „A szegedi náhije 1553–1554. évi török összeírása.” *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 8. Szeged 1982.
- Veress Endre 1915. = Veress Endre: *A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai*. Bp. 1915.
- Veress Endre 1941 = Veress Endre: *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai (1221–1864)*. Bp. 1941.
- Veress Samu 1880 = Veress Samu: *Tinódi Sebestyén és kora*. Bp. 1880.
- Weszpr: Succ. = Weszprémi István: *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia I–IV*. Lipsiae 1774–1787.
- Zoványi Jenő (1922) = Zoványi Jenő: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*. Bp. (1922.)

DER KOSMAS- UND DAMIAN-KULT IN UNGARN IM SPÄTMITTELALTER UND IM PROGRAMM DER GEGENREFORMATION (VON 15. BIS 18. JAHRHUNDERT)

MARIA VIDA

Auf eine Lücke unserer Heiligenkultforschung, nämlich auf die Frage des Kosmas- und Damian-Kultes in Ungarn, machte in einem kurzen, in den *Orvostörténeti Közlemények* erschienenen Aufsatz Sándor Bálint aufmerksam. Er hielt die zwischen 1074—1077 angefertigte ungarische Krone — wegen der darauf angebrachten Emailbilder — für das älteste unserer Andenken. Im Bezug darauf hielten schon einige Publikationen die Einbürgerung des Kultes byzantinischen Ursprungs, und setzten zugleich zwischen dem Kult des Früh- bzw. demselben des Spätmittelalters eine unmittelbare Kontinuität voraus. Dieser auf der Hand liegende Anachronismus gab mir die Anregung, den Ursprung des Kultes zu klären, den ikonographischen Inhalt der jeweiligen Zeitalter einer Analyse zu unterwerfen und ihn zu bewerten. Aufgrund der erfassten insgesamt 116 Quellen (Urkunden, Legenden, bildliche Andenken) kam ich auf völlig neue Erkenntnisse, die von den bisherigen abweichen. Es hatte nämlich herausgestellt, dass das erste bildliche Andenken, im Gegensatz zu Bálint's Behauptung, nicht auf der ungarischen Krone zu finden ist, sondern auf dem im Jahre 1031 angefertigten Krönungsmantel. Diese Tatsache stösst einerseits die Theorie der byzantinischen Übernahme um, andererseits wird dadurch bewiesen, dass die Kultverbreitung dem königlichen Ehepaar zu verdanken sei.

Der einheimische Kult hat drei selbständige Perioden gehabt. In der ersten Periode (1000—1040) wurde der Kult moralischer Mustergültigkeit motiviert, und sie entsprach zugleich sowohl dem christlichen Glauben als auch dem Programm der Staatsgründung.

Die zweite Periode (1400— um 1530), welche sich selbstverständlich schon auf den weiterverbreiteten Frühkult stützen konnte, wird von dem Neuaufleben pragmatischer Betrachtungsweise des Frühchristentums gekennzeichnet. Die Inschrift des ersten Mosaikbildes von Rom versprach dem römischen Volk eine vollkommene Genesung! Die Verknüpfung von Mystizismus und Notwendigkeit (Epidemien, Mangel an medizinischer Versorgung usw.) hatte den Kult der Schutzheiligen europaweit entfalten lassen. So erschienen Kosmas und Damian — aufgrund ihrer heilenden Tätigkeit — als Schutzheilige der Medizin.

Die dritte Periode (das 18. Jahrhundert) hatte sich in Ungarn im Geiste einer, infolge der Reformation etwas später angebrochenen, barocken Schau gemeldet, in der sich die früheren heilenden Heiligen, auf Grund einer weltliche Funktion, in das Symbol eines Wissenschaftszweiges bzw. dessen Praxis umwandelten.

Der Kult der Anjou-Herrscher fasste in der Zips festen Fuss. Das die Krönung darstellende Fresko erinnerte auch noch Ende des 15. und zu Beginn des 16. Jahrhunderts nachdrücklich an jene ruhmreiche Periode und ihren Beginn. Die ursprünglich aus vier Szenen bestehende Legendenreihe des Flügelaltars von Szepeshely mit den Holzskulpturen von Kosmas und Damian in der Mitte des Altarschreines stellte das Märtyrium der beiden Heiligen dar.

Die mythische Ära des Kultes findet Ende des 14. Jahrhunderts ihren Abschluss. Er taucht Anfang des 15. Jahrhunderts — entsprechend der auf den Menschen bezogenen Auffassung der Renaissance — in einer neuen realistisch-pragmatischen Funktion auf; nämlich in den Schutzheiligen der Heilkunde, der Chirurgie und der Pharmazie. Während der ersten Jahrhunderte des offiziellen Christentums lebte in ihrem Kult die aus dem römischen Reich übernommene pragmatische Betrachtungsweise: die In-

Abb. 1 Kosmas und Damian auf dem Nikolausaltar in Szekesőhalja (1400—1410). Košice, Museum

stammt die 400 jährige reiche heimische Kosmas- und Damian-Ikonographie. Die davon erhaltengebliebenen Stücke (10 Tafelbilder, 8 Holzfiguren, insgesamt 14 Altäre) überdauerten — nach der Einnahme Budas (1541) und infolge der 150 jährigen Türkenherrschaft im Donau-Theiss-Zwischenland, Transdanubien und Südungarn — nur in dem der Habsburgischen Krone unterstellten Nordungarn. Auf dem Gebiet des ehemaligen unabhängigen Fürstentums von Siebenbürgen ist nur noch ein Tafelbild (Szászbo-gács, heute: Bagacui) aus dem Jahre 1518 vorhanden. Den Grund dafür kann man in der Verbreitung des Protestantismus finden.

Die ersten Darstellungen von Kosmas und Damian mit ihren Attributen wurde für die Heilige-Ägidus-Kirche in Bártfa (heute: Bardejov) 1460 hergestellt, zwei Jahrzehnte später für die Heilige-Elisabeth-Kathedrale in Kassa (heute: Košice) in den Jahren zwischen 1470 und 1480. Erst nach 1500 erschienen derartige Anfertigungen in Szepeshely (Spišska Poradie), Lőcse (Levoča) und in Malompatak (Mlynica).

Für die zunehmende Verehrung der Schutzpatronen der Medizin darf man zwei Gründe annehmen:

1. Die medizinischen Fakultäten wählten bei der Begründung ihrer Universitäten Kosmas und Damian zu ihren Schutzpatronen.
2. Aufgrund der Mängel in der ärztlichen Praxis entstand bei den Gläubigen das Bedürfnis, diese Unzulänglichkeit durch Schutzheilige zu ersetzen.

schrift des ersten Mosaikbildes aus dem 6. Jahrhundert verspricht dem römischen Volk dann sichere Genesung, wenn es sich an Kosmas und Damian wendet. Diese Auffassung stimmt mit dem Schutzheiligen-Kult des Spätmittelalters annähernd überein. In den Jahrhunderten der Bekehrung wird dieser Pragmatismus vom Mystizismus abgelöst und vor den „umsont heilenden“ heiligen Ärzten öffneten sich sogar die meisten der fest verschlossen gewesenen Türen des Heidentums. Jetzt trat ihre bekehrende Funktion in den Vordergrund. Zu Beginn dieser Geistesepoche (11. Jahrhundert) wurde der ungarische Staat geboren; eine der grundlegenden Voraussetzungen dafür war die Übernahme des christlichen Glaubens. Mystizismus und Notwendigkeit also hatten sich verknüpft. Mit dem 15. Jahrhundert gelangt in Europa die frühchristliche Auffassung wieder zur Geltung, die medizinische Tätigkeit von Kosmas und Damian tritt wieder in den Vordergrund und so werden Schutzheiligen der Medizin.

Dem Späteren Kult um Kosmas und Damian, eben dem der heilenden Heiligen wurde die Verehrung aus der Zeit der Arpaden zugrundegelegt. Dieser Zeit (zwischen 1400 und 1530) ent-

Die Attribute der Ärzteheiligen (Uroskop, Apothekereimer, chirurgische Instrumente) erschienen demzufolge im Alltag der ärztlichen Praxis.

Es ist daher kein Zufall, dass im Mittelalter gerade das Uroskop zum Symbol des Arztes wird: die harntreibende Medikation spielt neben diätetischen Massnahmen und Schröpfen, Aderlassen und Purgieren eine wichtige Rolle. Die oft dargestellte Harnflasche mit noch oben schlank werdendem Hals erscheint von dieser Zeit ab in den erhebenen Händen von Kosmas und Damian als Symbol der *Ars Medica*. Das zumeist hölzerne Apothekergefäß charakterisiert die Pharmazie.

Die oben genannten Darstellungen werden in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts in der europäischen Ikonographie gängig. Die Berufssymbole erscheinen etwas später und meist im Zusammenhang mit den die Kultverbreitung fördernden Epidemien. Bei den in Ungarn erhalten gebliebenen frühmittelalterlichen Wandbildern fehlen Darstellungen von Kosmas und Damian; man sieht dort andere Schutzpatrone wie Apollonia, Antonius den Eremiten

und die arpadische Elisabeth. Im übrigen waren die mittelalterlichen ungarischen Universitäten (Pécs, Buda, Pozsony, die von Matthias Corvinus geplante Universität von Visegrád) zu kurzlebig, um es zu einem Schutzpatronenkult kommen zu lassen. Erhalten gebliebene Wandbilder und Holzfiguren des späten Mittelalters und der Renaissance bestätigen aber das Weiterleben der Verehrung in den Zeiten der Arpaden und der Anjous. In den nordungarischen Städten entwickelte sich damals eine Lebensform, in der Ärzte und Apotheker wichtige Stellungen einnahmen und sich hohen Respekt zu verschaffen wussten. Entsprechend dieser Lebensform ist auch die Kleidung auf derartigen Darstellungen gehalten: die Symbolfiguren tragen dabei zugleich auch die Merkmale ihrer Nationaleigenschaften. Obwohl sich die Miniaturen nicht mit der heilenden Tätigkeit der Ärzteschutzpatrone des Anjou-Legendarium befassen, verewigt sie der Maler in der Tracht der medizinischen Fakultät von Bologna. Die bereits erwähnten Wandbilder aus Csaroda sind in den Jahren 1270 bis 1275 gemalt worden, also ein halbes Jahrhundert früher. Die Attribute der Heiligen bestehen aus Medizinflaschen, doch deutet im Gegensatz hierzu ihre Kleidung nicht auf Vertreter des ärztlichen Standes. Dieser Vergleich von Wandbild und Miniatur charakterisiert also deutlich den sich im 14. Jahrhundert vollziehenden Denk-wandel.

Die früheste Darstellung kann sowohl von ikonographischen als auch von strukturellen Aspekt her als diejenige temporären Charakters angesehen werden. Am höheren Mittelteil des heute im Museum vom Košice befindlichen Nikolausaltars von Szekcsőalja (ehemalige Komitat Sáros, heute Šiba) stehen die Figuren von Kosmas und Damian (Abb. 1); die Plastizität der bemalten Holzfiguren trägt die Zeichen sowohl des alten als auch des neuen Stils. Trotz hieratischer Steifheit in Haltung und Kleidung stellt der zur Schule von Sáros gehörende Meister die Ärzteheiligen bereits mit einer (ihren Beruf

Abb. 2 Kosmas und Damian. Ägidienkirche, Andreas-Altar. Bártfa

andeutenden und von Wandbildern wohlbekanntem) Kopfbedeckung dar; ihr Gesichtsausdruck weicht von dem steifen bärtigen Gesicht des mit geschlossenen Augen dargestellten Bischofsheiligen deutlich ab. Der Blick des einen ist zuversichtlich, des anderen besorgt. Vielleicht wollte der Künstler mit diesen gegensätzlichen „Grimassen“ den ärztlichen Optimismus mit dem ewigen berufsbedingten Pessimismus konfrontiert sehen. Die Hände der Schutzpatrone sind leider verstümmelt, so dass man nicht weiss, was sie trugen; aus der realistischen Darstellung der Gesichtszüge lässt sich aber folgern, dass es sich um das Uroskop oder um ein Apothekergefäss gehandelt haben muss.

Die chronologisch nächstfolgende, um 1460 angefertigte Darstellung ist die gemalte Kosmas—Damian-Tafel am Andreasalter in der Agidienkirche in Bártfa (heute: Bardejov) (Abb. 2). Von hier ausgehend, war der Kosmas—Damian-Kult offenbar regional weit verbreitet. Zusätzlich wurden 2 weitere Tafeln gemalt (1460—1470 und 1489). Um die den Hauptteil des Altars bedeckende Figur der namengebenden Heiligen sind 4 Täfelchen zu sehen, auf deren einer Kosmas und Damian

Abb. 3 Kosmas und Damian. Tafelbild, 1470—1480.
Heilige Elisabeth-Katedral. Mariae-Tod-Altar. Košice

zum ersten Mal mit den in Europa wohlbekannten Attributen dargestellt sind. Der Auftraggeber war mit grosser Wahrscheinlichkeit ein adliger Ungar, vielleicht sogar ein Vertreter des Hochadels, denn neben Kosmas und Damian finden sich die im Inland verehrten Schutzpatrone wie Martin von Tours (savarischer Herkunft) und die arpadische Elisabeth. Die Tafelbildheiligen tragen insgesamt ärztliche bzw. bürgerliche Kleidung des Spätmittelalters. Der Heilige mit dem Uringlas trägt die Universitäts- bzw. bürgerliche Kleidung des Spätmittelalters. Der Heilige mit dem Talar dienenden weiten roten Überrock. Der Schutzpatron der Pharmazie ist mit dem Apothekergefäss in der rechten und mit einem Skalpell in der linken Hand dargestellt; am Gürtel trägt er einen chirurgischen Instrumentenbehälter. Letztere Garnitur ist typisch für die Darstellungen in Ungarn. Der Meister des Mariae-Tod-Altars schuf diese Figuren zwischen 1470 und 1480 in Kassa (Košice) (Abb. 3). Der Unterschied besteht darin, dass der das Uringlas haltende Kosmas nicht das Ärztegewand der Universitäten trägt, sondern ähnlich seinem gefährten die viel pompöser aussehende bürgerliche Kleidung mit einem Mantel über der Schulter. Mit Ausnahme eines einzigen Punktes stimmen daher die ungarischen Kosmas—Damian-Darstellungen mit denen in Westeuropa überein: der lokale Künstler malt sie, ohne Bezug auf ihre arabische Herkunft zu nehmen. Auf den ungarischen Tafelbildern erscheinen sie blond oder mit rötlichem Haar, der eine mit glattem Gesicht, der andere mit Vollbart oder Schnurrbart. Die Annahme, dass man hierdurch zwischen einem Hoch

Abb. 4 Votivbild des Apothekers Czottmann und seiner Frau, 1516. Heilige Elisabeth-Kathedrale, Mettercia-Altar. Košice

Abb. 5 Johannes Wechtlin (1490—1530): Kosmas und Damian.
Hans von Gersdorff: Feldbuch der Wundartzney

ähnlicher Darstellung; so werden sie beispielsweise im „Feldbuch der Wundartzney“ des Hans von Gersdorff durch den Holzschneider Johannes Wechtlin (1490—1530) verewigt (Abb. 5). Das Votivbild von Kassa hat neben dem „votiven“ Charakter zudem besonderen medizinhistorischen Wert: gemäß dem Beruf des Donators sind die meisten im Bild vorkommenden Schutzpatrone zugleich Heilpatrone.

Hinsichtlich der Gemäldestruktur ist nach traditioneller Art ein Aufbau zu erkennen, bei dem das Spenderpaar mit dem Familienwappen im Vordergrund steht. In der Bildmitte beginnt die Verzweigung eines aus einer Urne spriessenden Lebensbaumes, ein charakteristisches Renaissance-Ornament mit einem Weintraubenranken nachahmenden Muster. Diese Darstellung des Jesse-Baumes (Virgo Jesse) erscheint in der ungarischen Sakralkunst seit dem Anfanf des 16. Jahrhunderts.

Unzweifelhaft ist das Votivbild in Kassa (Košice) unter schematischer Anwendung dieses Symbols verfertigt worden. Beweis hierfür ist die Darstellung der über dem giebelförmigen Lebensbaum stehen-

schulabsolventen und einem nicht auf einer Akademie ausgebildeten Mediziner habe unterscheiden wollen, ist hin-fällig: auf den Tafeln von Kassa und Bártfa ist der das Uroskop haltende Schutzpatron jeweils der jüngere.

Das vom westeuropäischen Typ abweichende Votivbild des Apotheker-paares Bertalan Czotzmán (Abb. 4) — vom hohem ikonographischen Wert und einzig in seiner Art — wurde 1516 hergestellt und ist heute am Mettercia-Altar der Katedrale in Kassa (Košice) zu sehen. Der Name des Altars stammt von der im Mittelpunkt des Gemäldes stehenden Mettercia-Darstellung. Das von Bertalan Czotzmán bestellte Bild wurde in seinem Auftrag zum Anden-ken an die Apothekenübergabe an sei-nen Schwiegersohn angefertigt. Das Wappen in der Bildmitte zeigt an, dass Czotzmán Stadtrat geworden war und ein heraldisches Zeichen führen durfte. Der Maler war vermutlich János Ba-bocsay; die unrichtige Schreibweise des lateinischen Namens weist jedenfalls auf einen ungarischen Meister hin (Se-bastianus, Pongracius). Die mit ihren bekannten Attributen unmittelbar über den Köpfen des knieenden Apotheker-paares befindlichen Kosmas und Da-mian sind hier als echte Schutzpatrone von Medizin und Pharmazie zu be-trachten. Der Apotheker als selbstbe-wusster Bürger der Renaissance verehrt in Damian den Patron seines nunmehr verselbständigten Berufes. In den medi-zinischen Fachbüchern erscheinen Kos-mas und Damian zur gleichen Zeit in

den „mit der Sonne bekleideten“ Frau und dem apokalyptischen Mond zu ihren Füßen. Am Hauptaltar von Szászsebes ist der Jesse-Baum mit seiner Blume Maria – Symbol der unbefleckten Empfängnis – in gleicher Form dargestellt. Die unterhalb Marias bei der Vereinigung der beiden Zweige zu erkennende Mettercia-Darstellung, welche die vorangehende und die kommende Generation der „heiligen Sippschaft“ offeriert, unterstreicht diese Ansicht noch deutlicher. Auf die Äste der „Virgo Jesse“ sind hier nicht die Vorfahren Christi, sondern die Patrone des Donatorenpaares von der Immaculata und Mettercia an in verhältnismäßiger Verteilung gemalt. Bei der Auswahl der Heiligen spielte die Tatsache, dass der Donator Apotheker war, eine bedeutende Rolle. Demgemäss sind von den 22 dargestellten Schutzpatronen 14 heilende oder wegen ihrer sozialen Denkweise bzw. Barmherzigkeit bekannte Heilige. Ihre Identität ist aufgrund der münkskularen Inschriften in den über den Köpfen der Heiligen schwebenden Glorien zu bestimmen. Unmittelbar über dem Spenderpaar sind Kosmas und Damian zu sehen. Ersterer hebt das Uroskop als Symbol der *Ars medica* mit den Händen empor, letzterer hält ein die Pharmazie symbolisierendes hölzernes Apothekergefäss mit Deckel und Instrumentarium in den Händen. Oberhalb von Kosmas und Damian sind in den Ästen des Lebensbaumes spriessenden Blumenkelchen die Halbfiguren einer Reihe von Schutzpatronen zu erkennen: Erasmus (für die Magenkranken), Sebastian und Rochus (für die von der Pest Befallenen), Valentin (für die Fallsüchtigen), Job (für die Aussätzigen), Jodokus (für die Epileptiker), Antonius (für die Kriebelkranken), Ottilia (für die Augenkranken), Margit von Antiochien (für die Gebärenden) und Nikolaus (für die Armen), desgleichen St. Christoph als Schutzpatron vor einem plötzlichen Tod.

Als einen Altar der „heilenden Schutzpatrone“ kann man den zwischen 1515 und 1525 entstandenen Hauptaltar in Malompatak (heute Mlynica) bezeichnen. Er wurde von Margit Turzo zu Ehren der Margit von Antiochien errichtet. Am inneren Flügelbild rechts unten ist die verkleinerte Gestalt der knien- den Spenderin zu sehen, gegenüber der ihr Martyrium erwartenden Schutzpatronin. Margits Gestalt wird von den dargestellten weiblichen Heiligen umrankt: Ida die Selige (welche Kinder und Kranke betreut), Margit von Kortona (an deren Grab ein besessenes Kind geheilt wurde). Zu Füßen beider stehen Kinder. Am linken unteren Tafelbild reicht die Arpadin Elisabeth einem Krüppel Brot. Ida die Selige und Margit von Kortona tauchen übrigens in der ungarischen Ikonographie sonst nirgendwo auf; wahrscheinlich wurden sie von der Spenderin Opferbereitschaft gegenüber Kindern ausgewählt. Auf den äusseren Tafeln sieht man neben Schutzpatroninnen wie Apollonia und Lucia auch die in Ungarn kaum bekannte Regina (Patronin der Hautkranken) sowie Genoveva (die Schutzheilige von Paris und Patronin der Zahnkranken). Die Kirche erflachte Genovevas Hilfe ausserdem für Fiebernde und Augen- kranke sowie bei Eintritt einer Epidemie. Antonius der Eremit steht mit einer Klingel in der Hand und einem Schwein zu seinen Füßen in der Mitte; an den Rändern finden sich Kosmas und Damian. Letz- terer trug wahrscheinlich ein Uroskop (sein Arm fehlt). Die beiden Schutzheiligen der Medizin finden sich an Flügelaltären und Giebeln in Ungarn ausschliesslich in Malompatak. Ihr Vorkommen ist dort nicht zufällig: der Besteller sicherte ihnen als Zeichen seiner Verehrung für Heilkunde und Pharmazie einen betonten Platz. Die Darstellung von Antonius dem Eremiten hängt mit der Tätigkeit des Antoni- terordens in der Zyps zusammen.

Die Fertigstellung des Votivbildes von Kassa und das Votivaltäre von Malompatak fällt in die Anfänge des Protestantismus mit dem Auftreten von Martin Luther. Im Gefolge der Reformation lässt die Verehrung von Schutzheiligen nach; bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts verschwinden die Darstellungen der eine Vermittlungsfunktion ausübenden Heiligen aus Malerei und Bildhauerkunst. Das Ende der Verehrung von Schutzpatronen kommt mit den Beschlüssen der Synode von Trident (1545–1563). Im unter die Herrschaft der Habsburger gelangten Nordungarn begegnet man noch bis 1530 den Gestalten der beiden Arzteheiligen Kosmas und Damian. Das Ende des regionalen Kultes wird schliesslich auch aus der Entwicklung der ungarischen Geschichte heraus verständlich: nach der Niederlage bei Mohács (1526) und der Einnahme von Buda (1541) sind weite Teile des Landes türkisch okkupiert.

Unmittelbar vor der Reformation wählen sich mehrere medizinische Fakultäten deutscher Hoch- schulen Kosmas und Damian zu ihren Schutzheiligen, die 1443 im Wappen der Universität Leipzig zu finden sind und ausserdem bei den Medizinern von Erfurt und Wittenberg. Nach der Reformation be-

gegen sie uns als Schutzpatrone in Königsberg. In Ungarn werden sie erst wieder im 18. Jahrhundert zu Symbolfiguren einer medizinischen Fakultät. Das ist 1773 in Nagyszombat (Trnava) und im Anschluss in Buda der Fall, als die Universität von Nagyszombat dorthin verlegt wird. Diese Verehrung nimmt aber ihren Ursprung von der Wiener Medizinischen Fakultät und fusst nicht auf ungarischer Tradition. Den Epilog der zweiten Periode einer lokalen Verehrung bildet ungarischsprachige, auf der Basis der *Legenda aurea* geschriebene Legende des Érdy-Kodex von Jacobus Voragine. Ein Mönch des Klosters Lövöld (Városlőd) im mittleren Transdanubien beendete 1527 als „Unbekannter Karthausener“ sein Manuskript. Im in lateinischer Sprache niedergelegten Vorwort seiner Predikationen- und Legendensammlung erläutert der Verfasser sein Vorhaben: er will der Lutherischen Ketzerei mit deren ureigenen Mitteln begegnen, nämlich dem Gebrauch der Muttersprache und der Rückkehr zur Bibel. Indirekt verdankt Ungarn seine reichste und in der Landessprache abgefasste Legendensammlung daher dem Protestantismus. In der aus 90 Legenden bestehenden Sammlung findet sich auch die Geschichte von Kosmas und Damian. Seinem Ziel gemäss überbetont der Verfasser selbstverständlich die hagiographischen Elemente: der sittenlosen Christenheit seiner Zeit will er den Typ des wahrhaftigen Heiligen gegenüberstellen. Er erwähnt die heilende Tätigkeit der Ärzteschutzpatronen und schildert die Geschichte von der Heilung der Palladia am Schluss der Berichts vom Martyrium von Kosmas und Damian. Von den verschiedenen Legendenversionen (arabische, römische, syrische und kleinasiatische) mischt der Autor hierbei die arabische und die kleinasiatische Version. Er variiert die Geschichte der angeblich arabischstämmigen Patrone mit der sogenannten Palladia-Episode der kleinasiatischen Legende, derzufolge Damian von einer Frau namens Palladia „manches Geschenk“ für die Heilung empfangen habe, weswegen Kosmas es ihm versagte, mit ihm im gemeinsamen Grab zu ruhen. Die Erzählung von einer erfolgreichen Transplantation — Kosmas und Damian sollen das fehlende Bein eines Weissen durch das eines toten Mauren ersetzt haben — fehlt an dieser Stelle. Letzterer Vorgang ist aus mehreren Darstellungen bekannt; angegriffen wurde er im 15. Jahrhundert von einem Schwäbischen Meister (Württ. Landesmuseum Stuttgart), von Ambrosius Franken (Koninklijk Museum Antwerpen) und von Fernando del Rincon (Prado Madrid) im 16. Jahrhundert. In der ungarischen Kosmas—Damian-Ikonographie ist das letztere Thema ebenso unbekannt wie die in der italienischen Malerei festgehaltene Palladia-Szene (Fra Angelico, Pasellino); die Palladia-Geschichte ist aber in der bereits genannten Form in der ungarischen Legende fixiert. Lediglich am Ende der Legende empfiehlt der Kodex-Verfasser den tödlich Verwundeten im Rahmen einer Benediktion den Anruf von Kosmas und Damian.

Mit der ungarischsprachigen Legende geht die regionale mittelalterliche Verehrung zu Ende; aus späterer Zeit ist lediglich ein Patrocinium (1530 Osztropatak) und ein Altar (1539 Győr) bekannt. Spuren einer Verehrung fehlen dann bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts. Ihre Wiedererweckung gegen Ende des 17. Jahrhunderts basiert auf einer andersartigen Auffassung, nämlich auf der Religiosität des Barockes mit einer im symbolischen Sinne „weltlichen“ Funktion.

Der durch die barocke Kunst neugeborene Kosmas—Damian-Kult entsprach dem politischen und kulturellen Programm der Gegenreformation. Bereits in den, der Reformation vorangehenden Jahrhunderten wurden sie an den medizinischen Fakultäten als Patronen verehrt, vorerst, ab 1388, an der Kölner Fakultät, dann ab 1502, gerade in der Vorzeit der Reformation in Wittenberg. Der Kult von den Nationalheiligen und der sich an die Person von István Stephan I. knüpfende, bis zu seiner Epoche zurückgreifende Kult begegneten den Traditionen der Vergangenheit. Es kann sowohl anhand von schriftlichen Dokumenten als auch durch bildliche Andenken und Patrozinien bewiesen werden, dass beide zu den Árpádschen Fürstengeschlechtes, dann von denselben des Anjou-Hauses verehrt worden waren. Aus den 115 bekannten Quellen sind 70 Andenken auf die das Jahr 1530 vorangehende Zeit zu datieren. Es sind darunter der Krönungsmantel, die Krone, das Aspersorium von Beszterec, das Hausaltar des Andreas III., (das Berner Dyphtichon) und das *Ungarische Anjou-Legendarium* diejenigen Reliquien, welche sich unmittelbar an die regierende Familie knüpfen. Auf diese Verehrung basierte Ferdinand I., als er am 12-ten Januar 1564 des Kosmas—Damian-Tages an der Wiener Universität feierlich zu gedenken verordnete, welche Verordnung später, 1644 den „Ordo“ des Ferdinand III. nur noch verstärkt wurde.

Ihren Kult erneuerte im 18. Jhd. der Jesuitenorden. Es mag eine kühne Voraussetzung von uns sein, kann sie vielleicht jedoch auch auf die Frage zugleich eine Antwort zu geben, warum dieser Spätkult — trotz seinen bis zur Staatsgründung zurückreichenden Traditionen — ein isolierter Kult blieb. Eben, weil er von den Jesuiten angespornt wurde. Selbst an der Medizinischen Fakultät der Universität von Nagyszombat (Trnava) wurde ihr Namenstag nur auf Antrieb von Ignatz Schweger, dem Protomedicus von Pozsony (Pressburg, Bratislava) erst von 1773 an gefeiert.

Unter den Darstellungen des barocken Zeitalters und den Tafelbildern gotischen Stils gibt es keine Beziehung. Unter den übriggebliebenen 10 Tafelbildern bzw. 8 Holzstatuen aus Nordungarn sind insgesamt 2 Legendenbruchteile zu finden: (Kosmas und Damian vor dem Richter, bzw. ihre Enthauptung) vom Anfang des 16. Jahrhunderts. Für die „Ars medica sacra“ wäre es vielleicht eben jene, die Szene der „Beintransplation“ wichtig, welche aus der Serie fehlt. Eine Verwandtschaft mit der zwischen 1320—1330 gemalten Miniaturensérie des Bildlegendariums von Anjou ist jedoch anzunehmen; die beiden Darstellungen weisen dieselben Merkwürdigkeiten auf: die Tracht des Mediziners bzw. die des Apothekers. Auf den Bildern des Legendariums tragen die Figuren die Dokortracht der Universität von Bologna; auf den Tafelbildern von Szepeshely ist der eine Heilige in medizinischer, der andere in Apothekertracht zu sehen. Ausser dieser weltlichen medizinischen Tracht blieben über die andere Darstellungen weder von medizinischen noch genrebildartige Gepräge übrig.

Als Beweis für unsere Hypothese dürfen wir noch ein weiteres, wenn auch späteres, so doch in der heimischen Kunst einmaliges Beispiel erwähnen; es handelt sich um zwei erhalten gebliebene Tafelbilder eines einstigen Flügelaltars mit dem „Fragment der Legende Szepeshely“ (Abb. 6—7). Die beiden Titel lauten: „Die Heiligen Kosmas und Damian vor dem Richter“ und „Enthauptung des Heiligen Kosmas“. Unsere diesbezügliche Studie zielt nicht dahin, die um die Jahrhundertwende 15/16. Jahrhundert entstandenen Gemälde zu bewerten: sie hier anzuschliessen bietet sich aufgrund des Entstehungsortes und des ikonographischen Inhalts dieser Epoche an. Auch wenn die erhalten gebliebenen Tafeln

Abb. 6 Kosmas und Damian vor dem Richter und ihr Märtyrertum. Anfang des 16. Jahrhunderts. Fragment der Legende von Szepeshely. Ungarische Nationalgalerie, Budapest

Abb. 7 Kosmas und Damian vor dem Richter und ihr Märtyrertum.
Anfang des 16. Jahrhunderts. Fragment der Legende
von Szepeshely. Ungarische Nationalgalerie, Budapest

zu verdanken —, ist nur zum Teil der Gegenreformation zuzuschreiben. Als Staat wurde das mittelalterliche Ungarn in drei Teile zerrissen. Solange in Nordungarn und im Westen des Landes die uns fremden Habsburger herrschten, existierten im Osten das unabhängige siebenbürgische Fürstentum, und zwischen den beiden eingeklemt, die Türkenherrschaft. Die sich infolge dieser Zerteilung entfaltete Differenzierung von Politik und Glauben hatte auch den Heiligenkult determiniert. Obzwar Ferdinand I., erwählter König, nur in einem Teil des Landes, am 12. Januar 1564, des Kosmas—Damian-Tages an der Wiener Universität feierlich zu gedenken verordnete, ging ihr Kult trotzdem zu Ende. Wieder belebt wird ihr Kult in der Zeit der Gegenreformation von dem die Habsburgherrschaft unterstützenden Jesuitenorden, wobei dieser Kult mit demselben früherer Zeiten keine Verbindung mehr hat. Die Kosmas—Damian-Darstellungen dieser Zeit werden anhand von Kupferstichen der österreichischen Meister des Barocks, von den des Paul Trogers und Franz Ambrosius Dietels verfertigt.

eines — aller Wahrscheinlichkeit nach — Kosmas—Damin-Flügelaltars aus kunsthistorischer Sicht nicht zu den meist qualifizierten Gemälden gehören, so verdienen sie aber doch des Themas wegen unsere Aufmerksamkeit. Auf ihre Analyse werden wir in einer späteren Arbeit zurückkommen: das Anjou-Legendar wird uns für die Klärung des Inhalts der fehlenden Bilder eine Hilfe sein. Von der aus vier Tafelbildern bestehenden Legende sind nur das erste und das vierte Bild erhalten geblieben (die Tafel links oben, bzw. rechts unten, innen). Es ist anzunehmen, dass die zweite Tafel (links unten, innen) die Szene der „Dämonenbeschwörung“ und die dritte (rechts oben, innen) eine Folterung — Schiessen mit Pfeilen, Steinigung oder Kreuzigung — darstellte.

Es ist auffällig, dass der einzige die Kosmas—Damian-Legende darstellende Altar gerade in Szepeshely angefertigt wurde. An keinem anderen Ort wurden heimische Tafelbilder mit der Darstellung eines ähnlichen Themas gefunden. Allein und einzig ist die Kathedrale, deren Anjou-Interesse allgemein bekannt ist, und in der auch das die Krönung von Károly Róbert wiedergebende Wandgemälde sich befindet.

Infolge der *Reformation* erlöscht die Kosmas—Damian-Verehrung, trotz des im Mittelalter allgemein gewordenen Kultes, im 16. Jahrhundert. Das, was im 18. Jahrhundert neu belebt wird — es ist dem Jesuitenorden

Abb. 8 Ettl: Kosmas und Damian in der Jesuitenordens-Apotheke von Kőszeg (Apotheken-Museum)

Er mag seine Auferstehung dem Jesuitenorden zu verdanken. Die wenigen Altarbildern und die kleinen, zum Apothekenschmuck dienenden Gemälde haben nunmehr einen völlig neuen Inhalt und eine neue Form. Am besten lässt sich der Jesuiten-Einfluss am Beispiel des von Ettl gemalten Kosmas—Damian Bildes beweisen, das die von den Jesuiten gegründeten Ordensapothek von Kőszeg (Güns) schmückte (Abb. 8). Ein gemeinsames Kennzeichen von jedwedem Barockgemälden ist der sich im Mittelpunkt befindliche Heilige; genauer, der in seiner Hand aufgezeigte Apothekeneimer als Symbol von der „seelischen Medizin“, vom seelischen Krankentrost (Abb. 9). Inhalt und Form dieser Art hatten sich auf den Spuren der österreichischen Malerei ausgestaltet. Nach einem Kupferstich des barocken Meisters, Paul Troger (1698—1762), hatte Stephan Dorfmeister d. Ä. (um 1725—1797) das eine der Nebenalte in der Kirche von Káld gemalt; dieses Bild hatte den Meister des in den 1740-er Jahren

Abb. 9 „Engel“ Apothekenmuseum, Sopron

angefertigten Interieurbildes in der Jesuitenapotheke von Kőszeg inspiriert. Das Bild des Votivsaltars von Kéthely, ferner die für eine, heute nicht mehr identifizierbare Apotheke in Siebenbürgen, in derselben Struktur angefertigte Leinwand von kleinem format sollten nach einem Kupferstich von Franz Ambrosius Dietel (+1730) von ihren Meistern gemalt worden sein (Abb. 10). Als Gegenstände des jeweiligen Apothekeninterieurs übten die Kosmas–Damian-Bilder neben ihrer kirchlichen Rolle auch eine weltliche Funktion aus: sie waren Symbole der Medizin und der Pharmazie.

Diese barocken Bilder bedeuten kein nationales, politisches Programm, es sind nur sehenswürdige Vorbilder der menschlichen Wohltätigkeit.

Abb. 10 Siebenbürgischer Maler (nach Franz Ambros Dietel): Kosmas und Damian.
Apothekenmuseum „Goldener Adler“, Budapest

Die Verehrung und die Änderungen in dem Inhalt der Verehrung der Patronen der Medizinwissenschaft und Pharmazie beweisen gut jene tiefgreifende Veränderung die eine geistige Folge der durch die Reformation ausgelösten religiösen Bewegung war, und die auch den Heiligenkult der Gegenreformation determinierte. Die gesellschaftlichen-politischen Zustände Ungarns des 16. Jhdts. ermöglichten leider nicht, dass sich entweder den weltlichen und biblischen medizinischen Genres der Niederlande, oder den italienischen ähnlich eine selbständige ungarische barocke heiltätige Heiligen-Ikonographie herausbildet.

MÁRIA VIDA, Ph. D.

general director of the
Semmelweis Medical Historical Museum,
Library and Archives
H—1013 Budapest, Apród u. 1—3.

ÖSSZEFOGLALÁS

A gyógyítás védőszentjeinek, Szent Kozmának és Damjának kultusza Magyarországon mind az Árpád-házi, mind pedig az Anjou-királyok alatt jelentőségteljes szerepet játszott. A vértanú-szentek alakja a magyar koronán s a koronázó-paláston éppúgy megtalálható, mint III. András házioltárán (a berni diptichonon), illetve az Anjou-legendárium gyűjteményében. A honi ábrázolások azonban nem csak formájukban, hanem jelentésükben is lényeges változásokon mentek át az idők folyamán: e tekintetben — cikkünk szerzője szerint — három periódus különíthető el. A korai ábrázolások a keresztény hit terjesztésének s az államhatalom megszilárdításának programjával összhangban a Kozma—Damján-legenda erkölcsi példa-értékét emelték ki. A 14. századtól a szentek kultusza gyakorlatiasabb jelentéssel is bővült: ábrázolásaikon a betegségek elleni védelem, a gyógyító-erő hangsúlyozása vált központi témává, amivel egyidőben a legenda misztikus tartalmait is egyre erőteljesebben igyekeztek kiemelni. A 16. század közepétől a 18. század elejéig Magyarországon — valószínűleg a reformáció, illetve a történelmi viszonyok hatására — a gyógyító testvérpár ábrázolására nem találunk példát: csupán a barokk kor hoz e tekintetben változást, nyilvánvalóan az ellenreformáció programjával összefüggésben, s azt támogatva. Ennek az utolsó virágkornak azonban már nincs kapcsolata a korábbi, hazai ábrázolások képi illetve jelentésvilágával. A barokk Kozma—Damján-képeken a két szent elsősorban az orvostudomány és a gyógyszerészet szimbolikus alakjaként szerepel, „nemzeti” karakterük, vagyis a magyar királyi házakkal való kapcsolatuk feledésbe merül.

A tanulmány állításait a legkorábbi (kassai, bártfai, szepeshelyi, lőcsei) táblaképek és a későbbi, a jelentésváltozás bemutatása szempontjából fontosabb ábrázolások részletes, művészettörténeti és szemitikai elemzésével és összevetésével bizonyítja, kitérve a szentek ábrázolásainak az egyetemi, illetve orvostudományi címerekben játszott fontos szerepére is.

Az elemzéssel teljessé válik a magyarországi kultusz ismertetése folyóiratunkban, amelyben korábban a szerző részletesen foglalkozott a XI—XIV. századi tisztelettel. A külföldi orvostörténeti folyóiratokban megjelent korszakok összefoglalásával teljessé válik a hazai Kozma és Damján ikonográfia értékelése. A tárgyban megjelent munkákat tartalmazza a tanulmány végén lévő bibliográfia.

BIBLIOGRAPHIE

- Adam, M.: *Geschichte der Ausbreitung der christlichen Religion durch die hamburgische und bremische Kirche*. . . (a. d. Lat. übers. von Carsten Miesagaes); Bremen 1825.
Armellini, M.: *Le chiese di Roma dal secolo IV. al XIX.* (Hrsg. Carlo Cecchelli): 3. Aufl. T. 1.; Roma 1942.
Baethgen, F.: „Die Curie und der Osten.” *Deutsche Ostforschung* 1 (1942). S. 310 ff.
Balassa, F.: *Casulas S. Stephani Regis Hungariae vera imago et expositio*; Vienna 1754.

- Balics, L.: *A római katolikus egyház története Magyarországon* (Die Geschichte der römisch-katholischen Kirche in Ungarn). II. Bd. 2; Budapest 1890.
- Bálint, S.: „Kozma és Damján tisztelete a régi Magyarországon” (Der Kosmas- und Damiankult im alten Ungarn). *Comm. Hist. Art Med.* 64–65 (1972), S. 141–145.
- Bálint, S.: *Ünnepi kalendárium* (Ein Festkalender), S. 301–305; Budapest 1977.
- Balogh, J.: „A magyar királyság megalapításának világpolitikai háttere” (Der weltpolitische Hintergrund der Begründung des ungarischen Königtums), *Századok* 66 (1932), S. 152–168.
- Czetsch-Lindenwald, v.: „Kosmas und Damian die beiden »Araber jüngerlinge«”. *Dtsch. Apotheker-Ztg.* 110 (1970), S. 1999–2001.
- Békefi, R.: *A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban* (Die Kirchen und Burgen der Balatongegend im Mittelalter); Budapest 1907. — *A Benedek-rend története*. (Die Geschichte des Sankt Benediktinerordens von Pannonhalma), Bd. I.: Budapest 1902.
- Beumann, H.—Schlesinger, W.: „Urkundenstudien zur deutschen Ostpolitik und Otto III.” *Archiv für Diplomatik* 1 (1955). S. 132–250.
- Beumann, H.: *Wissenschaft vom Mittelalter*; Köln—Wien 1972.
- Bock, F.: *Die Kleinodien des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation nebst den Kroninsignien Böhmens, Ungarns und der Lombardei, mit kulturhistorischen Erläuterungen*; Wien 1864.
- Bogyay, Th. v.: *Byzantinische Zeitschrift* 45 (1952), S. 421.
- Brackmann, A.: *Kaiser Otto III. und die staatliche Umgestaltung Polens und Ungarns*. Abhandlung der Preussischen Akademie der Wissenschaften 1 (1939).
- Braun, J.: *Meisterwerke der deutschen Goldschmiedekunst der vorgotischen Zeit*, Teil 1. 9–12. Jahrhundert; München 1922.
- Burkhardt, R.: *Die Kunstdenkmäler des Kantons Basel-Stadt*. Bd. 2. S. 9–14 u. S. 28–44.
- Csánki, D.: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* (Ungarns geschichtliche Geographie im Zeitalter der Hunyadis), Bd 2. S. 616; Budapest 1890.
- Czobor, B.: *A magyar Szent Korona és koronázási palást. III. Béla magyar király emlékezete* (Die ungarische Heilige Krone und der Krönungsmantel, ein Gedenken an den ungarischen König Béla III.), Hrsg. Forster, G., S. 109; Budapest 1900.
- *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* (Jahrbuch des Déri-Museums von Debrecen) 1968; Debrecen 1970. S. 145–177.
- Deer, J.: *Die Heilige Krone Ungarns*. Wien 1966.
- Deer, J.: „A magyar királyság megalakulása” (Die Entstehung des ungarischen Königtums). *A Magyar Tudományos Akadémia Évk.* (Jahrbuch der Ungarischen Akademie der Wissenschaften), Budapest 1942. S. 1–88.
- Dehning (Dehn), R.: *Syntagmatis historicis, seu veterum Graeciae monumentorum de tribus sanctorum anagyrorum Cosmae et Damiani nomine partibus partes duae . . . cum interpretatione latina* R. P. Simonis Wagnereckii, S. J. R. Dehnius . . . 1660. 1. r. *Syntagmatis in qua agitur de sanctis Cosma et Damiano confessoribus ex Asia, nominis paribus Romanorum scilicet, ac Arabum . . .* Wien, 1666.
- Dercsényi, D.: „A magyar koronázási ékszerek” (Die ungarischen Krönungsjuwelen), *Műemlékvédelem* 22 (1978), S. 98.
- Deubner, L.: *Die incubatione*; Berlin 1900.
- Deubner, L.: *Kosmas und Damian. Texte und Einleitung*; Berlin 1900.
- Diepgen, P.: „Über die Siegel der medizinischen Fakultät . . . in Freiberg.” *Arch. Gesch. Med.* 2 (1915), Leipzig.
- Divald, K.: *Magyar művészettörténet* (Ungarische Kunsthistorik); Budapest 1927.
- Divald, K.: *Szepes vármegye művészeti emlékei* (Die Kunstdenken des Komitats Szepes), Bd. 1–3; Budapest 1905.
- Ebersolt, J.: *Les Sanctuaires de Byzance*; Paris 1921.
- Entz, G.: *Csaroda. Magyarország Műemléki Topográfiaja. Szabolcs-Szatmár megye topográfiaja*. OMF kézirattára (Die Denkmäler-Topographie Ungarns. Die Topographie vom Komitat Szabolcs-Szatmár. Archiv der OMF).
- Entz, G.: „A középkori Magyarország falfestészetének bizánci kapcsolatairól” (Über die byzantinischen Beziehungen in der Wandmalerei Ungarns im Mittelalter). *Művészettörténeti Értesítő* (Mitteilungen für Kunstgeschichte) 16 (1967).
- Erdey, F.: „Hipotézis a feldebrői altemplommal kapcsolatban.” (Eine Hypothese über die Unterkirche von Feldebrői). *Műemlékvédelem* (XIX), 1975. S. 196–203.
- Erdmann, C.: „Kaiserliche und päpstliche Fahnen im hohen Mittelalter.” *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*. 25. S. 1–48; Rom 1934.

- Érdy-Kódex (1527). *Nyelvemléktár V. Régi Magyar Kódexek és nyomtatványok* (Sprachgedenksammlung V. Alte ungarische Kodexe und Drucksachen). Veröff.: György Volf—Lajos Katona; Budapest 1874—1908.
- Evers, G.: *Römische Mosaike, Wanderungen durch Rom*. S. 415; Regensburg 1897.
- Fejér, G.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* I. S. 421—422; Buda 1829.
- Fejérpataky, L.: „A Gutkeled bibliá” (Die Gutkeled-Bibel). *Magyar Könyvszemle* 14. S. 1892—1893.
- Ferdinándy, M.: *Der heilige Kaiser Otto III. und seine Ahnen*; Tübingen 1969.
- Fettich, N.: „A besztereci románkori aspersorium” (Das Beszterecer Aspersorium romanischen Zeitalters). *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* II. (1959), Jahrbuch des Jósa-András Museums von Nyíregyháza. (1961); S. 33—48.
- Fleischmann, M.—Zalai, K.: „Kozma és Damján a hazatért magyar koronán.” (Cosmas und Damian auf der heimgekehrten Krone). *Gyógyszerészet* 1980, 304—308.
- Floss, H. J.: *Geschichtliche Nachrichten über die Aachener Heilighümer*; Bonn 1885.
- Gedai, I.: „Anfänge der ungarischen Münzprägerei.” *72—73 (1973/74)*, S. 35—41. (Die Begutachtung des Opponenten). *Alba Regia Évk.* 14 (1975), S. 249—288.
- Gerevich, T.: *L'arte antica ungherese*. Sonderdruck Ungheria. Pubblicazioni dell' Istituto per l'Europa Orientale, Prima seria 6 (1929).
- Gerevich, T.: *Magyarország románkori művészete* (Die romanische Kunst in Ungarn); Budapest 1938. — Gesammelte Aufsätze. 140—; Weimar 1941.
- Gieysztor, A.—Herbst, S.—Lesnodorski, B.: *Le Millénaire de la Pologne*; Warschau 1964.
- Gieysztor, A.: *Christiana Respublica et la politiqu orientale de l'Empire. Renovatio Imperii*. Atti della Giornata Internazionale di Studio per il Millenario 41; Ravenna 1961 u. 1963.
- Gombos, I. F.: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae* I. S. 310, 421; Budapest 1937—1938.
- Graven, H.: „Die Rektorats- und die Fakultätssiegel der alten Universität Köln.” *Jahrbuch d. Köln. Gesch. Ver.* 17 (1935), S. 18.
- Gregorovius, F.: *Geschichte der Stadt Rom*. 6. Aufl. Bd. I. S. 333; 1922.
- Grotfend, H.: *Zeitrechnung der deutschen Mittelalters und der Neuzeit*. Bd. II. Abt. 2 (1898), S. 82.
- Győrffy, Gy.: *István király és műve* (König István und sein Werk). S. 137—147, 549—550; Budapest 1977.
- Győrffy, Gy.: *Kronikánk és a magyar őstörténet* (Unsere Chroniken und die ungarische Urgeschichte); Budapest 1948.
- Holtzmann, R.: *Geschichte der sächsischen Kaiserzeit* (900 bis 1024); München 1943.
- Ilf, Horváth, J.: „Legrégibb magyarországi latin verses emlékeink” (Unsere ältesten Gedichte lateinischer Sprache aus Ungarn). *Irodalomtörténeti Közlemények* (1956), S. 1—9.
- Horváth, V.: *Szent Márton püspökről címzett szepesi székesegyház* (Der vom Heiligen Bischof Martin titulierte Dom in Zips); Lőcse 1885.
- Huizinga, J.: *The Waning of the Middleage*; London 1937.
- Jacobus de Voragine: *Legenda Aurea, vulgo historia lombardica dicta*. Ad optimorum librorum fidem recensuit Th. Graesse. Editio tertia; Vratislava 1890. Reproductio phototypica; Osnabrück 1965.
- Jahn, R.: *Essener Geschichte*. Essen 1952.
- Karácsonyi, J.: *A hamis és hibás keltű és keltezetlen oklevelek jegyzése 1400-ig* (Verzeichnis falscher und undatierter Urkunden bzw. derjenigen ohne Zeitangabe bis 1400.); Budapest 1902.
- Karácsonyi, J.: *A magyar nemzetségek a XIV. sz. közepéig* (Die ungarischen Stammes Sippen bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts) Bd. 2; Budapest 1901.
- Kiss, L.: *Beszterec. Egy lápi kisközség leírása* (Beszterec. Die Beschreibung einer kleinen Dorfgemeinde im Moorgebiet). Föld és ember (Erde und Mensch) II; Budapest 1922.
- Kolba, J. H.—Németh, T. A.: *Örvösművek* (Goldschmiedewerkstätten); Budapest 1973.
- *A korona kilenc évszázada. Történelmi források a magyar koronáról* (Die neun Jahrhunderte der Krone. Geschichtsquellen über die ungarische Krone), hrsg. Katona, T.; Budapest 1979.
- Kovács E.: *Árpád-kori ötvösség* (Goldschmiedekunst im Arpaden Zeitalter); Budapest 1974.
- Kovács, E.: „Casula Sancti Stephani Regis.” *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae* 5 (1958), S. 181—221. (Der Krönungsmantel: ein Messsegewand von König István und Königin Gizella). *A magyar koronázási jelvények* (Die ungarischen Krönungsinsignien); Budapest 1980.
- Kovács, L.: „A budapesti lándzsa” (Die Lanze von Budapest). *Folia archeologica* 21 (1970), S. 127—146.
- Kozák, K.: „A zalaszentői templom feltárása és környékének középkori története” (Die Freilegung der Kirche von Zalaszentó und die mittelalterliche Geschichte ihrer Umgebung). *Archeologica Értesítő* 87 (1962), S. 225. *Közlemények a Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából* (Mitteilungen aus dem Münzkabinett und der Antiquitätensammlung des Nationalmuseums) I. Nr. 1. (1916), S. 53.

- Kurth, B.: „Seltene Legendenszenen auf einem spätgotischen Altarflügel.“ *Zeitschrift für bildende Kunst* 63 (1929/30), S. 234.
- Künstle, K.: *Ikonographie der christlichen Kunst*. Bd. 2; Freiburg i. Br. 1928.
- Le Goff, J.: *La civilisation de l'Occident médiéval*. S. 22; Paris 1964.
- Leopold, A.: „Szent István király ikonográfiája.“ *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára* (Sankt Stephans Ikonographie. Ein Gedenkbuch anlässlich der neunhundertjährigen Jahreswende Sankt Stephans Ableben), hrsg. J. Serédy, 3 Bd.; Budapest 1938.
- Levárdy, F.: „Feldebrő: Kelet vagy Róma?“ (Feldebrő: Ost oder Rom?), *Műemlékvédelem* XX. (1976), S. 145—151.
- Levárdy, F.: „A ‚feldebrői feltevések‘ értelme“ (Sinn der ‚Feldebröer Voraussetzungen“). Válasz Toóth S.-nak (cine Antwort an S. Toóth), *Műemlékvédelem* XXI (1977), S. 129—135.
- Linage Conde, A.: „Monasterios altomedievales españoles de los santos Cosme y Damian.“ *Cuad. Hist. Med Espan.* 9 (1970), S. 15—74.
- Lippelt, H.: *Thietmar von Merseburg*; Köln—Wien 1973.
- Lovag, Zs.: *A magyar koronázási jelvények* (Die ungarischen Krönungsinsignien), hrsg. v. Ungarischen Nationalmuseum, Budapest 1978, S. 29.
- Ludat, H.: *Piasten und Ottonen. An Elbe und Oder um das Jahr 1000. Skizzen zur Politik des Ottonenreiches und der slavischen Mächte in Mitteleuropa*; Köln—Wien 1971.
- Lukinich, I.: *II. Sylvester pápa* (Papst Sylvester II.); Kolozsvár 1901.
- Maas, P.—Deubner, L.: „Kosmas und Damian.“ *Byzant. Zeitschrift* 17 (1908), Leipzig, S. 606.
- *A Magyar—Anjou—Legendárium* (Das ungarische Anjou—Legendarium): Faksimile-Ausgabe (Einleitung, Zusammenstellung der Legendentexte v. F. Lévardy); Budapest 1973.
- *Magyarország vármegyéi és városai* (Die Komitate und die Städte Ungarns). Nyitra vármegye (Das Komitat Nyitra), hrsg.: Sziklay, S.—Borovszky, S.; Budapest o. J.
- *Magyarország vármegyéinek monográfiája* (Die Monographie des Komitats Szabolcs); Budapest 1900.
- Mátray, J.: *Keresztmeveinek. Szentek, vértanúk, névnapok* (Unsere Vornamen. Heilige, Märtyrer. Namenstage); Budapest 1960.
- Mayer, Th.: „Papsttum und Kaisertum im hohen Mittelalter.“ *Historische Zeitschrift* 187 (1959), S. 1—53.
- Mesterházy, K.: *Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpádkori Magyarországon* (Daten zur Verbreitung des byzantinischen Christentums im Ungarn der Árpádenzeit).
- Mihalik, J.: *A kassai Szent Mihály Kápolna* (Die Sankt-Michael Kapella von Kaschau); Kassa 1904.
- Mihályi, E.: *Pannonhalma*.
- Moravcsik, Gy.: *Bizánc és a magyarság* (Byzanz und das Ungarn); Budapest 1953.
- Moravcsik, Gy.: „Görög nyelvű monostorok Szent István korában.“ (Monasterien griechischer Sprache in Istváns Zeitalter). *Szent István Emlékkönyv* (Sankt Stephans Gedenkbuch) III.; Budapest 1938.
- Moravcsik, Gy.: „A magyar Szent Korona a filologia és történeti kutatások megvilágításában“ (Die ungarische heilige Krone im Licht philologischer und geschichtlicher Forschungen). *Szent István Emlékkönyv* (Sankt Stephans Gedenkbuch) III; Budapest 1938.
- *A Pannonhalmi Szent Benedekrend története* (Geschichte des Sankt Benediktinerordens von Pannonhalma) XII B. *Az elenyészett bencés apátságok* (Die verfallenen Benediktinerabteien), hrsg.: Sörös. P., S. 183—184, Budapest 1912.
- Pauler, Gy.: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt* (Die Geschichte der ungarischen Nation während der Herrschaft der Árpáden-Dynastie); Budapest 1893.
- Paulsen, P.: „Flügelanlagen. Zum archeologischen Horizont der Wiener Sancta Lancea.“ *Frühmittelalterliche Studien* 3 (1969), S. 289 ff.
- Pogány, F.: *Róma*; Budapest 1967.
- Pray, G.: *Diatríbe: Posonii et Cassoviae 1777*. — Privatarchiv des Hauptdomkapitels von Esztergom. Lad. 24. fasc. 2, Nr. 12.
- Puskás, L.: *A magyar falfestészet Árpádkori emlékei* (Andenken der ungarischen Wandmalerei aus der Árpádenzeit); Budapest 1932.
- Radocsay, D.: *Falképek a középkori Magyarországon* (Wandgemälde im mittelalterlichen Ungarn); Budapest 1977.
- Radocsay, D.: *A középkori Magyarország falképei* (Die Wandgemälde Ungarns im Mittelalter); Budapest 1954.
- Radocsay, D.: *A középkori Magyarország faszobrai* (Die Holzstatuen des mittelalterlichen Ungarn); Budapest 1964.
- Radocsay, D.: *A középkori Magyarország táblaképei* (Die Tafelbilder des mittelalterlichen Ungarn); Budapest 1955.
- *Régi magyar kódexek és nyomtatványok* (Alte ungarische Kodices und Drucksachen). Veröff.: V. Gy. Katona L. 1—IX; Budapest 1874—1908. *Nyelvemléktár* (Archiv für Sprachdenkmäler) V, S. 328.

- Rupp, J.: *Magyarország helyrajzi története* (Die topographische Geschichte Ungarns), I: Pest 1870.
- Rynes, V.: „Über den St. Kosmas- und Damian-Kult in Böhmen. Zur Geschichte der Pharmazie“ (*Mitt. Internat. Ges. Pharmazie*) 14 (1962), Nr. 1. S. 5—7.
- Sasváry, L.: „Emlékek és adatok az ingeny orvosok tiszteletére a magyarországi ortodoxok és görögkatolikusok köréből” (Andenken und Daten über den Kult der Gratis-Ärzte aus dem Kreis der Orthodoxen und Griechisch-Katholiken Ungarns). *Comm. Hist. Artis Med.* 87—88 (1979), S. 65—78.
- Schadewaldt, H.: „Heilige in der Medizin.” *Dtsch. Ärzteblatt* 77 (1980), S. 922—924, 997—1006.
- Schramm, P. E.: „Herrschaftszeichen und Staatssymbolik.” *Monumenta Germaniae Historica*. Schriften XIII/2. S. 579.
- Schramm, P. E.: Kaiser. „Basileus und Papst in der Zeit der Ottonen.” *Historische Z.* 129 (1924), S. 424—475.
- Schramm, P. E.: Kaiser. *Rom und Renovatio*. I—II; Leipzig—Berlin 1929.
- Schreiber, G.: „Christliche Orient und mittelalterliches Abendland.” *Oriens Christianus* 39, Ser. 4. Bd. 3 (1955).
- Schwager, I.: *Panegyricus. Divis Cosmae et Damiano artis med. Tutelaribus dictus a . . .* Tyrnaviae, 1973.
- Scriptores Rerum Hungaricum tempore ducum regumque stirpis Arpadiane gestarum*, hrsg.: Szentpétery, E.; Budapest 1937/38.
- Sergent, J.—P.: „Une broderie à l'effigie des saints Côme et Damien.” *Hist. Pharmacie* 21 (1972), S. 13—14.
- Szentpétery, I.: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* (Urkundenregister von Königen der Árpaden-Dynastie mit kritischen Bemerkungen). Bd. I: Budapest 1923.
- Thuróczy, J.: *A magyarok krónikája* (Chronik der Ungarn).
- Tibus, A.: *Gründungsgeschichte der Stifter, Pfarrkirchen, Klöster und Kapellen im Bereich des alten Bisthums Münster . . .* Th. 1: Münster 1885.
- Tóth, E.: „Zur Ikonographie des ungarischen Krönungsmantels.” *Folia Archeologica* 24 (1973), S. 219—240.
- Tóth, M.: *Az Árpád-kori falfestészet*. (Die Wandmalerei in der Árpádenzeit); Budapest 1974.
- Tóth, S.: „Feldebrőről hipotézisek nélkül.” (Über Feldebrő ohne Hypothesen). *Műemlékvédelem* XXI (1977), S. 29—39.
- Tóth, Z.: *A Hartvik-legenda kritikájához* (Zur Kritik der Hartvik-Legende). *A szent korona eredetkérdése* (Die Entstehungsfrage der heiligen Krone). Budapest 1942.
- Uhlirz, M.: *Jahrbücher des Deutschen Reiches unter . . . Otto II.* S. 983—1002; Berlin 1954.
- Uhlirz, M.: „Kaiser Otto III. und das Papsttum.” *Hist. Z.* 162 (1940), 258—268.
- Váczy, P.: „Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában” (Das Christentum Ungarns im zeitalter der Landnahme). *Szent István Emlékkönyv* (St. Stephanus Gedenkbuch) I. S. 257.
- Vida, M.: „A gyógyító-védőszentek magyarországi topográfiája” (Die Topographie der heilenden Schutzheiligen in Ungarn). *Datensammlung des Semmelweis Museums für Med.-Gesch.*; Budapest. 693—78.
- Vida, M.: *Die Ikonographie der heilenden Heiligen in der Malerei von Ungarn* (Vortrag). Plovdiv 1978. Internat. Kongr. f. Gesch. d. Med.; Plovdiv 1978.
- Vida, M.: „A Kozma és Damján tisztelet írásos és tárgyi emlékei Magyarországon” (Schriftliche und ikonographische Quellen des Kosmas- und Damian-Kults in Ungarn). *Comm. Hist. Artis Med.* 89—91 (1981).
- Vida, M.: „Die medizinische Praxis und die Ikonographie der heilenden Heiligen in der ungarischen Wandmalerei (13—15. Jahrhundert).” *Comm. Hist. Artis Med.* 87—88 (1979), S. 13—63.
- Vida, M.: *Die medizinische Praxis und der Kult der Heilpatrone in Ungarn im XIV. Jahrhundert*. (Vortrag); Prag 1978.
- Vida, M.: „Szent Kozma és Damján magyarországi tiszteletének eredete és értelmezése (11—14. század).” (Ursprung und Deutung der Verehrung der Heiligen Kosmas und Damian in Ungarn). *Századok* 115 (1981), S. 340—367.
- Vida, M.: „Ursprung und Deutung der Verehrung der heiligen Kosmas und Damian in Ungarn (11—14. Jh.)”, *Comm. Hist. Artis Med.* 89—91 (1981).
- Vida, M.: „Kosmas und Damian die Schutzheiligen der Medizinischen Fakultät Wittenberg.” *Medizin und Naturwissenschaften in der Wittenberger Reformationsära*. Hrsg.: Kaser, W.—Völker, A. *Wissenschaftliche Beiträge der Martin-Luther-Universität Halle—Wittenberg* (1982), S. 33—67.
- Vida, M.: „Ursprung und Deutung des Kosmas—Damian-Kultes in Ungarn.” *Veröff. d. Int. Ges. f. Gesch. d. Pharm. NF*, Bd. 52, Stuttgart, 1983, S.23—33.
- Vida, M.: „Der Kosmas und Damian Kult am ungarischen Beispiel, 11. bis 18. Jahrhundert.” *Veröff. d. Schweiz. Ges. f. Gesch. d. Pharm.* Bd. 5. Zürich, 1985. S. 87—94.
- Vida, M.: „Ars Sacra Medica—Ars Medica. Szemléletváltozás az orvosi ikonográfiában a reformáció hatására.” *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből* (Studien aus der Geschichte der Lutherschen Reformation); Budapest 1984. S. 298—323.

- Vida, M.: „Ars Sacra Medica — Ars Medica. Die Auswirkungen der Reformation im Betrachtungswandel der medizinischen Ikonographie.“ *Comm. Hist. Artis Med.* 109—112. (1985), S. 47—67.
- Wehli, T.: *Az admonti biblia* (Die Bibel von Admont); Budapest 1977.
- Weyh, W.: Die Syrische Kosmas- und Damian-Legende. 14. P. Programm d. K. Humanist. Gymn. 1909/10 (1910); Schweinfurt.
- Weyh, W.: „Die Syirische . . .“ *Berliner Philol. W. schr.* 30 (1910). Sp. 1286 f.
- Wilpert, J.: *Die römischen Mosaik- und Malereien der kirchlichen Bauten vom IV—XII. Jahrhundert.* Bd. 2; Freiburg 1917.
- Wittmann, A.: *Kosmas und Damian. Kulturausbreitung von Volksdevotion*; Berlin 1976.
- *A Zichy és vásonkenői Zichy-család idősb. ágának okmánytára* (Die Urkundensammlung des älteren Zweiges der Familie Zichy von Zichy und Vásonkenő), I—XII. Bd. 1. S. 11—12; Bd. 2. S. 426—427; Budapest 1871—1931.
- Zolnay, L.: *Kincses Magyarország* (Ungarn: ein Schatz); Budapest 1979.
- Zolnay, L.: *Pénzverők és ötvösök a román kori Esztergomban* (Münzpräger und Goldschmiede in Gran im Romanischen).
- Archeológiai Értesítő* (Archeologische Mitteilungen) 92 (1965). S. 153—155.

ERDÉLYI BUJDOSÓK ÉS A PESTIS

ADALÉKOK A PESTIS ELLENI VÉDEKEZÉS TÖRTÉNETÉHEZ (1708—1711)

KIS DOMOKOS

„... hadd essünk inkább az Úr kezébe, mert nagy az Ő irgalmassága, és ne essen ember kezébe. Bocsáta annakokáért az Úr döghalált Izráelre, reggeltől fogva az elrendelt ideig, és meghalának a nép közül Dántól fogva Beersebáig, hetvenezer férfiak.”

(II. Sámuel 24:14—15)

BEVEZETÉS

A Rákóczi-szabadságharc alatt a fejedelem iránt hűséges erdélyiek egy része a kedvezőtlenül alakuló erdélyi hadi helyzet következtében hazájából, Erdélyből Magyarországra jön, vállalva a hontalanság viszontagságait. Erre a bujdosásra két ízben került sor. először 1705—1706-ban, majd 1707—1711 között.¹

Az 1707 őszén, Rabutin serege elől Erdélyből Magyarországra menekültek, több mint tízezer embert², a kisvárdai gyűlés után Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ung, Ugocsa és Máramaros vármegyében telepítették le, szállást adva nekik, a nehéz körülmények ellenére is humánus módon gondoskodva a bujdosók ellátásáról: Rákóczi állama létrehozott egy rendszert, melyben ezeket az embereket letelepítették, eltartották.³

A szabadságharc utolsó éveiben azonban már egyre nehezebben viselték a hosszára nyúló bujdosást. Élelmiszerhiánnyal küszködnek, a szabadságharc állama is egyre kisebb területre zsugorodik, időről időre — helyet adva a helyükbe jövő katonaságnak — egyik helyről (szálláshelyről) a másikra kell költözni.⁴ Szaporodnak a katonák kihágásai, s a közbiztonság is megrendül, elszaporodnak a tolvajok. Egyre inkább kiéleződnek az ellentétek az eltartó magyarországiak és az eltartott erdélyiek közt, majd egymás közt, erdélyi és erdélyi között is.

¹ Az 1701—11 közötti bujdosásról l. Kis D.

² Lysta Transylvanorum in anno 1707. E szerint az erdélyi bujdosók összesen 10 604-en voltak, számos lóval és marhával.

³ Kis D. 1989.

⁴ Szaniszló Zsigmond tordai unitárius bujdosó szálláshelyei:

— Sályi (Szamossályi), 1707. nov. 2. dec. 16.

— Mándok, 1707. dec. 18.—1708. júl. 9.

— Bezdéd (Tiszabezdéd), 1708. júl. 9.—1709. jan. 23.

— Mada (Nyírmada), 1709. jan. 24.—1709. szept. 13.

— Pátroho (Pátroha), 1709. szept. 13.—1710. jún. 4.

— Matócs (Tunyogmatócs), 1710. jún. 18.—1711. jan. 5.

— Sonkád, 1711. jan. 26.—ápr. 16. (Kis D. 408., 16. jegyzet)

Természeti csapások is nehezítették helyzetüket: szárazság, sáskajárás, mígnem a bajt betetőzte az Erdélyben már 1708-ban kezdődő, s ezen a területen 1709 október—novemberétől pusztító járvány.⁵

Tordai Szaniszló Zsigmond, aki korábban Torda város főbírája volt, majd 1705-ben Torockón a fegyvergyártás irányítója, szintén követte az unitárius tordaiakkal fejedelmét Magyarországra.⁶ Naplója ennek a hosszú magyarországi bujdosásnak csaknem egyedülálló forrása, melyből megismerhetjük az egyes emberek helyzetét, nehézségeit, végül azt a tragédiát, amit a pestis jelentett.

*

1709. „*A szerencsétlenség betetőzésére — ahogy Rákóczi az Emlékiratokban írja — tavasszal a pestis kezdett jelentkezni a török határon, a nép közt elterjedt hírek szerint egy csongrádi lány egy csomag kenderrel innen hurcolta be Csongrád városába, és így kezdődött nátlunk a járvány.*”⁷

Szaniszló Zsigmond még Huszton hallotta (1709. október 15—26. között), hogy Erdélyben is „*szerefelt való pestis grassál, kivált az Küküllő mellett*”. (161. l.)⁸ 1710-ben például „*Kolozsváratt harmadnap alatt 180 ember döglött meg. Elannyéra grassál, hogy az uccán járó ember feldől s meg hal.*”⁹ Magyarországon Kecskeméten, Kőrösön, Debrecenben, Nyíregyházán és a Tisza mellett sokan pusztulnak el pestisben, és „*Ajakon régen halogatnak*”. (161. l.)¹⁰ (Ajak Szabolcs megyében, Kisvárdától délre fekszik.) Kecskemétre még 1709 áprilisában érkezett a pestis. E hó 28-án kelt levelében számol be Bercsényi erről a fejedelemnek: „*... már Kecskemétre érkezett az pestis; az mint írják, 60 házat zártak el már. Valóban megütköztem rajta: nem lehet megtiltani Kecskemétet csak az abáért is, — abával ha pestist hoznak az hadak közé, igen rossz lesz. Irtam ugyan, hogy vigyázzanak; talám Károli Uram is térszen rendelést az iránt.*”¹¹

1709 novemberének végén „*Kezdetek halni az pestisben Patrohón is*” — Szaniszló szálláshelyén. (162. l.) (=Pátroha, Szabolcs m.) Minden hónapot ilyen bejegyzések zárnak: „*Szerteszélyvel igen holtak az dögben*” (165. l. 1710. január), „*... az pestis igen grassál.*” (170—171. l.)

A pestis miatt maga a fejedelem is nagy gondban van, hiszen 1710 májusában „*az pestis az varoson [Munkácson, K. D.] kezd quartélyt keresni*”, ahogy Rákóczi írja Károlyinak, s igen megijedtek, s alig várja, hogy kiszabadulhasson a pestises helyről.¹²

S bizony nem csoda, ha Rákóczi katonái fokozott csüggedését látja a pestis miatt is egyre nyomasztóbb helyzetben. Elkeseredve, igen erős szavakkal ír katonái kétségbeeséséről, megbízhatatlanságáról: Egyre többet lát „*le süttöt füle farku embereket suttogva sétálni*”, „*de noha igirem az passust,*” — panaszkodik —, „*senki sem akar kérni s inkább hitetlenné lesz az atkozot kurvannya, ha mennyen, kevésbe levén ugvis nagy bizodalom, ketségem, senkiben nem sokat csalattatom meg, mert nemellyeknek az szükség viszen reá, hogy hidgyek.*”¹³

Megbízhatatlan katonák, dühöngő járvány. Ez a valóság. A pestistől mindenki retteg. Szörnyű tragédia, mely azonban még a 17—18. században igen gyakori volt. Árva Bethlen Kata Erdélyt is megtizedelte olykor a szörnyű betegség.¹⁴ Mégis az utolsó, igazán nagy méreteket öltő pestisjárvány talán ez az 1708—1709/1709—1711 közötti volt.

A pestis ellen megpróbáltak védekezni. Rákóczi már 1708 júniusában értesülést szerez arról, hogy Aradon szörványos pestisgyanús megbetegedés fordul elő, ezért még e hónap 30-án elrendelte a gyanús

⁵ Minderről uo. a konfliktusok és egyéb nehézségek c. fejezet, 391—396.

⁶ Életéről l. részletesebben uo. 399—401.

⁷ R. F. Vall. Eml. 389.

⁸ Szaniszló 161. (A továbbiakban a Szaniszló Zsigmond naplójából vett részeket általában az idézet után zárójelben írt lapszámmal jelzem. K. D.). Idézi Thaly 26. sz. és Wertner 61.

⁹ Apor verses 39 és Apor prózai 152, 154.

¹⁰ 1709. nov. 15., Szaniszló 161. Idézi még Thaly uo. és Wertner uo.

¹¹ Arch. R. I. oszt. 6., 186.

¹² Rákóczi Károlyinak. Munkács, 1710. máj. 18. Arch. R. I. 12., 499.

¹³ Rákóczi Károlyinak. Jászberény, febr. 27., uo. 500.

¹⁴ *Bethlen Kata önéletírása* 1. köt. § XLI. (25). 1.-§ XLVII. (28).

helyekről, elsősorban a délről jövők kötelező negyven napos karanténját. Ez a rendelkezés Vihnye-Hévizen kelt, nyilván az ott tartózkodó orvos, Lang Jakab Ambrus sugallatára.¹⁵

Jogos volt Barkóczy Ferencnek az a félelme is 1708 augusztusában, a lengyelországi pestist látva, hogy az könnyen átterjedhet Magyarországra is.¹⁶ De, amiről kevesen tudnak, már 1705-ben a Lengyelországban nagy mértékben grassáló pestis átterjedésének megakadályozására Rákóczi megparancsolja Máramaros vármegyének, hogy „*a határok elzárassanak, s a passusok bevágassanak*”.¹⁷ Az egyes helyeken pedig a ragály jelentkezésekor több helyen azt lehet mondani, hogy korszerű módon *igyekeztek védekezni*: a lakásokat borókával, fenyőmaggal vagy más illatos anyaggal füstölték, a bútorokat és a falakat ecetes vízzel lemosták, nehogy továbbterjedjen a pestis, a ragályos házakat hosszú időre lezárták, a beteg fekvőhelyét, ruházatát elégették. A pestises falvakat katonasággal vették körül, a katonaság, illetve azok a lakosok, akik megtehették, elköltöztek, bujdostak, elkerülve a járvány gócpontjait: a sűrűn lakott területeket, városokat és falvakat, s a mezőket, pusztákat járták.¹⁸

Orvosságokat is használtak. Károlyi Sándor például a fejedelmet kéri aláutasan, hogy pestis ellen való tincturát, terjéket¹⁹ és egyebeket küldjön, melyet Rákóczi meg is ígért²⁰.

Minden egyes erdélyi bujdosót is közvetlenül érintett az iszonyú járvány. Szaniszlónak is meghal a kislánya, Anna, s több szolgálja.

A pestis betegség a fertőzés helye és mérvé szerint többféle alakban fordul elő. Leggyakoribb a *mirigyos pestis*. Ennél jellemző a combhajlatban, a hónaljban vagy a nyakon levő egy vagy több nyirokmirigy fájdalmas megduzzadása. Ebben az alakban a betegség tetőfokát legtöbnyire már az első napon eléri. (A betegség további lefolyásában rendszerint vérkiömlések mutatkoznak a nyálkahártyában.) Ha a betegség első napján a beteg nem hal meg, akkor a mirigydagant elgennyesedhet vagy el is oszolhat. Egy másik fajtája, ha a bőrön valahol hólyagocská támad, melyből szövetpusztuláshoz vezető fekély, a pestis-fekély fejlődik ki. A betegség lefolyása valamivel enyhébb, mint a mirigyos. Legsúlyosabb talán a tüdőpestis, mely a tüdőszövet elpusztulásával jár, tüdővérzés, majd üszkösödés következik be. (A középkorban ezt nevezték „fekete halálnak”).²¹

A Szaniszló által leírt esetekből is kiténik, hogy *ebben a járványban a mirigyos megbetegedés volt az általános*. Tünetéről hívják a betegséget egyszerűen *mirigynek* is. A naplóíró nagy realitással írja le Márton nevű szolgájának a halálát: 1710. július 18. „*Virradólag betegedett meg nyavalyás Márton az szolgám; lőtt mirigye az czombjában. Eodem délután az szava elállott; hozta meg Mihály az hírét; hoztattam haza szekerem Gyarmatról, de már nyavalyás nem szólhatott, magát semmi-rész nem bírhatta és az emberre is semmit nem figyelmeztet, az világhoz is nem tudott.*” Másnap, 19-én: „*Felette nagy kinban volt; kényjában egy helyben nem feketett, csak mászkált és fetrengett, melyből gondoltuk, hogy az fejében is mirigye lőtt.*” Majd 20-án „*Szüntelen nehezedett és magát öszvesebesítette az szüntelenvaló fetrengésben. Holt meg elő-álomkor nyavalyás.*” (175. l.)²²

Nem sokkal később szegény Mihály szolgálja is hasonlóan végezte. Július 29-én írja: „*Lőtt mirigye az szolgámnak, Mihálnak.*” Augusztus harmadikán látszólag felgyógyult, de 8-án ismét visszaesett. „*Virradólag betegedett ismét meg Mihály, az szolgám. Igen elnehezedett virratig; lőtt mirigye az balhónalában, de az fejében is fogott lenni.*” 10-én „*Holt meg nyavalyás estefelé. Magam fogtam be szemitszáját.*” (174. l.)²³

¹⁵ Takáts: *Az egészségügy*, 169.

¹⁶ Barkóczy Ferenc levele Károlyihoz. 1708. aug. 4. Polocz. Károlyi lt. Lad. Cza. irregesta. 330 A.

¹⁷ II. Rákóczi Ferenc levelei Máramaros vármegyéhez. *Tört. T.* (1908). Közl. R. R., 589.

¹⁸ Takáts: *Az egészségügy*, 197.

¹⁹ terjék = ternye (terje) Alysium sp. általános méregtelenítő drog hírében állott. Surányi Dezső: *Magyar biokertek*, 167.

²⁰ Károlyi Rákóczinak. Olesva, 1710. jún. 8. Arch. R. I. 12., 509.; Rákóczi Károlynak. Munkács, 1710. jún. 11., uo.

²¹ *A pestis betegség ismertetése*, 2–3.

²² Idézi Thaly és Wertner, 63.

²³ Idézi uő., uo.

De olyan is akadt, aki meggyógyult. Zsuzsa lánya többször is megkapta. „*Neki és Katinak [leányának K. D.] eloszlott az mirigyek. Katinak pokolvara is volt. Albertnek [fiának] kifokatt az mirigye; pokolvara is igen nagy volt.*” (174. l.)

Ezekből az esetekből kiűnik, hogy a pestis valóban egy-két nap alatt végzett áldozatával. Gyakran előfordult, hogy valaki többször megkapta.²⁴ Szerencsés esetben kifakad a daganat, megszabadulva ezáltal a ragálytól.

De mindez — a pestis szerencsés elkerülése, vagy az abból való felgyógyulás — csak magától, Isten akaratából történt így? *Szaniszló Zsigmond leírásaiban óvintézkedésről nem esik szó.*

Valóban, védekeztek-e egyáltalán — s ha igen, hogyan — az egyes emberek a pestis ellen?

*

Ekkor már a pestis elleni védekezésnek bizonyos körökben megvoltak a kialakult módjai. Ezeknek egyik legjobb összefoglalója Vay Ádám feleségének, Zay Annának 1719-ben írt *Herbárium*ában található, „*Pestis ellen való orvosságok Régulái*” cím alatt, melyek a következők:

„§ 395. *Pestis ellen való orvosságok Régulái.*

I. A pestisnek el közelítettét halván, azonnal mennél hamarébb távollyabb menedék helyre Kell menni; és onnan sók üdő mulva a Pestisnek meg szünése utánn Kell vissza menni e szerint: Cito, Procul, Tarde.

II. Régula: A pestises Emberekkel lévő társalkodást tellyességgel el kell kerülni, azért sem Level, sem pedig akármely dolog, és Személy béli közösülést, nem-kell tenni hirtelen avagy füstelés nélkül, azt bizonyítja Heturriának fő-Hertzege, ki egész Tartományát a Pestis ellen megtartotta, mikor körös környül nagj mértékben egész olasz országban uralkodék a Pestis, azért mind a Templomban, mind a Pestises Háznál lévő Tartományokban meg jelentette, hogy a Pestises Emberekkel való társalkodást el Kell hagjni, melyre nézve ez három Régulákat meg-kell tartani.

*III. Régula: Ha ki fel kél reggel, mind addig Házából ki ne menyen, míg a Következendő orvosságokkal, avagy azok közül tsak egyikkelis nem él.*²⁵

*I. Zay Anna saját bőrén is tapasztalta a pestis előli menekülés viszontagságait: „... az rettenetes infectioban olyan kedvetlen ezen az országon az ember, mintha mind gyászban járna.” „En mind cseledestől mezőről mezőre bujdosom, a pestis mia Securitast nem talalvan nekik” — írja 1710. június 17-én férje, Vay Ádám Károlyi Sándornak.*²⁶

Aki tehetett, hasonlóan cselekedett. A pestistől már-már hisztérikusan rettegő *Bercsényi* a pestis terjedését és a szörnyű betegség következtében kialakuló pánikot jól érzékeltetve bajba jutott feleségéről számol be 1709. december 21-én (Peklinben) kelt levelében:

„*Nekem, Fölséges Uram, valóban búmra való hírem gyütt ez éjjel; már Unghvártt, nemcsak az városon, de már az várban is bent az pestis; valami átkozott hajdu lopott valami rongyot az pestises házak-tul, — az vitte bé. Majd kétségben-esett levelét vettem szegény feleségemnek. Nem tud kiszabadulni, addig piszmoz és válogat az helyben; most panaszoja, hogy minden embernek találtnak helt: csak ő oly elhagyatott, hogy tudván, már az Krajnyámon is, nemcsak Dubovácson van pestis, — mégsem tud hová menni. Megirtam: ugyan az Istenért, menjen akárhová az országban, — nem kell neki assignatio, akár Szinnára, akár Munkácsra, akár ide; hiszen, ha élünk: együtt éljünk, ha halunk: együtt haljunk, úgy is rajtunk Istenünk itileti; még azért, hogy két cselédje meghólt — Isten megtarthatja. Légyen Isten aka-*

²⁴ Thaly 25. sz. Bagossy László ezredes, Eperjes parancsnoka például háromszor kapta meg és gyógyult ki belőle, l. uo.

²⁵ Zay Anna: *Herbárium*, 114.

²⁶ Károlyi lt. Lad. Da. 1710. júl. 7 A, 7 B.

ratja! Meghadtam: bészárják magokat az várban egynehányon, az többi menjen ki, valakik azon kapuközött való házban voltak.”²⁷

Egyik 1710-ben Károlyihoz írt, kissé csípős, keserű hangú levelében bírálja is Rákóczi ezt a rossz példát mutató, túlzott félelmét:

„Bercsényi urat már Homonnán tul, az ungvári Krajnák felé nyomja az pestis, — ott akar valahol feleségének sánczocskat építeni, és ugy a Tisza felé kerengve jöni az hadak közzé, az kinek főtisztei is megbódultak s bujdosnak, s nyilván azt gondolják, hogy de regula is szokás, — mivel a Generális is azt cselekszi.”²⁸

Maga a fejedelem sem mert 1710. január végén a falvakban szállni, s bár tél volt, a fagyos földön kellett hálnia, megelégedve a szél irányában fölállított védőfalakkal.²⁹ Hasonlóan töltötte a februárt és márciust is.³⁰

De az Erdélyből 1707-ben Magyarországra bujdosottak közül is voltak, akik háznépüket egyik helyről a másikra menekítették a pestis elől. Például Kemény László szenátornak és Samarjai Péter ítélőmesternek is a fejedelem „magok cselédinek — és nem személyekben — Moldvában, a grassaló pestis előtt való kiszállítatását” megengedte.³¹ Ügyükben még aznap levelet írt a moldvai vajdának, majd cselédjeik áttelepítését, az ehhez szükséges passust mellékelve, jóváhagyó levelet küld nekik.³²

Cserci pedig leírja, hogy Szebenből „a városi rendeknek a nagyjai, többen nyolcszáz familiánál, mindeneket odahagyván, kijöttek és széjjel, imide-amoda magokat elvonták. Az ott levő magyar urak, fő- és nemes rendek is nagy bódulással kitakarodtanak.”³³

II. Károlyi Sándor is aggódhatott, hiszen felesége, Barkóczy Krisztina a legpestisebb 1710-es év egy részét többnyire Olcsván töltötte. (Szatmár vármegyében, Apáti tőszomszédságában, a Károlyi birtokon.) Férjének gyakran küldött leveleiben számolt be az ottani hírekről: a pestis terjedéséről, a megbetegedésekről, halálesetekről és a védekezés módjairól, az általa életbe léptetett óvintézkedésekről: Első jelentését 1710. június 27-én küldi Olcsváról: „Itt jól lehet most nem mondanak ujab Pestiseseket hanem az korcsmaros nem holt meg a ki tegnap előtt betegedet vala meg mind az által en csak el vegeztem magamban az olcsvaiakat egészen által költöttem az Szallasokra Apatira sem az Dögösség it az udvar taján nem anyira forog s az cselédimmel valo Torsulkodas sem leszen hanem az a leg nagyob Is-

²⁷ Arch. R. I. 6., 441—442.

²⁸ 1710. júl. 27. Süly, Rákóczi Károlynak. Arch. R. I. 3., 292. Bercsényi bujdosásáról Rákóczi az Emlékiratokban is megemlékezik. R. F. Vall. eml., 399.

Bercsényi Kassán például igen szigorú, a kor viszonyai szerint is túlzó intézkedéseket akart életbe léptetni, hogy aki egy fertőzött házba bemegy vagy onnan ki mer jönni, azt irgalom nélkül le kell lőni, vagyonát a betegek javára el kell kobozni. Ehhez a városi tanács nem járult hozzá. (Wick B., 14.) De ez nem jelenti azt, hogy a szükséges intézkedéseket a város nem tette meg: 1710. május 16-án minden templomban kihirdettek egy — a kor viszonyaihoz képest korszerűnek mondható pestis-utasítást:

„I. Ha valamely személy betegségbe talált esni, mingyart insinually magát Doctor és Patikarus uraméknak sőt betegségét ne titkolja, azért nem üzetetik ki.

2. Ha penigh olyan, miserabilis Persona volna, hogy szegénysége miatt az orvosságért nem fizethetne in commissis van adva az N. varos Patikarusanak, hogy az olyainoknak pénz nélkül orvosságot adgjon.

3. Minden Templom ajtajánál Egy Egy Pyxis tartassék avégre, hogy abba a szegény Emberek számára tessék az keresztényeknek alimizsnat contribualni, és ha az ollyaten szegény Ember talal meghalalozni, annak temetésére proppostionate az kölcségh a menyire lehet forditassék.” (Wick B., 9.)

²⁹ R. F. Vall. eml., 393.

³⁰ Uo. 396.

³¹ 1710. aug. 8. Szerencs. Rákóczy Vay Ádámnak. Arch. R. I. 3., 491.

³² Uo.

³³ Cserci, 443—444.

ten latogatasa hogy az derek munka idejen lesz kösztök de csak ugy kel lenni mint bölcs rendelünk az jo Istenünknek tetszik.”³⁴

Másnap kelt levelében a „*Tincturákról*” kérdez.³⁵ A hadsereg ekkor igen nagy gyógyszerhiánnyal küszködött, s mivel az ellenség előrenyomulása miatt a lengyelországi behozatal elapadt, így *Lang Jakab Ambrus protomedicus*nak csak hosszú utánajárással sikerült osztrák forrásból nagyobb mennyiségű gyógyszerhez jutnia.³⁶ Majd Munkácson jutott hozzá az az ezer tallér értékű gyógyszer, melyet az orosz követ kósóért vásárolt Bécsben a kurucok számára.³⁷ Nyilván erre céloz Károlyiné levelében, a munkácsi orvoságokra.

Lang magának Károlynak is küldött gyógyszereket. Készített számára is *Essentia antipestilentialist*. És *Essentia alexipharmacat* s *Tinctura aurit* is küldött neki.³⁸ Minden bizonnyal Károlyiné is, amennyiben hozzájuk jutott, ezeket használta.

A pestis gyors terjedéséről, a betegség lefutásáról és félelmetes pusztításáról ad hiteles képet nem sokkal később, július 5-én, szintén Olcsváról küldött levelében:

„*Itten az Pestis meg Istennek hala igen gyengen van azolta egy halotnal töb nem volt s egy kető neha neha esik mirigybe de ugyan csak orankint varhatni mert már sok helyeken feletem el hatalmazot ugy hogy Temetni is alig győzik a mint hogy Baktan is ugy vagyon nyavalyás Balog szeredan ide jöt volt it-hon nem letembe haza menven masnap meg betegedet 24 oraig sem elt a felesége is edig meg holt.*”³⁹

De már július 10-én Olcsvára is betört a pestis, s minden óvatosság ellenére kevés a bizodalma:

„*Tegnap itt is az egész háznepe a korcsmárosnak Magaval edgyüt meg Pestisesedet kinek a Felesége akor hala meg mikor kegyelmed innel el indult az olta semmi baja nem leven ki költöztem hazat el zarrattam de nem képes hitetnem magamal hogy azzal meg maradgyon vagy el rekesztögyek a pestis.*”⁴⁰

Már minden levelében Egerbe készül, innen el, minél előbb. Július 12-én már ezt írja: „*csak örömet mennek [Egerbe] mert az Pestis it olcsván naponkint ujul apatin [a szomszéd helységben] most nem igen kire nezve most vonatom a Satrokat ki szallok a Retekre.*”⁴¹

De mikor végre megindulna — július 17-én — Egerbe, már onnan is kedvezőtlen hírek jönnek: „*de Egerbe küldött emberem ugy mondgya, hogy ottanis el kezdődött az Pestis, mar meg hatarozni magamat nem tudhatom, mivel az olyan nepes hejen nagyob mertekben szokot lenni az dögletessegh.*”⁴² Végül mégis Egerbe érkezik, augusztus 5-én már innen keltezi levelét.⁴³

Barkóczy Krisztina pestisben való jártasságát, elővigyázatosságát, alapos orvosi ismereteit az magyarázza, hogy több orvossal is jó viszonyt tartott fenn: Férje révén kapcsolatban állt *Lang Jakab Ambrussal*, a Rákóczi-hadsereg tábori főorvosával és Károlyi tábori orvosával, az erdélyi *Vízaknak Briccius*

³⁴ Károlyi lt. Lad. Da. jun. 10 A.

³⁵ „*Az Tinturaban marat e itt szivem tudositson k[e]l[gye][f]me]d vagy azt is el vitték az inasok az kit munkácsra hoztak.*”

1710. jún. 28. Olcsva. Károlyiné Károlyi Sándornak. (Károlyi lt. Lad. Da. jún. 10 A.)

³⁶ Takáts: Lang, 70–71.

³⁷ Uo.

³⁸ Uo. 65–66.

³⁹ Károlyi lt. Lad. Da. júl. 4 A.

⁴⁰ Uo. 6 A–6 B.

⁴¹ Uo. 10 A.

⁴² Uo. 119 A. (Más kézírással, mint a többi levél.)

⁴³ Uo. aug. 10 A–11 B. Azt a pszichóizist, amit a pestis idézett elő, jól ábrázolja a következő levél: 1710. aug. 15. Eger. Károlyiné Károlynak.

„*Az klastrom Ujhelyben erősen be van rekesztve az pestisre nézve, minden társalkodást elhagytak. Itt szivem annyival irtózóbb most az pestis, hogy majd egy sincs, a ki meggyógyuljon valakire ráesik; de ezelőtt felénél is győgyult meg, melyre nézve, hogy irtózó ne volna az a szörnyű Isten ostora, tagadhatatlan; de az hírek annyira nevelik, hogy már az álmom is megkezdett bomlani. Alig ijedt volt meg jobban az ifju Tobiás a haltul, hogy elnyeli egészen mint én most.*” (Deák Farkas, 448.)

Györggyel.⁴⁴ És az 1707-ben bujdosni kényszerülő enyedi professzort, Pápai Páriz Ferencet meleg szavakkal ajánlja férjének egyik levelében: gondoskodjon szállásról, hisz „a közönséges haszonra munkálkodó ember, úgy, mint Orvoskönyvet, Dictionariumot s más közönséges jóra való munkát csinált. . .”⁴⁵ S e nehéz hónapokban valóban jó hasznát vehette a *Pax corporis* pestisre vonatkozó részeinek, melyekben a szerző a pestisről addig ismert úgyiszólván összes tudást összegyűjtötte, saját ismereteivel, tapasztalataival s véleményével kiegészítve.

Majd később ő volt legfőbb támogatója Köleséri Sámuelnek.⁴⁶ Köleséri kiváló orvos volt. Már 1709-ben Nagyszébenben *Pestis Dacicae* címmel⁴⁷ könyvet ad ki. Ebben leírja, hogy a járványt Moldvából vagy Lengyelországból hurcolták be először Gyergyóba, ahol azonban a fertőzött házak gyors elkülönítésével nemsokára körülbelül 160 haláleset után megszűnt, ahonnan azonban mégis áterjedt Segesvárra a ragály. Innen a hazaküldött szolgák és cseléd lányok széthurcolták Maros- és Udvarhelyszékbe, sőt még Küküllő megyébe is.⁴⁸

S különös figyelmet érdemel a 18. századi pestisjárványok ellen folytatott küzdelem egyik legszívósabb harcosa, Kelemen Didák minorita szerzetes, akit főkegyúri jogánál fogva Károlyi Sándor kért a rendtől a visszakapott nagybányai rendház rendbehozására. Nagybányán nyomorúságos állapotok fogadták. A ház évkönyvébe maga jegyezte be a következő sorokat: „Semmi pénzet nem találtam; egy szem gabonánk sincs. Üres minden. A pestis közvetlenül kitért s a helyzet annyira zavaros, hogy a kapun senki sem léphet ki életének veszélye nélkül.”⁴⁹ Másol pedig azt írja, hogy „örjítő félelmet előidéző és alattomosan keletkező, majd teljes erővel pusztító pestis” uralkodik Nagybányán.⁵⁰ Kelemen Didák egyébként mint Károlyi bizalmi embere, tudósításokat küldött, melyek segítségével gyorsabban tehetette meg Károlyi járvány elleni intézkedéseit.⁵¹

Zay Anna Herbáriumának első két pestis elleni reguláját többé-kevésbé a legtöbb pestissel foglalkozó 17–18. századi munka — vallási hovatartozástól függetlenül — tárgyalja, s általában hasonló véleményen van. „Az sem lényeges különbség, hogy katolikus-e a szerző vagy protestáns, bár az utóbbiak szívesen magyarázták bibliai hasonlatokkal a kór természetét.”⁵²

⁴⁴ Károlyi tábori orvosa. Takáts: Lang, 61.

⁴⁵ Feltehetőleg 1708 eleje, Nagykaroly, Károlyiné Károlyinak. Pápai Páriz Ferenc: *Békességet magamnak, másoknak*. Bevez., jegyz. Nagy Géza (Bukarest, 1977), 488.

⁴⁶ Kovács Ágnes: *Károlyi Sándor* (1988), 218.

⁴⁷ Köleséri: *Pestis Dacicae*.

⁴⁸ Uo. 2–4. Az erdélyi pestis még 1708 decemberében kezdődött Gyergyóban, ahová Cserei szerint valami gyergyai cigányok hurcolták be. (Cserei, 432.) Csereinél még a pestisről illetve a gubernium és Rabutin pestisellenes ésszerű és szigorú intézkedéseiről l. 431, 432–434, 441–442, 443–445, 446, 473. (Cserei pestisleírásairól l. Diósi Péter: „Cserei Mihály a bubópestis terjedési módjáról.” *Orv. Szle*, Tirgu-Mures 1961, 7 2. 222–224., vagy *Orv. Hetil.* 1961, 102, 28. 1333–1334.)

Gyergyószék elzáratásáról Szádeczky L. a következőket írja:

„A főkörmányszék megteszi az óvintézkedéseket a ragály tovább terjedése ellen. Elzárhatja a szorosokat, bevágja az utakat, sirázsákat állít, hogy Gyergyóban se ki, se oda be ne járjon senki. 1708. dec. 14-én rendeletet küld Korda Zsigmondnak, még mint főhadbiztosnak Segesvárra, hogy »a gyergyai passusra szorgalmasan rávigyázzon, hogy egy ember is élete vesztese alatt onnan kijönni ne merészeljen, különben, ha valaki kijönni comperialtatik, egyáltalában meg kell halnia.«

Gyergyószék elzáratása 1709 telén is tartott, . . . »Az óvintézkedések azonban hiábavalónak bizonyultak. A pestis csakhamar elterjedt Udvarhelyszéken is, úgy, hogy a mirigyhalál miatt a katonaság is elkerülte a széket.« (Jakab E.—Szádeczky L., 434.)

Az erdélyi pestisre l. még: Székely oklevéltár 7. kötet.

— Orvosküldés Gyergyóba a pestis ellen. Alfalu, 1708. dec. 10., 140.

— Kászoni János Csik és Kászoni széknek N. Szebenben. 1709. okt. 14., 145–146.

⁴⁹ Csák Alajos Cirjek: *Kelemen Didák csodás élete és működése* (Miskolc, 1927), 16.

⁵⁰ Idézetet átvettem: Fazekas Á., 96 (az idézet pontos lelőhelyét nem adja meg elég világosan).

⁵¹ Uo.

⁵² Vekerdí L. 462.

Legtöbb esetben azonban, elsősorban ha a 16–17. századot nézzük, főleg a protestáns szerzőknél ott van — hol nyíltan, hol csak zárójelben — a „de” vagy a „csak”. Így aztán nem ok nélkül vádolták eleinte a katolikusok a protestánsokat, hogy ők „fanatizmusuk” miatt nem élnek az egyetlen hatásos védekezéssel, a futással. „Így azután a protestánsok is — állapítja meg Vekerdi László — mindig beleszóték fejtegetéseikbe a predesztináció-tan helyes értelmezését, s a pestistől való futás témája hosszadalmas teológiai fejtegetésekre vezetett. Az északi városok luteránusai — mint a német szerzők egyebütt is — a futást ajánlják, ha a hivatalbéli kötelesség megengedi.”⁵³ Ezzel egybehangzóan vélekedik a menekülésről Weber János Amuletuma: „elhetünk mi-is ama Demosthenes mondásával, mellyel ő maga elfutását mentegeti: *Vir fugiens pestem denuo Patriae serviet. Az ember, melly a Pestis előtt el-ment volt, visszajöhet, s ismét szolgálhat hazájának.*”⁵⁴ (De ennek szerzője is evangélikus.)

A 16. században a protestantizmus előretörésével a pestist a református szerzők nemegyszer Isten büntetésének, ostorának vélték; „amikor a pestis közönséges ostor és kiszabott halál a nép vérkeinek büntetésére, akkor elkerülni, és előle elmenekülni nem lehet. . .” „. . . akiknek itt az ideje azoknak lehetetlen gyógyszerrel elkerülni a halált, a pestist” — szögezték le 1562-ben a reformátusok a debreceni-egervölgyi hitvallásban.⁵⁵

A konzervatívabb felfogást képviselő — a pestis esetében azonban reálisabban vélekedő — lutheránusokkal szemben 1564-ben Méliusz Juhász Péter védekező iratot adott ki, de ebben is megmaradt hitvallásában, így a pestisről alkotott véleményében is.⁵⁶

A Herbárium-író Méliusszal szemben Balsaráti Vitus János, evangélikus orvos doktor azt vallotta, hogy a betegséget a fertőzött levegő terjeszti és ennek megfelelően különböző gyógyszereket javasolt.⁵⁷ De nem szabad Ritoókné Szalay Ágnes találó megállapítását sem figyelmen kívül hagyni: „Hová is futhatott volna Méliusz kerületlen városából az a nép, amely a török torkában anügy is megszokta már az állandó életveszélyt.”⁵⁸

A pestis előli menekülést teológiai okból ellenző véleménynek összefoglalója, s mondhatnánk szinte utolsó komoly, mégis a realitás talaján álló hirdetője Komáromi Csipkés György 1664-ben megjelent prédikációgyűjteménye, a *Pestis pestise*. Az ellenzés igazi okát így foglalja össze: „Haszontalan fáradság és hejában való imide amoda való bujdosás, futás, szaladás, kavargás által való kerülése . . . Micsoda hely hát az ahová ezelől magát ember elvonhatná?”⁵⁹ De Komáromi Csipkés ugyanakkor nem tiltja, sőt kimondottan ajánlja az orvosságok használatát, s a bizonyítan menekülés ellen beszélve akaratlanul is a betegség széthurcolása, elterjesztése ellen emel szót.⁶⁰

Összegzőnek is mondhatjuk Pápai Páriz Ferencknek a pestis-szakirodalomban azóta sokat idézett megállapítását: „Szabad-é a pestistől futni? — nem felelhetni egyebet, hanem: németnek szabad, de nem magyarnak, mert amannak is szép rendtartása és szokott uzusa vagyon.” Ez azonban arra vonatkozik, hogy csak „ugy kell . . . magunkat a dögtől óvnunk, hogy azonban Isten s felebarátunk ellen ne vétünk.”⁶¹ A továbbiakban pedig azt írja, hogy „kiknek módjok vagyon benne, miért ne mehetnének egy helyből s jószágból másba, tisztábbba a dög előtt?” „Bolondság ott nem futni, ahol idő s alkalmatosság vagyon a futásra.”⁶² Majd az előző példákra, idézetekre ő is visszautal, a menekülés kivihetőségének nehézségeire utalva: „Aki pedig elmegyen a dög előtt, ugyan messze menjen mindjárt, mihelyt hallja,

⁵³ Uo. 465.

⁵⁴ Weber: Amuletum. Idézi Vekerdi L., 466.

⁵⁵ Ritoókné Szalay Á., 29.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Uo. 30.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Bolyki. 88.

⁶⁰ Uo., a tanulmány elején. Komáromi Csipkésre hivatkozik, idézi, mint a kérdés teológiai megfogalmazóját Ritoókné Szalay Á. is, 30.

⁶¹ Pápai Páriz: *Pax Corporis*, 330.

⁶² Uo. 330–331.

s későn térjen vissza, másképpen nem sok hasznát vészi futásának, sőt magával hordozza a dögöt.”⁶³ De a védekezés ilyen „dialektikus” értelmezése már jóval korábban, a szintén református orvos és teológus Tzanaki Máténak „A Döghalálról . . .” 1634-ben írt könyvében is megtalálható.⁶⁴

Aki tehetette, az az 1708–11-es nagy pestisjárvány idején is ezt tette, *futott, menekült*. De szemet szúr, hogy a pestis elől menekülők, bujdosók gyakorlatilag mind igen tehetős, mondhatni igen előkelő, sőt arisztokrata személyek, családtagok. Például gróf Bercsényi Miklós (katolikus), felesége Csáky Krisztina (katolikus), báró Károlyi Sándorné Barkóczy Krisztina (katolikus), Vay Ádám (református), felesége Zay Anna báróné (evangélikus), báró Kemény László erdélyi főnemes (református) és Samarjai Péter erdélyi ítélőmester (református). *Itt nem játszik már szerepet a vallási hovatartozás*. Felsőbb körökben aki tehetette, maga vagy családja messzire bujdosott, mezőn járt, kerülve a lakott, „dögös” helyeket. Ők megtehették, ha a kötelesség, a közszereplés nem tartotta vissza őket, hogy egyik helyről, birtokukról vagy uradalmukról a másikba menjenek, és megfelelő gazdasági, anyagi háttérrel akár hónapokig „kóvályogjanak”, bujdosssanak. S a közszereplés, a közügyek sem tartott vissza mindenkit, hisz Bercsényi úgyszólván semmivel sem törődve katonáit szét-, sőt hazaeresztette olykor, s maga hónapokig rettegve bújkált a pestis elől. Lang doktort is hosszú ideig magánál tartva.

A városi vagy akár mezővárosi polgárt sokkal inkább megkötötték a város keretei, szigorú törvényei. Ha vezető szerepe volt valakinek, semmiképp sem hagyhatta el a veszélybe jutott várost; miként „a sülyyedő hajót kormányosa vagy nyáját a pásztor” sem, ahogy ezt a kor kifejezésében a politikai illetve lelki vezetés terén kifejezték. Nem is csoda, hogy az 1710-es évek elején Pálffy János császári fővezér azt kifogásolta, hogy a dühöngő járvány idején a püspökök nem tartózkodnak egyházmegyéjük területén, és a falvak lelkipásztor nélkül maradnak, pedig szerinte a népnek épp ekkor lenne a legnagyobb szüksége lelki vigasztalásra.⁶⁵

⁶³ Uo.; Ritoókné Szalay Á. csak azt a részt idézi, hogy „*németnek szabad, de nem magyarnak*” (30), és így könnyen azt hihetnénk, hogy Pápai is egyértelműen elítélte, ellenzte a menekülést.

⁶⁴ Tzanaki művének II. részében — „*Szabadé az Döghalál előtt el futni?*” (108–128) — még azt írja, hogy „. . . egi általliban nem szabad keresztien embernek a pestis előtt el futni. Először mert Isten előtt fut, mint Cain és Jonas, valaki az pestis előtt fut, mivel hogy Istennek ostora: De Isten előtt haszontalan futni, mert mindenüti jelen vagion, és mindenüti kezében akadhadz.” (Tzanaki, III.) De a „TIZEKETTÓDIK RÉSZ”-ben (128–136) „*Mint kell a pestist el távoztatunk, vagi meg giöznünk?*” c. alatt a „ *mivel üzhessük, avagi giözhessük meg a pestist, midön immár valamelljükünkhöz bé szállott*” — kérdésre már a menekülést is, mint egyik lehetőséget, említi, ha nem is ajánlja: „*Az első az Galenistaknak tevezések az, hogi ha ki eszt el akaria kerülni, ideiekorán eléb állion, és io távul menien s-az pestisnek meg szünése utanis ne téríen hamar haza: meli tanácot imez versben foglaltanak bé. Mox, longe, tarde, cede, recede, redi.*” (Uo., 132.) (Galenisták: keresztségismétlő vallásfelekezet. A hollandiai keresztségismétlők vagy menoniták egyik ága, melyik az arminiusi vita következtében az elveelrendelési tant illetőleg Arminius felé hajlott; vezetőjükről, Galenus de Haenről hívták őket így.) Tzanaki ugyan mindenekelőtt a penitencia tartást ajánlja, de utána az orvosságokra is ill. azok alkalmazására is nagy általánosságban kitér. (uo. 132–136.)

De már a 16. sz. végéről származó *Ars Medicá*ban a következőket olvashatjuk: „*Azt mondom azért, hogy elmeheti az dögös helyről az dög nélkül való helyre, de azt nem vallom, hogy halála előtt [elől] elmehessön valaki. Más azért az dögös helyről elmönni, más az halál előtt futni.*” (Szlaky M., 49.)

A pestist bonyolultabban, teológiai fejtegetéssel átszőve magyarázza Francovith Gergely 1588-ban megjelent művében: „*Vannak olyak, akik azt mondják, hogy elmehetnek az pestis előtt [elől], mert elragad; ugy vagyon, hogy elmehetnek az olyanok, akiknek Isten még ez világi életüket tovább akarja halasztani.*” De — folytatja — „*az pestis, avagy mirigy nem magátul leszön és indulatik az embereken, sem a halál, hanem az Isten akaratajából, a bünért. Régenten is az Szent Dávid népére az Isten nem azért bocsátá az dögletés nedves időt és halált, hogy éljenek, hanem hogy kimuljanak ez világúb az kiket ő akar.*” (Uo. 151.) A menekülést azonban mégsem veti el egészen: „*Ha elmehet is a halál előtt, akinek hiti azt tartja, hát annakelőtte menjen el minekelötte Isten ostora nincs ott az helyön. De akkor is könyörgéssel legyen a te indulatod onnét ahonnét elmégy, hogy az Isten neve dicseretire legyen az te elmenésöd és megmaradásod. És azután menj ismeg vissza, mikor az dögletés nedvesség el távozik.*” (uo. 155–156.) — Mintha már Pápai Párizt olvasnánk.

⁶⁵ Schultheisz, 128.

A városokat, például Kassát,⁶⁶ vagy bizonyos községeket, így például Büdszentmihályt⁶⁷ (a mai Tiszavasvárit), a szigorú vesztegzárrendeletek is megkötötték — nem lehetett ki-be járkálni, sőt egy-egy városon belül is megszigorították a (belső) mozgást. S valóban, ahol a földesúr vagy a központi hatóság szigorú vesztegzárat léptetett életbe, s ezt be is tartották, ott általában sokkal kisebb volt a halálesetek száma. Ezt igazolja *Ausfeld doktor, szegedi pestisorvos* 1708-ból származó jelentése. Ebből kitűnik, hogy Szegeden csak 182 ember halt meg, míg a csaknem ugyanakkora lélekszámú Aradon, ahol az elkülönítés nem történt meg, a halottak száma 3000 volt.⁶⁸ De a vesztegzárnak is megvolt a hátránya. Nemezszer nagy élelmiszerhiányt, sőt éhínséget idézett elő.⁶⁹

Különösen rossz helyzetben voltak az elsősorban a korábban a török határ mentén levő *mezővárosok*, például Debrecen, Kecskemét és a falvak. Akárcsak Aradon, *Debrecenben* is 1709–10-ben, feltehetőleg az óvintézkedések elmulasztása miatt, 3000 ember halt meg.⁷⁰ Itt a lakosság zöme amúgy is szegényebb volt, s elmenekülésre, vagyis a lakóhely elhagyására nemigen látszott lehetőség. Ezzel is összefügg az, hogy a protestánsok, elsősorban a református prédikátorok, általában az ebből a szempontból legrosszabb helyzetben lévő Tiszántúlon, önvédelemből is nem ritkán — kisebb-nagyobb mértékben — a menekülés ellen szóltak.⁷¹

A vallási fanatizmus, túlbuzgalom ebben a kérdésben még ebben az időben sem kizárható egyes protestáns, elsősorban református gyülekezetekben, s az unitáriusok vagy a görögkeleti szerbek között. A reformátusokról és az unitáriusokról *Loigk* talán túlzóan, de a következőket írja az 1708–1713 közötti pestisről írt könyvben: „*A hosszan tartó járvány kegyetlenségét leginkább az »ariánusok«* vagyis az *unitáriusok és a kálvinisták szenvedték meg, kik elvetették az orvosságokat és az elkülönítést, a holttes-*

⁶⁶ Kassa tanácsának intézkedését s Bercsényi szigorú rendeletét a 28. jegyzetben.

⁶⁷ A pestis ellen Károlyi Sándor itt vesztegzárat rendelt el: „*Mivel a Tiszántúl való helységeken az dög igen eláruván az sok alá és fel járó dögös és pestises emberek miá . . . az megírt helységbeliek közül senki ne menjen az olyan döglötes helyekre, se pedig magokba ne bocsássonak olyan helyekről jövő embereket avagy csak leveleket is és semminemű kommunikációt ne folytassanak, különben minden passusokon tokajtól fogva alá a Tisza mentében vadnak oly vigyázással rendeltetett emberek, hogy az kiket olyanokat vagy menni, vagy járnai tapasztalánk mindjárt levágattassanak és megégettessenek.*” (Idézet: Gombás A., 50–51.)

Károlyi a Tisza mellékére ekkor nánási Oláh Jakabot nevezi ki vesztegzár-biztosnak, kinek utódai később birtokosok Büdön. (uo. 51.) (Gombás A. nyomán idézi Károlyi utasítását Fazekes Á., 96.)

⁶⁸ Schultheisz, 135.

⁶⁹ Uo. 141.

⁷⁰ Azt, hogy Debrecenben a pestis mikor jelent meg, pontosan nem lehet tudni. 1709. október 13-án találjuk első nyomát, amikor a tanács többek közt a temetések áráról, ingyenes temetésekről, a szertartásos temetkezések eltiltásáról tárgyal. Óvintézkedések nem tettek, vagy ha igen, azokat nem hajtották szigorúan végre. December 3-án már alaposan benne lehettek a bajban, mert a tanács két céhet rendel ki a temetések ellátására. December 8-án azt írják Károlyi Sándornak, hogy „*sokan, kik egyik nap másokat kivisznek, másnap másoktul vitetnek . . .*” „*. . . az élők az holtaknak temetésében szintén elfárattnak. Az mely házakban Istennek emésztő tüze bé esik, nagy részint minden benne lakóul egészen megpusztítattanak, . . . az kik még élünk is, csak holt elevenek vagyunk.*” (Idézi Magyary—Kossa: *Adattár IV.* 29.) Kiss Ernő hozzávetőleges számítása szerint a pestis körülbelül 3000 debreceni lakos halálát okozta, ami a lakosságnak körülbelül 20–25%-a. (Magyary Kossa-Kiss Ernő: *Pestisjárványok* pusztításai Debrecenben c. tanulmányára — *Népegészségügy*, XII. évf. I. sz. 1931. jan. 1. 26. — hivatkozik. Uo.) (Ezt a számot közli Vekérdi L., 459.)

⁷¹ Vekérdi László találóan állapítja meg: „*A jól ismert kép: urai által magára hagyott, török—némettől sanyargatott nép, és hite miatt üldözött kálvinista prédikátor egymásra találása boniatkozik ki a XVII. századi magyar kálvinista pestisírásokból. A pestistől való futás kritikája itt nem írható a tudatlanság vagy a babona rovására: a nyugati-nál sokkal nehezebb életre kényszerült közösség önvédelmi igyekezetét tükrözi.*” (Vekérdi L., 467.)

teket egyházi ceremóniával, a jajgató (sirató) nők kíséretében temették el. Mindezt a predestinációba vetett elvakultság miatt tették.”⁷²

A szerző rosszindulatát nyilvánvalóvá teszi — még ha némi vitathatatlan igazság is van abban, amit írt — a lap szélére nyomtatott lekcinsylő megjegyzés:

„*Mos cadavera sepeliendi ridiculus.*”

Az Erdélyből Magyarországra bujdosott unitáriusok egyik vezetője, a korábban Torda város főbírói tisztét viselő Szaniszló Zsigmond a bujdosás alatt is vezető szerepet vitt társai közt, mind a politikában, mind a hitéletben.⁷³ Így nem is csoda, hogy nem mehetett el a számára kijelölt helyről: a kötelesség is visszatartotta. De a szabadságharc vége felé itt-ott falvakban letelepítve, az amúgy is nehéz, konfliktusos helyzetben, bajosan tudott volna — még ha akart volna is — innen elbujdosni, elfutni. Hát még a többi unitárius, hisz nemhogy arisztokrata, de igazán módos sem volt nagyon köztük, olyan, aki ilyen állapotok közt vállalkozhatott volna — a hadak és az ellenség gyakran kiismerhetetlen hadmozdulatai közben — az esetleg hónapokig, ha nem évekig tartó bujdosásra.⁷⁴

„Szegénységükért”, „kicsiny számukért”, de főleg hitükért gyakran érték őket vádak: nem is ér sokat az ilyen vallás. A vallásuk iránt érdeklődő művelt asszony, Károlyi Sándorné Barkóczy Krisztina kérésére 1708-ban, Mándokon el is készíti Szaniszló Zsigmond és az unitáriusok papja, Szentiványi Bartók János *Confessiójukat*, melynek IV. panaszában meg is felelnek erre a vádra:

„*Azt mondgyák Felőlünk, hogy csak egy kevesen vagyunk, azok-is szegények, nemtelenek, tudatlanok; nincsen semmi Uri Fő Rend közöttünk. Igazán mondgyák; mert nem sokan vagyunk, és test szerént szegények vagyunk, nemtelenek, e világ előtt meg-utáltatnak vagyunk: de ebből nem jó-ki, hogy azért Szent Hitünk s Vallásunk igaz nem volna; mert a Krisztus nyája-is kicsin vólt.*”⁷⁵

III. A különös csak az, hogy Szaniszló naplójának pestisről szóló részeit olvasva, sehol sem találunk — az egyébként pontos és részletes leírásokban — még csak halvány utalást sem arra, hogy a legminimálisabb óvintézkedést is megtették volna annak érdekében, hogy a pestis ne terjedjen.

— Minden halottat egyházi szertartással temettek el. A környezetükben élt pestises halottakat többnyire Almási Bencze András unitárius lelkészük búcsúztatta el, ő prédikált felettük. Szaniszló öt és fél

⁷² A vonatkozó rész teljes szövege latinul:

„*Triennalem contagii hujus ferociam non omnis hominum conditio, sed feminae virgique porcina duntaxat vivendi indole innutriti Ariani et Calvinistae, aliaque sectae, quae abundat Transylvania, sustinuerunt, eo, quod remedia prophylactica et separationis vim repudiantes infecta mortuorum cadavera ex more in legem ob eas degenerante miris ceremoniis venerari, feminarumque ejulantium comitiva sepelire, similes eventus fato, et praedestinationi inevitabili adscribere consueverint, neque pestem hanc fovendi finem fecissent, nisi militaris rigor eos a pernicioza hac miscela arcuisset.*” (Werloschnig — Loigk, 358.)

(Ezt a részt a pestisről írva röviden említi Magyary-Kossa IV. 26.)

⁷³ 1708-ban Károlyi őt bízta meg a Szabolcs megyében elszállásolt erdélyiek összeírásával; az 1709. évi huszti országgyűlésen Torda vármegye részéről őt nevezik ki az „instatiák” összeegyeztetésére; majd Pólos János halála után (1710. január 22., 164.) először Trauzner Tamás viceispánt választották (márc. 31. 168.), de végül 1710. áprilisában (24-én) a tordai főispán, Kemény Simon Szaniszlót bízta meg a tordai bujdosók feltügyelőségével (inspektorágával). (170.)

⁷⁴ Ugyan Szaniszlóék 1710 júniusában Patrohórol (Pátroha) Matócsra (Tunyogmatolcs) költöznek, erre azonban (elsősorban) nem a pestis miatt került sor: Szaniszlókat is, a még Szabolcs megyében lévő többi bujdosóval együtt 1710 júniusában Szatmár megyébe telepítették, mert helyükre a fejedelem katonai alakulatai és a francia csapatok kerültek. (Kis D., 379.)

⁷⁵ Demeter Mártonnak *A Szent Háromságnak... Hiti...* Kolozsvárt 1732-ben megjelent könyve, mely kései válasz volt az unitáriusok 1708-ban Károlyné kérésére írt *Confessiójára*, ezt a hitvallást teljességében közli, kis részekre tördelve, minden egyes részt hosszasan cáfolva. A *Confessió*nak az itt idézett része: Demeter M., 439.

éves kislánya, Anniska felett például, vagy szegény Budai Mihályné felett is; majd a naplóíró így fo-hászodik: „Uramisten adjad szájában az te igédnek hathatós erejét, büntől tartóztató kegyelmeddel vegyed környül, hogy mind jó példaadással, mind tanításáru tanithasson.”⁷⁶ De vajon tényleg hitték, hogy elég csupán annyi, hogy Isten igéjét hirdeti papjuk? — Többet a helybéli pap, például a matolcsi református lelkész temetett. Demeter nevű majorja fölött például a matolcsi prédikátor, Pataki János prédikált, 1710. június 24-én. (172. l.) Egy másik halott fölött, felsőjárás Keresztély Zsigmond egy fiá-nál a gemsei pap beszélt, „igen nyomorultul” — 1710. június 5-én. (171. l.) De már a Doboson meghalt Keresztély Zsigmond felesége felett megint más, az ottvaló pap prédikált — június 6-án. (Uo.)⁷⁷

A pestiseseikkel és a pestisben meghaltakkal való érintkezés következtében, az elkülönítést teljesen semmibe véve nem is csodálkozhatunk, hogy maga a pap, *Almási uram* is pestisbe esett. S a tényen nem sokat változtat az, hogy hamarosan felgyógyult belőle.⁷⁸

— Egy helyütt pedig azt írja Szaniszló, hogy „*Communio osztogatott Almási uram által*”.⁷⁹ Vagyis áldozatot, helyesebben mondva *úrvacsorát vettek, két szín alatt!* S mivel a gyülekezet *közös kehelyből* itta *úrvacsorakor a bort*, nem kell magyarázni, mekkora veszedelemmel járhatott ez a pestises időben. De ez alól, gondolom, az ott élő reformátusok sem voltak kivételek.

Együtt éltek, a nehéz viszonyok közt kis helyen összezsúfolva: olykor a pestises beteg a még ideig-óráig egészséges emberekkel, rokonokkal, családtaggokkal. A pestises ház lepecsételéséről, fertőtleníté-séről, a még egészségesek kiköltöztetéséről, sátorba költözéséről — ahogy azt Károlyiné is tette — vagy orvosságokról szó sincs; orvosról, mint gyógyítóról, meg végképp nem. Nem is igen volt ilyen: szak-képzett orvos, mint Lang errefelé. Hiába is keresnénk Pápai Páriz vagy Köleséri Sámuel pestis elleni tanácsait.⁸⁰ Csak *Vizaknai* említi egyetlenegyszer: 1710. április 13. „*Küs-Vársánban*” időztekor írja: „*Itt beszéltem doktor Vizaknai urammal; nem bízott az hazamenetel fölöl. Uramisten add jobb vé-gét!*” (169 l.) Orvoslásról vagy efféléről nem ad hírt. Pedig lehetetlen, hogy a pestisről ne esett volna szó köztük. Hiszen szegény *Vizaknai* családját is megkereste a baj. Naplójában írja, hogy Olcsván léte-kor miféle híreket kapott: „*Vettem édes feleségem levelét, melyből szomorun értem édes kis Sándorkám, Mária és Susinak egy hét alatt a pestistől való megöletetéseket, és kis Gyurimnak életének megmaradá-sát, kit kivitt volt a nagy anyja a pestis előtt. Maga is szegény feleségem a halál torkából jött vissza.*”⁸¹ A helybéli védekezésről *Vizaknainál* sem olvashatunk. Talán Szaniszló nem is tartotta fontosnak leírni, annyira reflexszerűen, ösztönösen védekeztek volna, esetleg általunk még kellően nem ismert módokon a ragály ellen?

— De például Szaniszló szolgálójával, Mihállal együtt, ki augusztus 3-án gyógyult fel a pestisből, már 5-én Balyika Lászlóékhoz megy, ott is ebédelnek. Másnap (6-án) szolgálója ismét megbetegedett. 8-án már „*igen elnehezedett virrattig*” majd 10-én meg is halt. „*Magam fogtam be szemit-száját*” — írja Szaniszló. (174. l.) Végül másnap (11-én) eltemeteti: a korábban (július 19-én) pestisben meghalt (és 20-án eltemetett) (172. l.) Kata nevű szolgálójának sírját ásták fel, s oda temették. Prédikáltott *Al-mási*. (174. l.)

Ezek már valóban meghaladni látszanak az ésszerűség minden határát. Matolcson, ekkori szálláshe-lyén már hat halottja van, kik közül három: Kata szolgálója, leánya Anniska, Demeter majorja négy nap leforgása alatt halt meg pestisben. (1710. június 19–23 között.) (172. l., függelékben közlöm a Sza-niszló által említett pestises megbetegedéseket és haláleseteket időrendi táblázatban.)

⁷⁶ 1710. aug. 1. Szaniszló, 174.

⁷⁷ Az egyes eseteket l. Függelék.

⁷⁸ 1710. szept. 3. Szaniszló, 175.

⁷⁹ 1710. aug. 10. uo. 174.

⁸⁰ Köleséri *Tanátsadása*. Ez a néhány oldalas könyvecske ugyan az 1719-ben Kolozsvárt megújult és az erdélyi feje-delemségben uralkodó pestis ellen való védekezést tartalmazza, de egy pestisről szóló terjedelmes munka már 1709-ben is megjelent tőle: *Pestis Daciacae*.

⁸¹ *Vizaknai*, 114.

Korábban Zsuzsa lánya, Anniska, Demeter s Albert fia csaknem egymást követő napokon (június 13., 15., 16., és 17. napján) betegedett meg. (172. l.) Vagy talán az sem egész véletlen, hogy Zsuzsa lánya, Váradiné négyser is pestisbe esett. (l. Függelék.)

Természetesen a megbetegedések gyakorisága, egymásutánja nem magyarázható pusztán az óvintézkedések hiányával, de nyilván ez még csak fokozta a dühöngő pestis áldozatainak számát. De mindezt nem lehet egyedül az erdélyi unitáriusoknak tulajdonítani. A zavarodott állapotokban a pestis mellett is valahogy meg kellett élni: a vásárokat ezeken a helyeken, mint ahogy azt a gubernium 1710 novemberében tette Erdélyben, aligha lehetett volna megtiltani.⁸²

— 1710. február 26-án indul *Kállóba* Szaniszló a *sokadalomba*, ahová másnap érkezett. Majd a vásár március 1-jén volt. (167. l.)

— Március közepén (16-án) Sára lányát küldi *Várdára* (Kisvárdá, Szabolcs vm.) a *sokadalomba*. (Uo.)

— Április 11-én maga indul ismét a *sokadalomba*, *Madára* (Nyírmada), ahol 12-én ment végbe a „*díbdáb vásár*”. (169. l.)

— Végül május 27-én két tulkot hajtat a várdai vásárba. (171. l.)

Hiába ismertették már 1709. november 26-án a Mándokon tartott vármegyegyűlésen azt a királyi leiratot, mely a pestis elleni védekezés felkészüléséről intézkedett.⁸³

Az élelmiszer- és takarmányhiány idején aligha ért valamit bármiféle leirat, felsőbb utasítás. S a vásárok, sokadalmak mellett ki-ki úgy csereberélt, vitt állatot (ökröt, juhot) vagy gabonát, kőstöt és takarmányt egyik helyről a másikra, ahogy tudott.

A pestistől mindenki félt, de ugyanakkor mindenki tudta, hogy igazi, hathatós orvossága nincs. A pestisről való vélekedésnek, az Isten akaratában való bizodalomnak az egyik legszebb példáját *Rákóczi* egyik *Vay Ádám*hoz írott levelében olvashatjuk:

„*Értem, hogy a pestistül félvén, bujdosik Kegyelmed, — mely ellen még jobb orvosságot nem találtam az isteni kegyelemben való bizodalomnál; mert ugyanis, ha a Filisco sententiája szerint most azon constellatiók fordultanak fel, az mellyek az Izráel népének Aegyptumbul való kivvezérlésével voltak, és a világnak vége közelget, mivel eláradott az hitetlenség: kétségkívül az Isteni Felség is, az ki maga bölcsessége szerint az természet folyásában hagyja, a szerint rendelte ezen megnyomorodott és a zsidó népnél nagyobb nyomorúságra jutott nemzetnek sorsát; ha pedig a zsidók között senki azok közzül az ígélet földét nem látta, a ki az isteni ígéletben kételkedett, — elhittetem magammal, hogy itt is hasonló sorsa lesz annak, a ki igye igazságában habozván, szerencsájének elérését nem reméli. Nem mondhatni, hogy az Istent tentálja és vétkezik az, a ki maga hivatalját véghez kívánván vinni, magát exponálja: mert annak követésében az isteni rendelésnek térszen eleget, melynek egyedül tulajdoníthatom eddig mind magammal, mind mellettem lévőeknek megmaradásokat; nincs azért kétségem benne, hogy Kegyelmedet is, háza népével együtt, ezt követve, azon isteni kegyelem mególtalmazni fogja, — az mellyet szívesen is kívánok*”.⁸⁴

⁸² A gubernium 1710. nov. 11-én Udvarhelyszéken is eltiltotta a vásárokat, „*minthogy eddig is efféle confluxusok miatt esett a pestisnek annyira való terjedése*”. De még a kereskedőknek a falukon való kereskedést is eltiltották. (Jakab E.—Szádeczky L., 436.) Az erdélyi főkormányzók eltiltja a pestises helyekkel való érintkezést és a nyári három hónapra a vásárokat. (1710. jún. 26.)

„... az eddig infectóban levő helyekkel való commercium, úgy a sokadalmak és héti vásárok is mindenütt ezekben az három nyári hónapokban interdicitasson; hogy efféle confluxusok alkalmatosságával a contagio egy helyről másra való harapozása praescindáltassék; megtapasztalván eddig is sok helyek ez iránt való vigyázatlanságok miatt magokon történt siralmas casusokat.” (Szádeczky, 188.)

⁸³ Fazekas Á., 96. Ezzel összefügg, hogy a bécsi udvar 1709. nov. 20-án és dec. 27-én elzárási rendszabályt adott ki. Ez volt az első, melyet a magyar kir. udvari kancellária közölt a megyékkel. Majd 1710-ben a Bécsben levő egészségügyi tanács Magyarország számára egy latin nyelvű útmutatást adott közre, melyben megtiltja a pestises betegekkel való közvetlen érintkezést. (Kovács Imre, 28.)

⁸⁴ Rákóczi Vay Ádámnak. 1710. júl. 26. (Arch. R. I. 3., 228.)

De tudjuk, mély vallásossága ellenére is mindent megtett a fejedelem, hogy elkerülje a pestist. Később törökországi száműzetésében is kénytelen sátorban hálni, futni, menekülni.⁸⁵ Isten akaratával nem ellenkező dolog, hogy amennyire a lehetőség engedi, védekezzünk.

„A Pestis, Isten megharagutt kezének ostroma; mellynek okait nem annyiban a természetben, mint minnen-magunkban, kell keresni” — olvashatjuk Kölesérinél.⁸⁶ De utána nyomban a mirigy elleni védekezésnek akkor legmodernebb módjait, orvosságait sorolja föl, röviden, kevésbé művelt ember számára is érthetően, mellőzve minden teológiai okfejtést.

Ezekkel szemben Szaniszló fohászait a pestis elleni egyedüli „orvosságnak” kell tekinteni:

1710. július végén: „Ebben az hónapban is mindenfelé rettentőképpen grassált az pestis; ugyan leomlottak az emberek. Uramisten, ha szent végzése ellen felségednek nincsen, rejtse el megmaradt cselédimet, ez itéletednek tűzében tarts meg élőben, hadd hirdethessem kegyelmedet, szent fiad nevében. Amen!” (174. l.)

De vajon Szaniszlóék, illetve az Erdélyből kibujdosott unitáriusok miért nem védekeztek — a fönt leírtak alapján ugyanis úgy tűnik, sehogyan sem — a pestis ellen? Vallási túlbuzgalomból, vagy tudatlanságból?

Ezekre nehéz egyértelmű választ adni, s a leírt esetekből teljesen általánosítani sem lehet, hiszen Szaniszló leírásai egy család, egy mikroközösség életét jól bemutatják, de talán nem elegendőek ahhoz, hogy akár csak az összes unitáriusról egyértelmű képet alkossunk. Mégis annyi bizonyos — anélkül, hogy ezzel bármiféle elítélő véleményt mondanánk —, hogy az unitárius Szaniszló Zsigmond s a környezetében lévő többi unitárius — Szaniszló jelentős szerepéből ítélve nyilván maga a tordai unitárius közösség — nem védekezett a pestis ellen a korban ekkor már jól ismert, szegényebb családok, közöségek számára is elérhető gyógymódokkal, mint például füstöléssel, étetéssel, ecetes fertőtlenítéssel, borókaitallal vagy esetleg kávéval⁸⁷ sem élt, de az egyházi szertartásokat, akár az úrvacsorát vagy akár a temetési szokásokat ekkor is megtartották.

Ez azonban nem tekinthető egyedülálló jelenségnek. Például 1661-ben Kolozsvárt (csak) az unitárius diákok négyszáz pestises halottat vittek a temetőbe.⁸⁸ S talán nem véletlen, hogy az unitárius diákok vállalták magukra a halothordást; ebből arra lehet következtetni, hogy a négyszáz halottnak java része unitárius volt.⁸⁹ Bercsényi Miklós pedig már 1709 szeptemberében a járvány kapcsán a *görögkeleti ráccokról* tudósít egyik Rákóczihoz írt levelében: Egerben „kivált az rácz hal igen, ki is üzték az városrul ökört”.⁹⁰ S Aradra is a város rác lakói hurcolták be a török területekről a ragályt.⁹¹ Nem kétséges, hogy a rácok (szerbek) esetében is a vallás előírásainak merev betartása, például a kereszt, a szentképek s a halottak megcsókolása okozta a pestis különösen gyors terjedését.

Sok helyen még később sem javul a helyzet. 1739-ben egy helyhatósági leirat megállapítja, hogy Karcagon rövid idő alatt 400 ember halt meg pestisben. Ennek egyik, s talán legfőbb oka, hogy a temetési és egyházi szertartásokat a szokásos módon tartják meg. Ezt a protestánsok, jelen esetben főleg a

⁸⁵ Veres D.: Mikes 55–56.

⁸⁶ Köleséri *Tanátsadása*, 2.

⁸⁷ A kávé, mely talán még ekkor sem volt azért túlzottan elterjedve, inkább csak a teljesség kedvéért említtem. D. Madai Dávid Sámuel 1739-ben megjelent művében említi a pestis elleni védekezések közt: „Egyszer s mind azok is jól tselekesznek, kik regvel Kávé itallal élnek, mivel az gyenge izzadást szerez, a vizeletet előbb mozdítja, és a testet az ő tisztátalanságátul alkalmasint meg-tisztítja.” (D. Madai, 37.) Bethlen Miklós pedig — szintén valamilyen védekezésül, az alkoholizmus ellen ajánlja második feleségének, Rhédey Juliának, hogy József fiát szoktassa „Serre és Kafera”. (Bethlen Mihály útinaplója. Jankovics József utószavában. 145.)

⁸⁸ Bolyki, 82.

⁸⁹ Kolozsvárt volt az unitáriusok kollégiuma, s a püspök vagy superintendens ott székelt, mégis a legfőbb unitárius központ Torda város volt. (Orbán B., 245.) Itt egyébként unitárius gimn. is volt. (uo. 250.)

⁹⁰ 1709. szept. 9. Tornallya. Bercsényi Rákóczinak, Arch. R. I. 6., 325.

⁹¹ Thaly. 25. sz. (1).

reformátusok predestinációs tanával magyarázták. A járvány megfékezésére a helytartótanács utasítása alapján szigorúan megtiltották a Bereg megyei református papoknak, hogy az eleve elrendelésről prédikáljanak.⁹² Ebben nyilván tudatos protestánsellenes propaganda, hangulatkeltés is volt azért, mert a források arról árulkodnak, hogy a rosszabb körülmények között élő nép közt, minden vallási elvakultságtól függetlenül is, igen nagy pusztítást vitt végbe a pestis.

Szaniszló Zsigmond naplójából elsősorban csak arra kapunk választ, hogyan *nem védekeztek* a pestis ellen. Arról nincs említés, miként *védekeztek*. Nem lehet kizárni, hogy azért, ha kezdetleges eszközökkel is, de valami módon mégis megpróbálták megfékezni a ragályt. Eddigi ismereteink alapján azonban, látva az egyes esetek körüli óvintézkedések teljes hiányát, az a gyanúnk, hogy *sehogyan sem*. Ezt nevezhetnénk belenyugvásnak, Istenbe, a végzetbe vetett vakhitnek, de a kor, vagy szűkebben az unitárius közösség felfogásának, mentalitásának alaposabb ismerete nélkül, a források hiányában nehéz lenne ilyen kijelentésre vállalkozni.⁹³

A pestishez való viszonyulást befolyásolhatta egyfajta *tehetetlenség* és *tudatlanság* is. Az *unitáriusok* főleg *polgárok*, *városiakok*. Már ezzel is magyarázható lenne, hogy másképp viszonyultak a pestishez. Másik oka az lehet, hogy az unitárius központot, *Tordát* többé-kevésbé elkerülték a korábbi nagy pestisjárványok, így tulajdonképpen teljesen *felkészületlenül* érte őket 1709-ben a hatalmas erővel dühöngő járvány. A védekezés egységes megszervezését pedig az is nehezítette, hogy szétszórva, más-más falvakba telepítették le az egyes bujdosó családokat. S Szaniszló naplójában a gyakran szereplő vármegyegyűlésekről írva nemigen esik szó a pestisről, a helybeli védekezés megszervezéséről.

A naplóban az egyetlen pestises óvintézkedés az, amit *velük szemben* alkalmaztak: 1710. június 9-én hiába ment Szaniszló „*Ócsvára méltóságos generális Károlyi Sándor ő nagyságához*” instanciájukat beadni. Nem engedték hozzá, ahogy maga írja: „*Nem lött admissiónk, hogy [mert] pestises helyt járunk.*” (171. l.)

Szegény Szaniszló Zsigmondnak a borzalmas döghalál torkában végül Istenbe vetett hitén kívül alig-ha maradt más vigasza, reménysége:

„*Uramisten rejts el oltalmadnak szent szárnyai alatt!*” (174. l.)

DOMOKOS KIS, M. A.

H—1032, Budapest
Zápor u. 59.

⁹² Schultheisz, 135—136.

⁹³ Ahogy Esze Tamás a Kuruc vitézek folyamodványai kapcsán írja: „*Egyetlen olyan folyamodványra sem akadtunk eddig, amelyben csak halvány utalás is akadna a nagy nemzeti küzdelem drámájának egyik igen szomorú részletére: az utolsó évek borzalmas méretű pestis-járványára. Ez a szörnyű sajátos betegség ezer meg ezer embert ragadott el a hadseregből is, az ezredeket valóságos elnéptelénítette, s nagy területekről törölte el az embert. Az instanciákból jó képet kapunk a hosszú háború minden belső bajáról és nehézségéről, csak erről az egyről nincs semmi mondanivalójuk, talán azért is, mert a szabadságharc hanyatlása idején megritkult a folyamodók népes tábor.*” (Esze T. 53—54.)

⁹⁴ Pápai Páriz: *Pax Corporis*, 324—325.

FÜGGELÉK

SZANISZLÓ ZSIGMOND NAPLÓJÁBAN SZEREPLŐ PESTISES MEGBETEGEDÉSEK ÉS HALÁLESETEK 1709—1711

A feltüntetett dátumok gyakran későbbiek, mint a valóságban, később jegyezte föl Szaniszló naplójában, korábbi eseményekre utal vissza. Ilyen például 1710. július 28. Három pestisből felgyógyult gyermekéről egyszerre emlékezik meg. Nyilván nem egy napon gyógyult meg mindhárom. Vagy Bánházi Pálné családjának tragédiájáról egy helyen emlékezik meg. Itt azonban, amennyire lehetett, igyekeztem az eredeti idő szerint felsorolni az egyes eseteket.

Az adatok hiányosak, nagyobb arányú felmérésre elégtelenek. A pestisnek egy mikroközösségben, egy családon, háztartáson, háznál belüli terjedését — jelen esetben Szaniszló családjában — azonban igen jól mutatják.

Egyes eseteket orvosi szemmel is részletesen, hitelesen ír le: szolgálai és cselédei pestisbe esését, a betegség gyors lefolyását, melyet általában a halál fejezett be. A ragály terjedését jól ábrázolja, szinte egész családok kihalnak.

Az egy családon belüli halálozás gyorsaságának és aránylag nagy számának legfőbb oka az összezártság és a rossz körülmények lehettek. Megélhetési gondokkal küszködtek, az ellátás és a beszerzés lehetőségei a pestis ellenére is szükségképpen itt-ott megtartott vásárok, sokadalmak és a pénzhiány (illetve a rossz pénz) miatt felélénkülő csereberelés mellett is igen rosszak voltak. Helyzetük az őket eltartó, elszállásoló helybeli lakosságnál aligha lehetett sokkal jobb, így rájuk, az erdélyi bujdosókra is érvényes Pápai Páriz Ferenc megállapítása: „*leggyakrabban a közrendben, kik alábbvaló étellel, itallal élnek, kezdődik el a pestis*” (Pápai Páriz: *Pax Corporis*, 324—325).

Év	Hó	Nap	l.	Hol	Név	Az egyes esetek
1709.	nov.	15.	161.	Erdély, „kivált az Küküllő mellett”		„Szerfelett való pestis grassal”
	nov.	15.	uo.	Magyarország, Kecskeméten, Körösön		„ott szélllyel igen uralkodott.”
	nov.	15.	uo.	Debrecenben		„igen halnak.”
	nov.	15.	uo.	Ajakon		„régén halogatnak.”
	nov.	29. hó vége.	162.	„Patrohó” =Pátroha		„kezdettek halni az pestisben.”
1710.	jan.	13.	163.	Gyulaháza	Balogh Miklós főstrázsamester <i>felesége és kislefia</i>	„halva fekszik.”
	jan.	14.	163–164.	Gyulaháza	Balogh Miklós — anyja — felesége — 2 fia — „két eszten-dős leánykája” — 1 katonája <hr/> összesen 6 fő	Még II-én „betegesznek Balogh Miklós uramnak tíz cselédi „kinyújtóztatva”
	jan.	20. estve	164.	Tisza-Szalka	Polos János inspektor	„meg holt.”
	jan.	végén	165.	„Szerteszélllyel		igen holtak az dögben.”
	febr.	végén	167.			„az pestisben holtak.”
	márc.	végén	168.			„Holtak igen az pestisben.”
	ápr.	30.	170.	„mindenfelé”		„az pestis mindenfelé megindult.”
	máj.	22.	171.	Szent-Márton	Polos Jánosné	temetése (pestis?)
	máj.	30–31.	171.			„az pestis igen grassált.”
	jún.	5.	171.	Gemsén	Felső-járásí Keresztély Sigmundnak <i>egy fia</i>	„holt meg.”
	jún.	6.	171.	Dobos	Keresztély Sigmund <i>felesége</i>	„megholt.”
	jún.	13.	171.	Ócsva/Szamoszeg	Pálfi Sámuel (Keresztély Sigmundné egy testvér-öccse)	„Holt meg.”

Év	Hó	Nap	l.	Hol	Név	Az egyes esetek
	jún.	13.	171.	Szamosszeg	Szaniszló Susa, Szaniszló Zs. lánya	„Betegedett meg.”
	jún.	15.	171.	Szamosszeg	Szaniszló Anniska	„betegedett meg”
	jún.	16.	172.	Tunyog	Demeter, Szaniszló majorja	„Betegedett meg”
	jún.	17.	172.	Tunyog	Trauzner Tamás <i>szolgája fia</i>	„Holt meg.”
	jún.	17.	172.	Tunyog	Szaniszló Albert (Szaniszló Zs. fia)	„lőtt mirigye”
	jún.	19.	172.	Matócs	Kata (15 éve Sza- niszló szolgája)	„Holt meg”
	jún.	21.	172.	Matócs	Anniska, Szaniszló 5/2 esztendő lánya	„Holt meg.”
	jún.	23.	172.	Matócs	Demeter, Szaniszló majorja, 20 év szolgálat után	„holt meg.”
	jún.	24.	172.	Matócs	Szaniszló — Kata — Annis és — Demeter major	„mindenik pestisben halt meg.”
	jún.	29–30.	172.	Matócs		„Felette grassalt az pestis.”
	júl.	3.	172.	Matócs	„Perzsi”, leány- szolgálója Sza- niszlónak	„Holt meg mirigyben.”
	júl.	18. „virra- dólag”	173.	Gyarmat	Márton szolgája Szaniszlónak	„betegedett meg, lőtt mirigye az czombjáb- ban.”
	júl.	du.	173.	Gyarmat	Márton szolgája Szaniszlónak	„az szava elállott.
	júl.	du.	173.	Gyarmatról <i>Matócsra</i> ha- zahozatta Sza- niszló	Márton szolgája Szaniszlónak	„de már . . . nem szól- hatott, magát semmi- rész nem bírhatta és az emberre is semmit nem figyelmeztet, az világhoz is nem tudott”
	júl.	19.	173.	Gyarmatról <i>Matócsra</i> ha- zahozatta Sza- niszló	Márton szolgája Szaniszlónak	„Felette nagy kinban volt; kényjában egy helyben nem feketett, csak mászkált és fet- rengett, melyből gon- doltunk, hogy az fejé- ben is mirigye lőtt.”

Év	Hó	Nap	l.	Hol	Név	Az egyes esetek
1710.	júl.	„20. elő- álomkor”	173.	Gyarmatról <i>Matócsra</i> ha- zahozta Sza- nizsló	Márton szolgája Szanizslónak	„Szüntelen nehezedett és magát összevesebesít- tette az szüntelenvaló fetrengésben. Holt meg elő-áromkor nyava- lyás.”
	júl.	28. „az napok- ban”	174.	Matócs	„ <i>Susa</i> és <i>Kathi</i> le- ányaim” és <i>Albert</i> fia Szanizslónak — <i>Susa</i> — <i>Kati</i>	„Gyógyultak fel . . . az mirigyből.” „kétszer betegedett le az mirigyben.” „és el- oszlott az mirigyek. Katinak pokolvara is volt.” — Albertnek kifótt az mirigye; pokolvara is igen nagy volt.” (<i>Susa</i> = <i>Váradiné</i> l. még nov. 22., 1711. márc.)
	júl.	29.	174.	Matócs	Mihálynak, Sza- nizsló szolgájának	„Lött mirigye”
	júl.	vége 30—31.	174.	„mindenfelé”		„rettentőképpen gras- sált az pestis; ugyan leomlottak az embe- rek.”
	júl.	vége aug. 13. „az előtt két hetekkel.”	175.	Gyarmat	Bánházi Pálné sz. Báboni Erzsébet <i>menye</i>	„meghalt” pestis?
	aug.	1.	174.	Matócs	Budai Mihályné	„Temették el”
	aug.	3.	174.	Matócs	Mihály szolgája	„gyógyult fel . . . az mirigyből.”
	aug.	8. vir- radólag	174.	Matócs	Mihály szolgája	„betegedett ismét meg” „Igen elneheze- dett” „lött mirigye az balhónalában, de az fe- jében is fogott lenni.”
	aug.	9.	175.	Gyarmat	Bánházi Pálné ki- sebbik fia, <i>Sámuel</i>	„megbetegedik” majd „meghalt”.
	aug.	10. „estefelé”	174.	Matócs	Mihály szolgája Szanizslónak	„Holt meg”. „Magam fogtam be szemit- száját.”
	aug.	12.	175.	Gyarmat	Bánházi Pál	„hal meg”
	aug.	13.	174.	Matócs	Fekete Mihályné	„Temették el” pestis?
aug.	20.	175.	Vaja	Komjáczei Istvánné	„Temette el Komjácze- gi István” (?)	

Év	Hó	Nap	l.	Hol	Név	Az egyes esetek
1711.	aug.	vége 31.	175.	„mindenfelé”		„Ez holnapban mindenfelé rettentőképpen holt az nép az pestisben.”
	szept.	1.	175.	Tunyogon	Kun Mátyásné sz. Barcsai Kata	„Temettük el” pestis?
	szept.	1.	175.	Tunyogon (Osváth Sigmondnál)	„Jakab deák fia Gyurka” = Jakab Gyurka	„betegedett meg”
	szept.	3.	175.	Tunyogon	Almási Bencze András, Szaniszlóék unitárius papja	„Kezdett felkelni az pestisből.”
	szept.	4.	175.	Tunyogon	Jakab Gyurka	„Holt meg”
	szept.	4.	175.	Tunyogon	Lippai Márton	„hólt meg”
	szept.	30. hó vége	176.			„Igen hatalmasan uralkodott az pestis.”
	okt.	31. hó vége	177.			„kezdett valamit szünni az pestis.”
	nov.	22.	178.	Matócs	Váradiné sz. Szaniszló Susa	„igen betegem, kinek is harmadszor lőtt mirigye.” 1. még 1711. márc. 31.
	nov.	23–24.	178.	Matócs	Váradiné sz. Szaniszló Susa	„Igen nehezen volt.”
	nov.	25.	178.	Matócs	Váradiné sz. Szaniszló Susa	„Kezdett . . . könnyebben lenni, de ottan ottan az hideg leli.”
	jan.	31.	181.	Sonkád		„az pestis szünt.”
	febr.	24.	182.	Bod-Palánk	Gyulai Ferencné	„töttük koporsóba” pestis?
márc.	31.	182.	Sonkád	Váradiné (sz. Szaniszló Susa)	„Kezdett megbetegedni.” (pestis?)	
1709. 1711.	nov. márc.	15. és 31.	között Szaniszló Zsigmond naplójában olyan haláleset, mely egyértelműen a pestis következtében történt			összesen 29

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

- Apor prózai = „Altorjai B. Apor Péter munkái.” Közl. Kazinczy Gábor (Pest. 1863) *MHHS*. XI. köt. Synopsis mutationum 117–312.
Pestis 1709–1710. évi, 152., 154.
- Apos verses = „Altorjai Br. Apor Péter verses művei és levelei.” Közl.: Szádeczky Lajos. *MHHS*. 1–2. köt. (1903), 2. köt. 39. Illyefalva, 1710. augusztus 15.
Gidófalvi Gábor levele Apor Péterhez a pestis terjedéséről Szebenben és Kolozsvárott 2. 38–39.
- Arch. R. I. 2. = *Archivum Rákócianum* I. oszt. 2. köt. II. Rákóczi Ferenc leveleskönyvei
- ARCh. R. I. 3. = *Archivum Rákócianum*. I. oszt. 3. köt. II. Rákóczi Ferenc leveleskönyvei. Közl.: Thaly Kálmán (1874)
- Arch. R. I. 6. = *Archivum Rákócianum*. I. oszt. 6. köt. Bercsényi Miklós Rákóczi Ferenczhez
- Arch. R. I. 12. = *Archivum Rákócianum* I. oszt. 12. köt. II. Rákóczi Ferenc felségárulási perének története és okirattára. Közl.: Lukinich Imre. 2. köt. Függelék: II. Rákóczi Ferenc kiadatlan levelei Károlyi Sándorhoz, 1708–1711 (1935)
- Barkóczy Ferenc levele Károlyi Sándornak = 1708. augusztus 4. OL. G 396 Károlyi lt. I. Act. Rákócziána Seria I. Lad. Cza. irregistr. fol. 330A.
- Bethlen Kata önéletírása = *Széki Gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése*. 1700–1759. 1–2. köt. (1922) Kísérőszó Szádeczky-Kardoss Lajos. 1. köt. § XLI. (25). I. §. XLVII. (28).
- Bethlen Mihály útinaplója* (1691–1695). Kiad., utószó Jankovics József (1981), Utószó 145.
- Bolyki = Bolyki János; Komáromi Csipkés György: „Pestis pestise” (1664). *Comm. Hist. Artis Med.* 86. No. 4. (1978), Vol. XXIV. 81–89.
- Confessio: Az unitáriusok vallástétele = Kis Domokos: *Confessio: Az unitáriusok vallástétele* [stk (1992) I. 83–99]
- Csák Alajos Círjék: *Kelemen Didák csodás élete és működése* (Miskolc, 1927)
- Cserei = Cserei Mihály: *Erdély története* (1661–1711). Kiad. Bánkúti Imre (1983)
- Deák Farkas = Barkóczi Krisztina levele Károlyi Sándornak. 1710. augusztus 15. Eger. Magyar hölgyek levelei: *Magyar levelestár*, 2. köt. Közl.: Deák Farkas (1879), 448–449. a pestisről 448.
- Demeter Márton: A Szent Háromságnak . . . Hiti = *A Szent Háromságnak . . . Hiti, Vallása és Tudománya* (Kolozsvár, 1732)
- Diósi Péter: „Cserei Mihály a bubópestis terjedési módjáról.” *Orvos Hetilap* (1961), 102. 28. 1333–1334, és *Orvosi Szemle* (Tirgu Mures, 1961). 7. 2. 222–224.
- Esze T.: Kuruc vitézek folyamodványai = *Kuruc vitézek folyamodványai*. 1703–1710. Bev.: Esze Tamás (1955)
- Fazekas Á. = Fazekas Árpád: „Szabolcsi adatok a pestisjárványok történetéhez.” *Comm. Hist. Artis Med.* 86. No. 4. (1979), Vol. XXIV. 91–105.
- Gombás A. = Gombás András: *Lapok Tiszavasvári történetéből I. Büdszentmihály története* (Nyíregyháza, 1978), 50–51.
- Jakab E.—Szádeczky L. = Jakab Elek—Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története* (1901), V. rész (Szádeczkytől) 434–437.
- Károlyi lt. I. Da. = OL P 396. Károlyi lt I. Act. Rák. Seria I. Károlyi Sándorné Barkóczy Krisztina levelei Károlyi Sándorhoz, 1710. Lad. Da.
- Kis D. = Kis Domokos: „Az Erdélyből Magyarországra menekült bujdosók élete a Rákóczi-szabadságharc idején Szaniszló Zsigmond naplója alapján (1707–1711.)” *Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai* I. Évkönyvek 7 (Nyíregyháza, 1989). 374–415.
- Kovács Ágnes: *Károlyi Sándor* (1988), 218.
- Kovács Imre = Kovács Imre: *Az asztracháni pestis* (1879).
- Köleséri: Pestis Dacicae = Köleséri Sámuel: *Pestis Dacicae anni 1709. Scrutinium et Cura*. Cibini 1709. RMK. II. 2393.
- Köleséri: Tanács-adása = Köleséri Sámuel: *Tanács-adása. Mellyet az 1719. esztendőben Kolozsvárrat megújult és az erdélyi fejedelemségben széllyel uralkodó Pestisnek alkalmatosságával, a közönséges Jóhoz kész indulattal viseltetvén, Deákul közönségesé tött. Azután pedig Magyarul-is ki-nyomatott Kolozsvárrat Telegdi Pap Sámuel ugyanazon esztendőben* (1719)
- Lysta Transylvanorum in Anno 1707. = OL G 16. Munkácson maradt rész. 28. cs. I. 2. fol. 541–544.
- Madai Dávid S. = Madai Dávid Sámuel: *Szükséges oktatás, miképen ki ki e' mostani bé hatott döghalálban és elragadó betegséghen, Isten kegyelme alatt magát őrizheti s orvosolhatja* . . . (Halle, 1739)

- Magyary-Kossa IV. = Magyary-Kossa Gyula: *Magyar orvosi emlékek. IV. Adattár. 1700–1800 (1940). 1708–1711. 25–40.*
- Orbán B. = Orbán Balázs: *Torda város és környéke* (1889)
- Pápai Páriz Ferenc: *Békességet magamnak, másoknak.* Bev., jegyz.: Nagy Géza (Bukarest, 1977)
- Pápai Páriz = Pápai Páriz Ferenc: *Pax Corporis.* Kiad. Szabylár Ferenc (1984)
- IV. rész. A pestisről, 324–350.
- V. rész. A vérkeletről és pokolvarrról, 362–365.
- A pestis betegség... ismertetése = *A pestis betegség mivoltának és terjedése módjának közérthető ismertetése* (1899)
- R. F.: Vall., eml. = Rákóczi Ferenc: *Vallomások, emlékiratok.* Szerk. Hopp Lajos (1979), 389, 393, 396, 399, 400.
- II. Rákóczi Ferenc levelei Máramaros vármegyéhez. Közli. R. R. *Tört. T.* (1908), 574–594.
- Ritoókne Szalay Á. = Ritoókne Szalay Ágnes: „Balsarati Vitus János magyar orvosdoktor a 16. században.” *Comm. Hist. Artis Med.* 78–79 (1976), 13–41.
- Schultheisz = Schultheisz Emil—Tardy Lajos: „A magyarországi járványok történetéből.” *Klly. a Történelem* 1964. 3. sz.-ből (1964)
- Surányi Dezső: *Magyar biokertek* = Surányi Dezső: *Magyar biokertek a XVII. században* (1987)
- Szádeczky = Szádeczky Lajos: „Az erdélyi főkormányzók rendeletei a pestis, marhavész és éhínség megállítására. 1710.” *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* (1894), I. sz. 188–192.
- Szaniszló = *Szaniszló Zsigmond naplója.* Kiad.: Torma Károly (1891), vagy: TT 1889. 1890 (az 1708–1711-ig terjedő részben) (Egyszerűség kedvéért az idézetek után a lapszám zárójelben. K. D.)
- Székely oklevéltár 7. köt. = *Székely oklevéltár.* VII. köt. 1696–1750. Szerk.: Szádeczky Lajos (Kolozsvár, 1898), 140, 145–146.
- Szlatky M.: *Minden doktorságot csak ebből késértek.* *Szemelvények a XVI–XVII. század magyar orvosi nyelvű kézikönyveiből.* Vál: Szlatky Mária (1983)
- Ars Medica (Kézirat, 16. század utolsó harmada)
- Dögös és vesződelmes hideglelésről. 41–49.
  - Dögtül mint kelljön magát embörnek oltalmazni. Uo. 49–52.
  - Pokolvarrról. Uo. 56–58.
  - Körösztýcñ intés. azután következik pestisröl való ital ugyanazon Frankovith Gergely doktor által. Frankovith Gergely: Hasznos és fölötte szükséges könyv. Monyorókerék, 1588, Manlius János nyomtatásában. Uo. 125–135.
  - Betegségekröl való tanúság. Uo. 148–150.
  - Miképpen mehetnek el az pestis előt. Uo. 151–161. Ld. még a pestis elleni szereket. Uo. 280, 305, 313.
- Takáts: *Az egészségügy* = Takáts László: „Az egészségügyi szervezés a Rákóczi-szabádsághar idején.” *Rákóczi tanulmányok.* Szerk.: Köpeczi Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes (1980), 183–205.
- Takáts: Lang = Takáts László—Takáts Endre: Lang Jakab „Ambrus a kuruc hadsereg tábori főorvosa.” *Honvédtörv.* 23 (1971), I. sz. 57–73.
- Thaly = Thaly Kálmán: „A pestis Magyarországon 1708–1711-ben.” *Pesti Napló* (1879), 30. évf. 25–26. sz.
- Tzanaki = (Csanaki) Tzanaki Máté: „A döghalálról való rövid elmélkedés” (Kolozsvár, 1634), *RMK.* I. 636.
- Vekérdi L. = Vekérdi László: „Egy nagy járványról.” In: Vekérdi László: *Kalandozás a tudományok történetében. Művelődéstörténelmi tanulmányok* (1969), 452–480.
- Veress D.: Mikes = Veress Dániel: *Mikes és a szülőföld.* Tanulmányok (Bukarest, 1976) „Savanyuviz, mint nálunk vagon:” *Egészségügyi és orvosi vonatkozások a leveleskönyvben.* 52–65. (Ebben a pestisről és az emigrációs pszichózisról is. 52–53., 55–56.)
- Vizaknai = *Vizaknai Briccius György naplója* (1693–1715). Kiad.: Szabó Károly, Szilágyi Sándor (Pest, 1860); pestis II3, II4.
- Weber: Amuletum = Weber János: „Amuletum az az Rövid és Szükséges oktatás a Döghalálról” (Bártfa, 1645) *RMK* I. 767.
- Werloschnig—Loigk = Johanne Baptista Werloschnig—Antonio Loigk: *Loimographia, seu Historia pestis quae ab anno 1708. ad 1713. . .* (Styriae, 1716)
- Wertner, Moriz = Wertner, Moriz: „Die Pest in Ungarn 1708–1711” (Leipzig, 1880). *Klly. Deutsches Archiv für Geschichte der Medicin und medicinsche Geographie.*
- Wick B. = Wick Béla: *Az 1709–10-iki pestisvész Kassán* (Košice, 1934).
- Zay Anna: *Herbárium* = Zay Anna: *Herbárium 1718.* Bev.: Fazekas Árpád (Nyíregyháza, 1979), XXIV–XXVII.

SUMMARY

Owing to the overwhelming military power of the Habsburg forces Transylvanian sympathizers fled twice to Hungary during the Rákóczi uprising (1704–1711): first in 1704–1706 and then in 1707–1711. In the autumn of 1707 they numbered as much as ten thousand people, and according to the decrees of the diet at Kisvárdá, they were settled down in smaller units in around Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ung, Ugocsa and Máramaros counties.

Though always short of money, the leaders of the uprising created a system that satisfied the basic needs of these refugees. By the end of the rebellion, nevertheless, as the territory controlled by Rákóczi's armies decreased considerably, the refugees were forced to move on and on, which certainly led to a corruption of their food supplies, accommodation and hygienic conditions. The worst among all came with the plague.

The author examines the effects of the epidemic and the counter-measures taken by the individual and the authorities of the uprising. Kis has consulted the main Hungarian books of that age that referred to black death (among others Anna Zay's *Herbarium* [1719], Samuel Köleséri's *Pestis Daicae*, György Komáromi Csipkés's *Pestis pestise*, Ferenc Pápai Páriz's *Pax Corporis* and *A pestis betegség etc.*, and Máté Tsanaki's *A Döghalálról*, etc.), as well as many archival papers (the correspondence of Count Sándor Károlyi with his wife Krisztina Barkóczy, those of General Beresényi to his wife and Prince Rákóczi, and some doctors' reports, etc.).

His main source, however, is Zsigmond Szaniszló's diary. Szaniszló was a former *főbíró* (chief-sheriff) of the Transsylvanian Torda city, an Anti-Trinitarian stronghold, and remained a leader of his people during the emigration. According to his notes, which the author has compared with the data given by the others, there were hardly any measures taken against plague in this community. Although Szaniszló gives detailed descriptions about the everyday life of the refugees he almost entirely omits to mention anything that could be considered as anti-plague measure, except, perhaps, turning to the Almighty. This unreasonable conduct is often supposed to be the manifestation of fanaticism.

Kis, however, prefers another explanation, because, as he argues, in lack of an elaborated knowledge of the *mentalité* of the Transsylvanian Anti-Trinitarian communities, and according to the insufficient number of original sources it would be unsafe to reason this striking phenomenon exclusively by unquestioning faith. So, Kis concludes that it was caused rather by the fact that plague had been virtually unknown in the remote city of Torda, therefore these refugees did not know any sort of counter-measures that could have been taken. For them the epidemic was unexpected, uncontrollably fast and devastating. As a consequence, having but the last refuge, all they could do was praying.

ADALÉKOK

A XVI. SZÁZADI MAGYAR TERMÉSZETTUDOMÁNY SZÜLETÉSÉHEZ:
 ERDŐSI SYLVESTER JÁNOS, SZEGEDI KÖRÖS GÁSPÁR,
 VÁRADI LENCSES GYÖRGY, SOMOGYI MELIUS PÉTER
 ÉS A SÁRVÁRI ORVOSBOTANIKAI ISKOLA
 (1536—1555)

SZABÓ T. ATTILA—SZ. TÓTH MAGDA

A XVI. századi magyar orvostanikai irodalom emlékei nagyjából két, egymással gyakran szembeállítható csoportba rendezhetők.

A magyar nyelvű — időben előbb keletkező — anyagot sokáig egyedül a debreceni prédikátornak, Melius Péternek Kolozsvárott kiadott *Herbárium*a (1578) és a Herbárium alapján Németújváron megjelentetett *Fives könyve* (Beythe András, 1595) képviselte. A két munkával kapcsolatos számos kérdés, elsősorban Melius, illetőleg Beythe indítékainak, tanulmányainak problémája előtt sokáig meglehetősen tanácstalanul állt a magyar tudománytörténet.¹

Az időben valamivel később könyvekké érő latin nyelvű vonulat legjelentősebb munkája a nagy németalföldi orvostanikusnak, Carolus Clusiusnak két műve, a *Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam Austriam etc.* (1583) és a *Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia* (Antwerpen, 1583) viszont tisztán és világosan áll nemcsak a magyar, de a nemzetközi érdeklődés fénykörében is² (1973, Aumüller és Jeanplong, szerk. 1983). A magyar és a latin vonulatot már induláskor szervesen összekapcsoló latin—magyar növényjegyzék, Clusius és Beythe István közös munkája a *Stripium nomenclator Pannonicus* (Németújvár 1583, Antwerpen 1584) viszont további bizonytalanságok, feltételezések forrása.³

A legnagyobb tanácstalanság azonban a nyugat-dunántúli és a kelet-magyarországi orvostanikai munkákkal időben közel egykorú, de azoktól térben elszigeteltnek tűnő hatalmas XVI. századi magyar természettudományos monográfiával, az *Egész orvosságról való könyv azaz Ars medica*-val kapcsolatos.⁴

Ennek a tanulmánynak az alapját képező vizsgálatok megindításához tulajdonképpen az előbb említett tanácstalanság szolgált indítékul. A Botta István által felvett fonalat tartva (Botta 1978, Szabó 1978) figyelmünk már korán a magyar orvostanika sárvári gyökerei felé fordult.⁵ Kuntár Lajos, V. Molnár

¹ Gombocz E.: *A magyar botanika története*. Budapest, 1936: *Comm. Hist. Artis Med.*, 23. (1962).

² Horváth E., (szerk.) Carolus Clusius és magyar barátai emlékének a nagy humanista tudós Pannóniába érkezése 400. évfordulóján. *Vasi Szemle* (emlékszám), XXVII. évf., 3. sz. 396—419; 4. sz. 578—620., 1973; Aumüller ST., Jeanplong J., (Hrsg.) *Carolus Clusius Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia et Codex Clusii*. Mit Beiträgen von einer internationalen Autorengemeinschaft. Akadémiai Kiadó, Budapest, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz, 1983.

³ Csapody I., Clusius magyar mecénása és munkatársai. *Vasi Szemle*, 1973/3, 407—415.

⁴ Varjas B., *XVI. századi magyar orvosi könyv*. Bevezetéssel ellátva közzéteszi Varjas Béla, Kolozsvár, 1943; Szabó T. A. (sen.); „Újabb adalékok a XVI. századi orvosi könyv kérdéseire”, 1961/1979: „Lencses György Ars medicájának kéziratái”, 1974/1979. In: Szabó T. A. (sen.), *Nép és Nyelv. Válogatott tanulmányok és cikkek IV.*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 530—543 és 546—569; Spielmann J., Trócsányi Zs., L. Szini K.: *Ars medica, the first scholarly medical book in Hungary*, Budapest, 1976; Szabó T. A., (jun.), *Lencses Györgynek az Egész orvosságról való könyve azaz ars medica* (Gyulafehérvár, az 1570-es évekből). Kézirat.

⁵ Botta I.: *Melius Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978; Szabó A. (szerk.), Melius Péter: *Herbárium. Az fáknek, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978, 1979.

Zoltán és Urbán László cikkeinek megjelenése után Grynaeus Tamás dedikációja révén került először kezünkbe a Nádasdyak 1540 és 1562 közötti levelezésének új kiadása (Vida és Grynaeus, 1988). Rögtön arra gondoltunk, hogy az itt közölt receptek és gyógymódok ismeretanyagának az összehasonlítása a Melius Péter *Herbárium*ában, illetőleg Lencsés György *Ars medica*-jában feldolgozott ismeretekkel támpontokat szolgáltathatnak újabb összefüggések felderítéséhez.⁶

Ez a reményünk, úgy hisszük, várakozáson felül beigazolódott. Nemcsak a Fraxinus-féle sárvári orvosi gyakorlatra jellemző szemléletbeli rokonságot lehetett jól érzékelni a Nádasdy-féle levelezés és az *Ars medica* anyagát összehasonlítva, de olyan részletekre is felfigyeltünk, amelyek azt valószínűsítik, hogy az *Ars medica* szerzője, Váradi Lencsés (Lenczius) György az 1550-es években Sárváron, Szegedi Kőrös (Fraxinus) Gáspártól (is) tanulhatott medicinát. Ha ez igaz, akkor a Meliust és Lencsést kinevelő Fraxinus-féle sárvári orvos-iskola a magyar tudománytörténet egyik első, és időbeli ívét tekintve talán legnagyobb hatású tudományos iskolájának tekinthető.

A magyar nyelvre inkább figyelő, a magyar tudósokat összegyűjtő és kiképező sárvári iskola hamarabb jelentkezett és a magyar nyelvű művelődés szempontjából hasznosabb volt, mint a Clusius révén nemzetközileg jobban ismert és elismert latin nyelvű németújvári műhely.

A sárvári tudományos iskola kialakulása a szó legszorosabb értelmében vett iskolaalapítással, egy elemi iskola és egy nyomda alapításával kezdődött. Erről leghitelesebben maga az alapító és a mi szempontunkból is kulcsfontosságú személyiség, Erdősi Sylvester János számol be a *Grammatica Hungaro–Latina* lapjain; abban a munkában, melyre talán legjellemzőbb a 12 különböző nyelvtani formában is leírt példamondat öntudata: „*Ti tudós mesterek, tudósokká tegyétek tanítványaitokat.*” (*Magistri docti doctos reddite discipulos*, Sylvester 1539). De hogyan szól közel félezer esztendő távlatából az iskolaalapításról írott tudósítás?

„*Sziget a Sárvár nevű vár mellett fekvő mezőváros. Itt kezdtük el előbb kiművelni a mi Magyarországon ezen isteni nyomdamesterséget nagyurunk, a nagyságos úr, Nádasdy Tamás főispán és a bán rendeléséből és költségéből ugyan, azonban a mi munkánkkal is, továbbá innen bocsátottuk ki ezt a tankönyvet is az ifjúság csekélyke hasznára. A valóság alapján hívják így, hiszen két folyó folyja körül, ezek egyike a Rába, másika a Gyöngyös. Mi Neanesusnak, Újszigetnek nevezzük, mivel a nagyúr újjáalakította. Előbb ugyanis megerősítette árokkal és fallal, hogy az 1532-ben ostromló törökök dühének sem tárt meg. Mert vereséget szenvedvén kénytelenek voltak visszavonulni. Azután a folyókat kikutortatta, majd a nagyon sűrű, idáig erő erdő fáit kivágatta és helyükre gyönyörűséges kerteket és gyümölcsösöket ültetett. Végül elemi iskolát emelt benne téglából.*”⁷ (i. m. vö. Klaniczay, szerk. 1982. 1103–1104)

A sárvári iskolaalapítást Nádasdy Tamás nemcsak fizikai, de szellemi értelemben is tartós hatásúnak szánta: a téglaeépület falai közé tanítókat hívott, és az általunk vizsgált időszakban olyan tudatformáló, a magyar művelődés szempontjából kiemelkedő személyiségek dolgoztak itt, mint a már említett polihisztor nyomdász Erdősi Sylvester János (1501–1550) és testvére Mihály, a krónikás-ének szerző Tinódi (Lantos) Sebestyén (1505–1556) vagy vagy a nagyhatású és a mi szempontunkból most különösen fontos humanista orvos, Szegedi Kőrös (Fraxinus) Gáspár.

⁶ Kuntár L.: „Sylvester János 1504 (?) — 1552”; V. Molnár Z.: „Sylvester János hatása a magyar irodalmi nyelvre”; Urbán L.: „Szegedi Kőrös Gáspár Orvosdoktor munkásságáról.” In: *Vasi Szemle*, XLII, 3., 357–376. A mi szempontunkból itt kiemelendő, hogy az Új-Testamentum fordítása függelékei között V. Molnár Zoltán is felfigyel „A betegségekről . . .” szülő részre; Urbán László a Fraxinus-levelek orvosi vonatkozásainak a számbavétele során viszont azt rögzítette, hogy Gáspár doktor környezetében György nevű ember, többek között egy „kerti” György is forgolódott. Vida T., Grynaeus T., (szerk., ford. stb.), „*Szerelmes Orsíkám . . .*” *A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1988.

⁷ Sylvester J.: *Grammatica Hungarolatina in usum puerorum . . . Neanesi, 1539*. Új kiadása: Sylvester János: „*Grammatica Hungaro–Latina*”, Sárvár, 1539, *Bibliotheca Hungarica Antiqua*, XXII, szerk., Kószeghy Péter, Szőrényi László tanulmányával. MTA Irodalomtudományi Intézete. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989. Vö. Klaniczay T., (szerk.), *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták*. Magyar Remekírók. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982, 1098–1108.

Sylvester János 1534-től 1543-élt Sárovaron. A *Grammatica Hungaro—Latina* itt készült el. Ez egy önmagában is értékes fordítói előtanulmány, műhelymunka és tanítói segédkönyv volt a nagy mű, a teljes *Új-Testamentum* fordításához — az első Magyarországon nyomtatott magyar nyelvű könyvhöz. Sylvester különlegesen éles szellemétől és egyetemes érdeklődésétől nem állt távol az orvosbotanika sem, de a Grammatica példái között növénytani vonatkozások is vannak.⁸

A tudós grammatikus és bibliafordító egyetemes humanizmusa és gyakorlati érdeklődése nemcsak a grammatika példamondatain, hanem az Új-Testamentum fordításának végéhez csatolt függelékben is világosan feltárul a figyelmes szemlélő számára. Sylvester a Biblia világában is az időszerűt, a magyar valóságban is hasznosítható eszméket és tudást kereste. Az 1541-ben kiadott munka függelékében olyan tudását osztotta meg mindenkori — így mai — olvasóival is, mint „Az mérőszerszámokról, melyekről az Szentírásban emlékezet leszén.” „Az pénzeknek nemeiről, melyekkel az régiek éltek”, vagy „Az betegségekről, melyekről az Evangéliumban emlékezet vagyon.”⁹

Az első cím világosan utal arra, hogy Sylvester eredetileg előszóként kívánta volna ezeket a fejezeteket Biblia-fordításához csatolni, de alighanem kifutott az időből, vagy időközben valamilyen okból szándékai megváltoztak, így mintha a szedés lezárta előtt sietve csatolta volna ezeket a fejezeteket a kötethez. Bölcse tette, mert így lettek ezek a sorok az első Magyarországon nyomtatott természettudományi (fizikai, orvosi) és gazdasági tárgyú szövegek.¹⁰

A felsorolt példák egyértelműen igazolják, hogy a Nádasdyak sárovari udvarában — és ami még fontosabb — a sárovar-új-szigeti iskolában a XVI. század első felétől kezdve orvosbotanikai ismeretekkel kapcsolatos oktatás folyt. Sylvester János ugyan 1543-ban már Bécsben, az egyetemen tanította a héber nyelvet, de testvére Mihály itt maradt, és továbbra is használta az oktatáshoz a Grammaticát, az Új-Testamentumot, és folytatta az iskola hagyományait. Botta (1978) nem tudja pontosan, mikor kerülhetett Melius (illetve akkor még Somogyi) Péter a sárovari iskolába, de alighanem már csak Sylvester testvére taníthatta. Kőrös Gáspár Sárovarra érkezésekor 1553-ban Melius még csak 17 éves lehetett, így jelentős korkülönbség volt közte és az Itáliából frissen hazatért orvos között.

Fraxinus 1552. november 30-án szerzett orvosi diplomát Perugiában („*doctoratus in artibus et medicina*”). 1553-ban még megkeresztelte — keresztapaként — barátjának Antonio Fracantianus padovai orvosnak a gyermekét, majd 1553 szeptember táján találkozhatott először a Nádasdyak védelmét élvező Somogyi Péterrel. A kettőjük között kialakult kapcsolattal legrészletesebben eddig Botta (i. m. 66—78) foglalkozott. Fraxinus ekkor már kezelhette Kanizsai Orsolyát, Nádasdy Tamás feleségét, legalábbis erre utalnak az 1553. szeptember 1-jén Okijczból keltezt levélben megfogalmazott aggodalmak. (Vö. Vida—Grynaeus által közölt Fraxinus-levelezés 43. sz. tételével.)

Szegedi Kőrös Gáspár 1554 és 1555 között Sárovaron vagy Sárovar-új-szigeten lakott (pontos lakóhelyére nem találtunk utalást a levelekben) és ez idő alatt sikeresen meggyógyította Kanizsai Orsolyát: az úrnó meddőségét, (pontosabban gyermektelenségét) pedig a felügyelete mellett szerencsésen kihordott terhességgel, majd az újszülött Nádasdy Ferenc gondos kezelésével sikerült megszüntetni. Az 1553 és 1556 közötti időszak szempontunkból azért különösen fontos, mert Gáspár doktort és környezetét ekkor foglalkoztatták leginkább a nőgyógyászat és a gyermekgyógyászat kérdései.

ANYAG ÉS MÓDSZER

Vizsgálati anyagnak — az adott korra és környezetre jellemző mintának — azt a levelezést tekintettük, amely nagyjából a Nádasdyak sárovari udvarában keletkezett (Vida Tivadar és Grynaeus

⁸ vö. Regula secunda. Mulierum ac officiorum muliebrum, urbium, arborumque nomina generis sunt foemini. Sylvester 1593.

⁹ Sylvester J.: *Új-Testamentum*. Sárovar-új-sziget, 1541.

¹⁰ Szabó T. A. (jun.): *Sylvester János és a magyar természettudományos könyvnyomtatás születése*. Előadás. Sylvester János Grammatica Hungarolatínája megjelenésének 450. évfordulója tiszteletére. Tudományos emlékülés. Sárovar, 1989. nov. 10.

Tamás, 1988). A Vida Tivadar által gondozott kiadásból kiemeltük a gyógyszerészeti és gyógyításra vonatkozó, valamint a botanikai vonatkozású részeket és azokat a mondatokat, amelyek György úrra vagy a Nádasdyak erdélyi kapcsolataira utalnak. Ezeket a címeket általunk megadott fogalmi körökbe soroltuk be. (vö. Függelék I.) és orvosbotanikai elemzésnek vetettük alá (Függelék II., 1–10), abból kiindulva, hogy a hiteles történeti szókincs többé-kevésbé tükrözi egy kor, egy környezet vagy egy ember anyagi és szellemi műveltségét.¹¹ Azonban nem követtük szigorúan a vizsgálat filológiai módszereit; másodlagosnak tekintettük a nyelvi formát (ezt a források vegyes, magyar és latin nyelvezte, valamint a felhasznált fordítás is indokolta), hanem elsősorban a szavak mögött meghúzódó tartalomra, az adott korban és környezetben ismert, használt fogalmakra figyeltünk. Esetenként a felhasznált forrást összevetettük az eredeti latin szöveggel is, hogy elkerüljük a fordításból adódó félreértéseket. A latin levél-szövegek rendelkezésünkre bocsájtásáért Grynaeus Tamásnak, valamint a Semmelweis Orvostörténeti Múzeumnak tartozunk köszönettel.

A leírt neveket, fogalmakat a következőképpen csoportosítottuk:

1. XVI. századi gyógynövények a magyar (a) és a „tudományos” (b) növénynevek betűrendjében.
2. Állatnevek (magyar nevek)
3. Gyógyszerek (magyar nevek)
4. Gyógyítás étellel-itallal
5. Gyógymódok
6. Betegségek, anatómiai nevek
7. Orvosok, doktorok, gyógyszerészek stb.
8. Személynevek, népvnevek
9. Helynevek
10. Egyéb

A betűrendes jegyzékben a nevek után álló számok a függelékben megadott levélszámoknak felelnek meg.

Ezeknek a jegyzékeknek az anyagát vetettük össze részben a Melius (1578), másrészt a Lencsés (1570 k.) munkáiból készült hasonló szókincsvizsgálatok eredményeivel (Kabán, 1978. Sz. Tóth, 1978, Szabó, 1978, 1989).¹²

EREDMÉNYEK

Az elkészült fogalmi leltárak segítségével érdekes, bár nyilván igen hiányos kép bontakozott ki a XVI. században a Nádasdyak környezetében ismert és használt gyógymódokról, gyógynövényekről és gyógyszerekről. Ebből csak a gyógynövényekre, a gyümölcs- és zöldségfélékre, a növényi gyógyszerekre, a gyógyfürdőkre és ezek alkalmazóira, a doktorokra, orvosokra, gyógyszerészekre stb. vonatkozó részeket emeljük ki.

A feldolgozott 22 éves időszakot átfogó levelezésben 53 növénynév bukkant fel, ezek többsége növényfajokra vonatkozik. A magyar növénynevek alapján eddig 39 fajt sikerült több-kevesebb biztonsággal azonosítani, néhány esetben — mint pl. az *Aloe*, *Fumaria*, *Sambucus*, *Vicia* esetében — a faji meghatározás bizonytalan.

A növénynevek közül csak a dinnye (görög- és sárgadinnye) a manna, a rebarbara, az uborka és a fenyő fordult ismételtelen elő, a nevek többsége csak egy esetben szerepelt. Ezzel szemben pl. Lencsésnél az idézett nevek esetenként akár több mint 100 receptben is előfordulnak.

¹¹ Benkő L.: „A társadalom anyagi és szellemi műveltsége a szókincs történeti vizsgálata tükrében.” *Ált. Nyelv. Tanulmányok*, VIII., 12–13.

¹² Szabó T. A., i. m., vö. 5. sz. jegyzet.

A sárvári levelezésben szereplő növénynevek közül csak három — az *ibolya*, a *meggy* és a *tuja* — hiányzik egyaránt Lencsésnél és Meliusnál is; kérdéses a *scordium* és a *solatrum* azonosítása. Melius könyvéből hiányzik még a komló (*Humulus lupulus*) és a Vida féle fordítás más magyar neveken emlegeti a füstikét (*Fumaria*) a lóromot (*Fumex*); *dinnye* alatt csak a sárgadinnyét érti, de ezen belül fajtákat is. Nem említi az *édes almát* és a *savanyú pomagránátot*. Az *Ars medicá*-ból viszont az *úrgomba* és a *betonica* hiányzik.

Ebből az elemzésből elsősorban az a figyelemre méltó, hogy a két vélt Kőrös tanítvány — Melius és Lencsés — gyakorlatilag minden Sárváron, Fraxinus Gáspár környezetében ismert és használt növényt említ és gyógyításra javall.

Mivel Melius munkájához annak idején (Szabó, 1978) nem készült külön gyógyszernév mutató, itt összehasonlítást csak az *Orvosság könyvével* (Lencsés, 1570 körül, Szabó 1989) tettünk. Azt találtuk, hogy Lencsés minden Gáspár doktor által ismert, minden Sárváron felbukkanó gyógyszert felsorolt könyvében. Az is figyelemre méltó, és talán több pusztán csak korszellemből fakadó azonosságnál, hogy Gáspár doktor és Lencsés György is feltétlen híve az ételek-italok ésszerű megválogatásával történő gyógyításnak. Lencsés egyébként — feltehetőleg éppen ebbéli tudománya miatt — Báthory Grizeldisz krakkói esküvőjén alkalmilag a főszakácsmesteri tisztet is viselte (Veress, 1918).¹³

Külön figyelmet érdemelnek Gáspár doktor gyógymódjai között a fürdők — a gyógyfüves, a komlós fürdő — valamint a levegőváltozás és a gyógyító források javallása a beteg gyógyítása érdekében. Ezek az utalások (vö. pl. 56. és 120. sz. levél) a sárvári és általában a magyar balneoterapia korai, becses emlékei. Megjegyzendő, hogy hasonló részletekre Lencsés György figyelme is kiterjedt. Kőrös Gáspár kerülte a durva beavatkozásokat; szerette, ha maga a természet gyógyít (79. sz. levél); érvágást, klistélyt, tályogfeltárást csak ritkán, igen indokolt esetben alkalmazott.

Ha szemügyre vesszük azokat a szerzőket, akikre Gáspár doktor leveleiben hivatkozik, leggyakrabban az ókoriak bukkannak fel: Arisztotelész, Galénosz, Hippokratész. A kortársak közül Cornax doktort, keresztkomáját, Fracantianus doktort, József doktort, Julius doktort és Péter doktort említi. Ezzel szemben Lencsés csak az ókoriakra hivatkozik; a Fraxinus által említettek közül senkit sem nevez meg, csak Adorján doktort, Ferenc doktort, Józsa doktort, Messe doktort idézi. Kőrös Gáspárnál összesen 6 doktor szerepel név szerint, és ezenkívül a doktori cím még 10 különböző jelzős szerkezetben fordul elő. Ezzel meglehetősen élesen állnak szemben Sárváron a „csak orvosok” (vö. pl. 175. levél), ilyen orvosokról 27 esetben van szó a levelekben. A minősítésekből nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, de kiderül, hogy a sárvári udvarban ismertek voltak a bécsi és az olasz orvosok mellett a magyar orvosok is. Felbukkant a gyógyszerész, a fűszerszámos orvos és a (tót) patikárius is. Jól érzékelhető azonban, hogy a gyógyszerészi és orvosi hivatás mennyire összekapcsolódott. Maga Gáspár doktor is készített patika-szereket, sőt felügyelt a fűszerszámosra és a gyógyszerészre is. Az orvosi szerepkör változatosságát a fogalomra vonatkozó jelzős szerkezetek jól mutatják.

Az 1550-es években Sárvárrott már ismert volt a gyógyszerész. A levelekből csak annyi derül ki, hogy itt egy gyógyfüvekkel és közönségesebb gyógyszerekkel jól ellátott, egyszerűbb receptek és fürdők készítésére alkalmas házi-patika ügyeit intézte egy alkalmi megbízott; és jelentkezett az igény egy szakmájában járatos (55. sz. levél), eljövendő (56. sz. levél) „szláv” (57. levél) jó (67. levél) gyógyszerészre, egy bőséges gyógyszertár felszerelésére, a patikáriusságra (218. levél), olyan szakemberekre, akik a doktornak „papírra felírt gyógyszereit” (52. levél), saját receptjeit (214. levél) el tudják készíteni. Különösen érdekes a gyógyszerész mellett megjelenő „fűszerszámos Mátvás”, akit Gáspár doktor vizsgáztatott és „mindenben árkádiai baromnak” talált, nyilván a maga orvosi ismerete alapján. Ami nem változtat azon a tényen, hogy Mátvást azért önálló tisztet viselő gyógyfüves emberként alkalmazták az udvarban. Mátvás mellett felbukkannak még a német bába, a betegre felügyelő öregasszonyok, a javasemberek, közsebeszek, sebészek, seborvosok, a kuruzslók, a vajásokosok, a szerzetesek és a beteg mellett virrasztók.

¹³ vö. 4. sz. jegyzet.

Nem célunk itt részletesen kitérni azokra betegségekre, anatómiai fogalmakra, amelyekkel kapcsolatban a különböző gyógyszerek és gyógymódok a levelezésben szóba kerültek. A mintaként vizsgált anyagban mintegy 300 ilyen név, fogalom van; csak kis töredéke annak, amit Lencsés György ismert és használt *Orvosság könyvében*. Ez természetes, hiszen Lencsés a 70-es években nem alkalmi leveleket írt, hanem egy rendszeres és monografikus orvosi kompendiumot. Elgondolkoztató, hogy munkájában gyakorlatilag minden sárvári anyagban előforduló fogalom szerepel. A sárvári levelezésben a leggyakoribbak az általános fájdalomcsillapításra, a fejfájásra, havivérzésre, fogamzásra vonatkozó utalások, a mellfájdalmakkal, kiütésekkel, szüléssel és gyermekgyógyászattal kapcsolatos fogalmak.

Végül megállapíthatjuk, hogy mindhárom szerzőnél egyaránt megfigyelhető az elzárkózás a misztikus gyógymódok, a csillagióslás, a horoszkópok és az istenhittől független mágikus hatalmak bevonásától a gyógyításba. A horoszkópok máig tartó magyar divatját és akkori elterjedését ismerve már pusztán az is szellemi rokonságra vall, hogy ezekről aztán éppenséggel egyetlen szó sem esik sem a levelezésben, sem Melius sem pedig Lencsés munkáiban.

I. FÜGGELÉK

A NÁDASDY-LEVELEZÉS GYÓGYÁSZATI VONATKOZÁSAI A LEVELEZÉS IDŐRENDJÉBEN: (a sorszámokat vö. Vida Tivadar, 1988)

1. Jó egészség kívánsága. KO—NT, 1540, Sv.
4. Fürdőzés, kelevény, harag. NM—NT, 1542, Mk.
5. Beteglátogatás, NM—NT, 1542, Mk.
6. Járvány Zalában, KO—SZJ, 1542, Sv.
7. Az öreg Nádasdy halála, KO—NT, 1542, Sv.
8. Lábfekélyek, az ismeretlen doktor, KO—NT, 1542, Sv.
12. Orvosok és orvosságok, NT—KO, 1545, Po.
14. A gyümölcsöskert. KO—NT, 1546, Kp.
20. Orvosságok, ismeretlen doktor. KO—NT, 1550, Sv.
25. Kolozsvári levél: Sárkány és a 300 dinnye a bécsi uraknak. NT—KO, 1551, Kv.
27. Gesztenyeküldés a bécsi uraknak. NT—KO, 1551, Lp.
30. A mellfájásról. PGY—NT, 1552, Pö.
31. Fürdőzés. PGY—NT, 1552, Pö.
36. Pestis. KO—NT, 1552, Lk.
40. Szabó Pál Erdélyből. KO—NT, 1552, Lk.
41. Castaldo Erdélyben. NT—KO, 1553, Gr.
43. Aggódás a távolból, KG—NT, 1553, Oks.
44. Gyógyítás és étkezés, SZKG—NT, 1552, Ok.
46. Gyógyítás étellel, itallal, kenetekkel, friss és illatos levegővel. Havivérzés. SZKG—NT, 1553, Oz.
51. Terhességvizsgálatok. Nemzetes György úr — mindkettőnk ügyfele. SZKG—NT, 1554, Sv.
52. Gyógyszerrecept írása. Gyógyszerbeszerzés. SZKG—NT, 1554, Sv.
53. Komám, az olasz orvos. Orvosi konzilium. Növényrajzolás. SZKG—NT, 1554, Sv.
55. Fűszerszámos ember vizsgáztatása. Ki a jó orvos? SZKG—NT, 1554, Sv.
56. Fürdőzés Csepregen. Gyógyszerkészítő szoba berendezése Sárváron. György úr vesekövei. SZKG—NT, 1554, Lk.

57. Gyógyszervásárlások Bécsben. Uborkaház építése. Orvosi könyvek a Fűszerkamrában. Asszonyi tanakodás. KG—NT, 1554, Lk.
59. Fraxinus orvosi magatartása krízishelyzetben. Prédikáció. SZKG—NT, 1554, Lk.
61. Gyógyítás étellel-itallal. Gyógyfüves fürdők, SZKG—NT, 1554, Lk.
62. Elíziumi Mezők I. Harc a méhdaganattal. SZKG—NT, 1554, Sv.
63. Elíziumi Mezők II. Gyógyítás életmóddal; diéta, életrend, kerti séták, SZKG—NT, 1554, Em.
65. Elíziumi Mezők III. Méhdaganat kezelése. SZKG—NT, 1554, Em.
67. A meddőség kezelése. Orvosi érdekvédelem. SZKG—NT, 1554, Sv.
68. Méhdaganat kezelése. SZKG—NT, 1554, Sv.
71. Nőgyógyászat. Gyógyszertár terve. SZKG—NT, 1554, Sv.
72. Hasmenés gyógyítása viaszos farkashallal. Távozási szándék bejelentése. Orvosszerződtetési tanácsok. SZKG—NT, 1554, Sv.
75. Menstruációs panaszok kezelése. Gyógyítás itallal. SZKG—NT, 1554, Sv.
78. Betegség fel nem ismerésének veszedelme. Öregek gyógyítása. SZKG—NT, 1555, hn.
79. „A természet gyógyítja a betegeket, az orvos pedig a természet szolgája.” SZKG—NT, 1555, Sv.
80. Vajákosok és borbélyok esete a szublimáttal. SZKG—NT, 1555, Sv.
81. A „vitakozó orvos” diagnózis problémái. Méhdaganat kezelése. Terhesség diagnózisa. SZKG—NT, 1555, Sv.
82. A földfüsti és a rebarbara recepturája. SZKG—NT, 1555, Sv.
85. A koraszüléstről és a magzat fejlődéséről. SZKG—NT, 1555, Sv.
86. A szülés előjelei. SZKG—NT, 1555, Sv.
89. A fogamzás és a szülés idejének kiszámítása. SZKG—NT, 1555, Sv.
91. A bába szerepe a szülésnél. A bába fizetsége. SA—NT, 1555, Sv.
92. Lábgyulladásra való recept. SZKG—NT, 1555, Sv.
96. Emlőgyulladás szoptató anyánál. A sebész szerepe, SZKG—NT, 1555, Sv.
98. Emlőgyulladás operációja, kezelése. KO—NT, 1555, Sv.
100. Mellbimbóseb kezelése. Szoptatás. A sebészek elismerése. SZKG—NT, 1555, Sv.
102. Vesehomok kezelése sziruppal, gyógyszerekkel. NT—KO, 1555, Po.
104. Csecsemő varasságának kezelése. Csecsemőkori „immunizáció” megfigyelése. SZKG—NT, 1556, Sv.
105. „Veszülettett” rühösség. Tinódi Lantos Sebestyén halála. PGY—NT, 1556, Sv.
106. A fekélyes csecsemő, SZKG—NT, 1556, Sv.
108. Csecsemőgyógyítás a szoptató asszony étrendjének módosításával, SZKG—NT, 1556, Sv.
112. Csecsemőkori hasmenés és ágyéki kelevény. SZKG—NT, 1556, Sv.
113. Csecsemő ágyékkelevényének kezelése. SZKG—NT, 1556, Sv.
114. Gyógykapocs(?) ágyékkelevénynél. SZKG—NT, 1556, Sv.
119. Városi orvos ajánlása (Oláh érsek ajánlja Fraxinust Pozsonynak). OM—PO városnak, 1556
120. Orvoslás fürdővel, kenetekkel, NT—KO, 1556, Nk.
124. Csecsemő-furunkulózis. Ótvar, KO—NT, 1556, Sv.
127. Fogzás kezelése. SZKG—NT, 1557, hn.
129. Csecsemő gyógyítása a dajka étrendjével. KO—NT, 1557, Sv.
131. Mellhártyagyulladás gyógyítása. SZKT—NT, 1557, Sv.
132. Hagymáz kelevény. Gyógyítás étellel-itallal. Vizelet- és székletvizsgálat. SZKG—NT, 1557, Sv.
137. Harmadnapos láz és gutaités kezelése. Pulzusvizsgálat. SZKG—NT, 1557, Sv.
140. Fraxinus saját betegsége. Szoptatási szokások. SZKG—NT, 1557, Lk.
156. Láz és kiütés gyógyítása étellel-itallal. SZKG—NT, 1558, hn.
162. Nádméz és cukkar kandi. NT—KO, 1558, Bcs.
170. A sárváriak bizodalma Gáspár doktorban. UGY—NT, 1559, Sv.
172. A „márciusi” állapot. Fejfájások, nátha. NT—KO, 1559, Po.
178. Körtvély-fajták. Úrgombák. NT—KO, 1559, Bcs.

179. Szembetegségek, KO—NT, 1559, Sv.
 180. Szemvizetek. Okulárok. NT—KOT, 1559, Bcs.
 184. Lábfekély gyógyítása, étrend. NT—KO, 1559, Bcs.
 185. Lencsés útja Sárvárról Bécs felé (1559 okt.). NT—KO, 1559, Bcs.
 191. Fraxinus pozsonyi hazatérésének halasztása a gyermekecske kezelése miatt. SZKG—NT, 1560, Sv.
 192. A várkertben és a vadkertben való gyógyulás, mulatás módja. NT—KO, 1560, Bcs.
 207. Nádasdy bécsi betegsége. Konzilium. NT—KO, 1560, Bcs.
 208. A gyermek és a pestis. NT—KO, 1560, Bcs.
 209. A kötszerek. NT—KO, 1560, Bcs.
 214. Harmad- és negyednapos hideglelés kezelése. SZKG—NT, 1561, Sv.
 216. Váltólázban szenvedő gyermekecske és anyja gyógyítása. Sárvár bűzös levegője. A levegőváltozás gyógyhatása. SZKG—NT, 1561, Sv.
 217. Nátha és hideglelés. KO—NT, 1561, Sv.
 218. Egyik dögös helyről a másikra: Sárvárról—Pozsonyba. Liktáriumrendelés a patikusnál. NT—KO, 1561, Po.
 220. A pozsonyi és bécsi pestisről. SZKG—NT, 1562, Po.
 222. Gyermekecske kezelése étellel, kenettel. SZKG—NT, 1562, Sv.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Bcs. — Bécs	Lp. — Lippa	Po. — Pozsony
Em. — Eliziumi Mező	Mk. — Monyorókerék	Pö. — Pöstyén
Gr. — Grác	Nk. — Nagykanizsa	Sv. — Sárvár
hn. — hely nélkül	NM — Nádasdy Márton	SA — Sárkány Antal
KO — Kanizsay Orsolya	NT — Nádasdy Tamás	SZJ — Szalay János
Kp. — Kapu	Ok. — Okijez, Okics	SZKG— Szegedi Kőrös Gáspár
Kv. — Kolozsvár	OM — Oláh Mikló	UGY — Udvardy György
Lk. — Léka	PGY — Pernitz György	

II. FÜGGELÉK

1a. GYÓGYNÖVÉNYEK

(Itt és tovább a nevek után álló számok Vida 1988-as kötetének levélszámainra utalnak;
vö. I. Függelék)

aloe 44	mandola, olaj 222
alma 14	manna 53, 56, 137
alma, édeskés 156	manna, válogatott minőségű 137
ánizs, mag 82	meggy 129
betónika, vize 137	nádméz, szemnek való 162
birsalma 218	olajbogyó 216
boza 57	pisztácia mogyoró 216
cassia 170	— régiek
cukarom kandi, fejtér 162	— aszottak
cseresznyefa, bécsi (mézgája) 57	— rosszak
dinnye 14, 184	— kívül piros
fahéj 46	— belül zöldes
fenyő 218	pomagránát 162
fűlfű 92	— édes
füstike 82	— savanyú
gesztenye 27	rebarbara 55, 56, 82
gumi arabicum 57	saláta 180
görögdinnye 156	sárgadinnye 156
gyömbér, eleven 192	scordium 216
ibolya 132	solatrum 92
kamilla, olaj 156	sóska 156
kapri, friss 216	szépszőlő 92
kassia, termés, virág 131	szerecsendió 102
késérű füstike 82	szilva, fejtér 14
komló 112	terjék 137
körtvély, muskotály 178	tök 156
lednek 56	tuja 179
lencse 156	uborka 57, 156
lórom, gyökér 112	úrgomba 178
	üröm 218

1b. LATIN NÖVÉNYNEVEK ÉS MAGYAR MEGFELELŐIK

(Zárójelbe tett magyar nevek a termelt, használt részekre vonatkoznak)

Acacia senega — gummi arabicum)	Malus domestica — alma
Aloe sp. — aloe	Matthiola incana — ibolya (?), viola (!)
Artemisia sp. (A. vulgaris, A. absinthium) — üröm	Matricaria chamomilla — kamilla — székfű (!)
Atropa bella-donna — szépszőlő	Myristica fragrans — szerecsendió
Betonica officinalis — betonica	Olea europaea — olajbogyó
Capparis spinosa — kapri	Pimpinella anisum — ánizs
Cassia sp. — cassia, kasszia	Pistacia vera — pisztácia (mogyoró)
Castanea sativa — gesztenye	Prunus domestica — szilva — avium — cseresznye — cerassus — meggy(fa)
Cerassus vö. Prunus	Pyrus sativa — körte
Cinnamonium aromaticum — fahéj	Rheum palmatum — rebarbara
Citrullus lanatus — dinnye, görög	Rumex (acetosa) — sóska
Cydonia oblonga — birsalma	Rumex (patientia etc.) — lórom
Cucumis melo — sárgadinnye — sativus — uborka	Saccharum officinale — (nádméz)
Cucurbita pepo — tök	Sambucus sp. — bo(d)za
Fumaria sp. (F. officinalis) — füstike	Sempervivum tectorum — fülfű
Humulus lupulus — komló	Solanum nigrum — szépszőlő, solatrum (?)
Lactuca sativa — saláta	Thuja occidentalis — tuja
Lathyrus sativus — lednek (?)	Vicia sp. — lednek (?)
Lens culinaris — lencse	Zingiber officinalis — gyömbér

2. ÁLLATNEVEK

bárány 61	kövihal 46, 156
borjú 61	lúd 7
csirke 61	nyúl, agyveleje 127
farkashal 62, 72	páva 7
galamb 61	pisztráng 46
hal 46, 129	rák 46
kecske 61	szarvas, faggyú 46
kappan 7	

3. GYÓGYSZEREK

aranyozott pilula 44	fűszer 46
faggyu, szarvas 46	fűszerszám 55
főzetek 55, 56, 82 — egyfajta 55	Galenus féle pilula 44
flastrom 96 — új 98	gyógyszer — alkalmas 56

- alkalmatlan 112
- bécsi, megtiltott 112
- hatásos 46
- jövőbeli 61
- legjobb 78
- kipróbált 132
- méhbe való 65
- mely méreg hatását tompítják 80
- papírlapra felírt 52
- nélkül 112
- vásárlása 52

hashajtó 44

ital, kötőrő 56

julep

- ibolyaszínű 156
- rózsaszínű 156

kenet 81

kenőcs 46, 56, 132, 214

kénsav 57

klister 65

kövek elleni orvosság 78

legnagyobb méreg 80

lignum gallicum (por) 67

liktárium 218

- fényes
- lágy
- kemény

méhbe való gyógyszer 65

méz, lefőlözött 82

- tüzön tisztított 82

ólom 57

oltott mész 57

orvosi szerek 56

orvosság 80, 102, 108, 180, 218

- adagolása 75
- fajta, jó 75
- főzése 56
- készítése 56
- különbéle 12
- legjobb 78
- összeállítása 56

pecsétföld 92

por 92

- folyadékban bevcendő 81

romboló méregfajta 80

sárkányvér 92

szarvasfaggyu 46

szemcsepp 180

szirup 44, 56, 61, 62, 102

szublimát 80

tapasz 81

viasz 56, 72, 112

- kötés 81

víz 180

- jó 56

4. GYÓGYÍTÁS ÉTELLEL-ITALLAL

bor 57, 129

- fajta 216
- guhari 216
- lágy 180
- kellemes 216
- sima 216
- tiszta 216
- vízzel kevert 216

csontvelő 61

ecet 180

étel 132

étellel való visszaélés 63

forrásvíz 61

francusok víze 207

gyógyital 75

gyümölcsétel 184

íros vaj 112

ital 132

ital, császár kútjából való 61

kalács, tojásos 61

- vajas 61

kenyér 57, 132

- hamuban sült 61

mézsör 51

pogácsa 61

priznyák 57

sóval ízesített olajbogyó

szárított farkashal, viasszal töltött 72

tej, cukrozott 156

5. GYÓGYMÓDOK

- borogatás 92
bortól való tartózkodás 129, 156
- dajka ne egyék halat 129
diéta 63
- ebéd 12 órakor 43
életmód 119
élelmezésmód 119
epikuroszi életmód 61
erőteljes dörzsölés, szívre 137
- fájdalom fészkének
  megpuhítása 43
fájdalmas hely bekenése kenőccsel,
  melegen 46
fájdalom oldása 79
fej köré helyezett ibolyák 132
fejér ruha, kivel sebet kötnek 209
felkelés 63
flastrom, mellre 96
  — új 98
francusok vizét igya 207
fürdő 4, 31, 56
  — gyógyfüves 61, 81
  — harmadik 62
  — komló vizébe 62
fürdőzés 27
  — rövidebb ideig 27
- gyógyítás jó módja 57
  — gyógyszerrel 67, 100
  — kipróbált gyógyszerrel 131
gyógykezelés
  — húséges 222
  — szorgos 222
gyógykapocs 114
gyógymód 67
- házfüstölés, ürömmel, fenyővel 222
helyes életmód 63
húsevéstől való tartózkodás 156
- illatos meleg 46
ír, mindennemű 179, 180
- kenő 112
kenet 180
kétszeri fürdés 112
  — kenés 112
kifeküvés 25
kezelés 53
környezetváltozás 216
- lefekvés 63
levegő
  — állandósult 216
  — fényes 216
  — friss 216
  — tiszta 216
  — változás 56, 216
- orvosság alkalmazása 75
  — megfelelő 131
- pihenés 63, 100
- silány ebéd, vacsora 43
szunnyadozás 108
- táj 119
természet gyógyít 79
testének kenése kamillaolajjal 156
törzs mozgása 56
- vassal kelést megfakasztani 98
vízzel száját öblíteni 137
vizsgálat fűszerszámok füstölésével 51

6. BETEGSÉGEK, ANATÓMIAI NEVEK

- agyból lefolyó nyálka 78
ágyéki kelevény 113
ágyéktáji mirigyes kelevény 112
alkalmasan hálnak 40
álmában beszél 132
álmoság 216
- álmatlanság 59
aluvás, jó 59
anyaméh daganata 62
  — keménysége 67
arc 106
arc kiütése 104, 112

- arcpír változása 71
 arcszín, citromsárga 216
 — derűs 71
 arena 170
 alattomos mardosás 81
- bal ágyék 81
 belázasodás 108
 beteg 4
 beteg nő 137
 betegség 27
 — jövőbeni 140
 — nem ismerése 78
 beteg szelleme csodás módon felüdül 216
 bénaság 207
 boldog erő 105
 borzongás 222
 borda
 — oldali 131
 — takaró hárttyája 131
 bőr, kifekélyesedő 104
- combfekély 113
 combkelés 114
- csecsemő 106, 127
 — kor 127
 — kor, beteges 104
 — egészségének alakulása 106
 csömör 61, 62
- dadogás 137
 daganat 81, 100
 — kezelése 81
 daganat természeti szerint 113
- egészség 1
 éhség 46, 62
 éhgyomra 51, 72
 égetett epe 57
 elesettség 137
 elme elidegenedése 132
 elkedvetlenkedés 59
 emésztés 61, 108, 216
 ér 4
 erős lélek 222
 érvágás 132, 170
 erő elesettsége 216
 érverés
 — természetes 214
 — vizsgálása 137
- ételtől való tartózkodás 62
 étvágy 216
 étvágytalanság 216
 étvágy elvesztése 61
- fájdalom
 — fej 140
 — fog 140
 — heves 27
 — keresztcsont 216
 — láb 140
 — lapocka 140
 — mell 96
 — nyak 140
 — szülő nőé 86
 fázással betegedett meg 8
 fejbúbja 104, 106
 — kosz 104
 fejfájás 140, 191
 — erőteljes 132
 — féloldali 191
 — gyakori 170
 fekély 106
 — comb 113
 félelem 140
 férfikor 104
 folyás vö. havivérzés
 fogamzás 51, 67, 81
 — biztos jele 81
 — új 53
 fogzás 127
 fővény 102
 — elmegy 102
 fulladás 27
 fülszengés 81
- genny 113
 — bűdös 104
 gennyedtség 98
 — számtalan 124
 gennyező fekély 104
 gerinccsigolyák 216
 — ágyékiak 216
 gyomor
 — megterhelése 57
 — szárazsága 43
 gyöngye erő 140
 gyöngeség 21
 gyulladás 92, 96, 100

- hagymáz 191
   — kislekű 132
 halál 6, 218
 havibaj 43, 73, 81
 havi folyás
   — kéféle 46
   — piros 46
   — természetes 46
   — vizes 46
 has
   — csikarás 51
   — daganat 62
   — görcs 108
   — menés 72, 108, 140
 hideglelés
   — két körforgásszerű 214
   — követelőző 216
 hideg borzongatás 20
 himlő 124
 himlőnek ártani fürdővel, hideggel 124
 hitvány ember 207
 holtak kelve 207
 homlok 106, 137
 hólyag 106
 hőség 27
 húgykő 78

 idegfájás 27
 iksziász zsábája 81
 íny 127

 jel 131
 jobb testfél bizsergése 137

 kar 106
 kelés 4, 124
   — áradata 106
   — combon 114
   — feneken 124
   — gyermeké 113
   — jövőbeli 112
   — lábszáron 112
   — megvágása 124
   — pírja 112
 kiválasztódó anyagok 75
 kelevény 8
   — ágyéki 113
   — eloszlása 132
 kifekélyesedett varrétég 106
 kitörések 156

 kórság 4
 könnyebülés 208
 könnyezés 59
 köszvény 191
 követ vizel 56
 kimerült állapot 214
 kiütés 156
   — lappang 117
   — viszkető 108
 köhögés 191

 lábadozás 216
 láb
   — balog 8
   — dagadása 53
   — fakadék 107
   — fájdalom 44, 140
   — gyulladása 92
   — hűvös 216
   — ideg 27
   — szár 12
   — szárizom 81
 lapocka 106, 140
 láz 43, 108, 112, 140, 156, 222
   — állandó 137
   — bolygó 214
   — csekély 67
   — harmadnapos 127, 137, 214
   — kísérő jelenségei 216
   — negyednapos 214
   — pozsonyi 67
   — roham, jövő 216
   — roham, ötödik 214
   — váltó 216
 lázas hőség 216
 láztalanság 216
 lép
   — elzáródása 214
   — kemény daganata 62
 légzés, nehéz 131

 magzat alakulása 85, 89
   — első megmozdulása
 maga orvoslása 119
 meghízás 207
 méhbaj 67
 méhdaganat
   — kemény 62
   — régi 62
 máj, elzáródása 244

- mell 106
   — bimbó beteg 100
   — gyulladás 96
   — ideg 27
   — fájás 27
   — tüzesség 96
   — vörösség 96
 mellhártyagyulladás 131, 132
 mirigy
   — megér 112
   — szétoszlik 112
 mérges nedv 106
 mirigyos kelevény 112
 merevgórcs 216

 nátha 173, 217
 nehezülés 208
 nedvedző hólyagok 104
 nyak, fájása 140
 nyavalya 173

 oltvar, tündéreskedik 124
 orr 179
 orrvérzés 59

 pattanás 156
 pestis 208, 222
 pulzus ér 192 vö. érverés

 rész, külső, belső 106
 romlott anyag 106
 remegés 132
 rothadás kiválasztása 59
 rühesség, veleszületett 105

 sárvíz 98
 seb, mellbimbón 100
 sérv 81
 szem 162
   — fájás 180
   — héj, kifordulása 179
   — héj, vörössége 179
   — belső szeglete 179
   — törlése 179
   — viszketegség 179
 szív 137
 szomjúság 43, 46, 62, 137, 216
   — óriási 61
 szopás 106
 szoptatás 100, 140

 szülés 67, 86
   — előtt álló nő 86
   — héthónapos 85
   — kiszámítása 89
   — könnyű 85
   — napja 86
   — nyolchónapos 85
   — szerencsés 89
 születés napja 89
 szülő anya 96

 talp 106
 takaró hártya, gyulladása 131
 természetes havifolyás 46
 testhő 222
 test merevség 137
 testi betegség 63
 tisztátalanság 106
 tisztulás 61
   — enyhe 62
 tüdőbaj 53
 tünet 131
 tüzesség 92

 üveges nyálka kiválasztása 59

 vakszem, bal felől való 59
 vakaródzás 106
 varrétég 104
 varracskas 104
 vér 98
   — eves 106
 vékony 102
 vérhas 112
 veres tajték 41
 vesekő 78
 viszketegség 106
   — elvétele 179
 viszkető érzés 106
 vizelet
   — egészséges 132
   — epés 132
   — eves 106
   — jó 53, 222
   — közepes mennyiségű 132
   — szaga 132
   — üledéke kiváló 132
 vízibetegség 53

7. ORVOSOK, DOKTOROK, GYÓGYSZERÉSZEK STB.

- Aesculapius 67, 71
Arisztotelész 79, 191
- bába, dolga 91
— német 91
beteg mellett virrasztók 216
- Cajetanus 208
Cornax doktor 222
- dajka, egészséges 140
doktor 55, 129, 217
— jeles 53
— jó 67
— idegen 119
— gyülekezete 67
— kiváló 56, 131
— magyar 119
— régi 46
— tizenegy 207
— tudós 67
— új 46
- elhunyt mesterek 67
- felügyelő asszonyok 156
Fracantianus doktor 43
fűszerszámos Mátyás 55
fűszerszámos orvos 55
- Galenus 44, 85
Gáspár doktor 170, 180
gyógyszerész 137
— jó 67
— jövődő 56
— szakmájában jártas 55
— szláv 57
gyógyszertár, bőséges 71
- Hippokratész 59, 67, 79, 85
- javasember 79
József doktor 57
Julius doktor 209
- kuruzsló 67
közsebéz 119
- Lencsés 185
Lipót közsebéz 113
- Mátyás, fűszerszámos 55
- orvos 55
— bécsi 71, 72, 113
— csak 170
— fűszerszámos 55
— itáliai 72
— jártassága 119
— jelenlegi 72
— jelenlevő 75
— jövőbeli 72
— királyi 71
— kiváló 68, 72
— különbfélék 12
— kötelessége 78
— magyar 57
— olasz 153
— mint kellett magát 113
— seb 207
— sebgyógyító 207
— szerencsés 68
— szorgalmas 75
— tanácsa 119
— természet szolgálja 79
— tudása 119
— tudós 72
— udvari 137
— vitatkozni kívánó 81
orvosi jogkör 67
orvoslása, mestersége 67
— tana 67
patikárius 218
Péter doktor 51
polgár 72
- recept, saját 214
sebész 96, 100, 114
sebgyógyító
— fő 207
— jelen 207
— orvos 207
- vajakosok 79

8. SZEMÉLYNEVEK (ORVOSOK KIVÉTELÉVEL), NÉPNEVEK

- Ádám déák 25
 Anna úrnő 51, 137
 András úr 25
 Arcadius, szláv borkereskedő 56

 Balázs deák 170
 Batthyány (Ferenc) 78
 Batthyány Ferencné 4
 Báthory András 40
 Botka úr 46, 57

 Cajetanus 208
 Castaldo 41
 Csafordi 27

 Főtisztelendő esztergomi úr 220
 Főtisztelendő veszprémi úr 222

 görögök 45
 Gurdacz Kelemen 216
 György úr 51, 56

 havaselvi vajda 41
 Herbesteiner úr 20
 Homérosz 81

 ispán 178
 italos németek 75

 Jancsi inas 36
 Jézus Kirsztus 61

 Kanizsay Orsolya ált.
 Kerthy György 191
 Kever Márton 57
 Király 27
 Királyné asszony 178, 180
 Kocsy 14
 Kristóf úr 137
 kunok 57

 Lencsés 185
 lézengő népek 178
 Losonczy úr 27
 lutheránus 51

 Majláthné úrnő 31
 Makkos Ambrous 1, 178
 Maylád úr 36
 magyarok
   — erkölcsi 119
   — fegyelme 57
   — természeti 119
   — vérmérsékleti 119
 magyaros igyekezet 56

 Nagy Antal 67
 német 51
   — italos
 Német Kristóf 53
 Nádasy Ferenc ált.
 Nádasy Tamás ált.

 Pápay Pál 220
 Pernezith úr 57
 Pereszlegi 178
 pozsonyi polgárok 67
 Propercius 67
 Pruky Balázs 185

 Révai fiúk 67

 Quadrio úr 167, 207

 Sárkány 25
 sárvári atyák hamvai 105
 Setgé György 25
 Senei Ferenc úr 137, 140, 126
 Szabó Pál 40
 Szalay Pál 180
 szénégető kereskedő 57
 szláv ember 56

 Tahy 25
 Tinódi Sebestyén 105
 Torrody Péter 5
 tótok 57
 udvari ember 72

 virrasztó öregasszonyok 216

9. HELYNEVEK

Bécs 56, 57, 67, 71, 162, 178, 192, 207, 208, 214, 218	Monyorókerék 4, 5
Calabria 56	Nagykanizsa 112
Csepreg 55	Nagyszombat 222
	Okijcz, Okics 42, 44
Elíziumi Mező (Sárvár) 62, 63	Olaszország 53, 119, 208
Grác 41	Pádua 67
Görögország 119	Pozsony 81, 102, 119, 173, 218, 220
	Pöstyén 30, 31
Itália 45, 72, 119	Sárvár ált. (34 levélben)
	Sejtőrő 67
Kanizsa 6	Ujvár 4
Keresztúr 214	
Kolozsvár 25	Velence 71
	Veszprém 222
Léka 40, 56, 57, 59, 61, 81, 140	Zalavár 6
Lippa 7	

10. EGYÉB

asszonyi tanakodás 57	hamis árulkodó 113
— becsület 62	hintó 192
becsületes életű asszonyok 62	
bűzös sárvári levegő 216	itáliai tanács 56
	Istenben bízni 218
ceruza, kis növények rajzolására 53	Isten igéje 59
	időszakok jövődöbeli változása 46
dögös hely 220	időszakos szelek 222
éghajlat, hideg, nedves 43	
életpálya 67	közfizetés 72
elkezdődött a halál 218	
eskű 216	lábmelegítő 218
	lanthúr 162
fertőzött levegő 222	
festő 57	nadrág 184
festék 55, 57	
fűszerkamra 57	okulár 180
fűtött kandalló 464	orvosság vásárlása, Bécsben 56
	— nyitott szemmel 56
gyermekeszűvé tésznek 113	— Velencében
gyűrű hordása 55	orvosságos könyv 57
halál, 6, 218	papírlapra felírt gyógyszer 52

rossz jel 53	tót tanács
szervezett társadalom 72	tudomány 67
szolgálatot felmondani 32	
sziklakert 57	udvari légy 113
	új tisztség 59
természet gondoskodása 106	
természetes erő működése 106	vadkert 192
tisztítóvíz 31	vizeletvizsgáló edény 68

ATTILA SZABÓ T., Ph. D. & MAGDA SZ. TÓTH, D. Pharm.
H—9700 Szombathely, Széll Kálmán u. 11.

SUMMARY

Among the 222 letters by Gáspár Fraxinus to Count Nádasdy that have been recently published by T. Vida and T. Grynæus (Budapest 1988), some 88 are concerned with or at least mention medical therapies and pharmaceutical practice.

The authors examined the scientific terms and usage of the correspondence, and corroborate and detail the findings of Botta about the emergence of pharmaco-botanical education in the Nádasdy chateau at Sárvár during the first half of the XVIth century.

The first scientific writer of this school interested in botany and medicine was the Hungarian humanist, and teacher, the translator of the New Testament, Johannes Sylvester (Erdősi Sylvester János). In his book, the *Grammatica Hungaro—Latina* (1539) and in his translation of the *New Testament* (1541) he was the first to publish texts in Hungarian that referred to plants and maladies.

The leading figure of the school, however, was Caspar Fraxinus (Szegedi Kőrös Gáspár), the humanist physician and friend of the Italian A. Fracantianus and P. Matthiolus. According to his letters, the authors suppose that he might have been the tutor of Peter Melius (Somogyi Juhász Péter), and Georg Lenczius (Váradi Lencsés György), whom both became respected scholars later on. Melius made name for himself as the writer of the first pharmaco-botanical monograph in Hungarian (*Herbarium*, Kolozsvár, 1578). Lenczius, on the other hand, wrote exhaustively in his six-volume *Arts medica* (Gyulafehérvár, 1570—90) about theoretical and practical medicine.

Though inventively arguing in favour of the connections between Fraxinus, Melius and Lencsés, the main contribution of the article is rather the collection of pharmaceutical and botanical terms that appeared in letters of these persons who visited Sárvár, or even stayed there. The authors give a set of thoroughly elaborated indices, about medical plants and herbs, (either in Latin or Hungarian), about medicaments and drugs, names of illnesses and anatomical terms; about the suggested or used therapies, the names of famous physicians and scientists, etc. By the use of these lists the detailed scientific knowledge and medical education of these late Renaissance characters are perfectly raised.

IRODALOM

- Antall J., Kapronczay K., Sztatky M., Vida M.: *Képek a gyógyítás múltjából*. Comm. Hist. Art. Med., Suppl. 13—14. 1984. 27—70, 129—30.
- Aumüller S. A., Jeanplong J., 1983 (szerk.) *Carolus Clusius Fungorum in Pannoniis observatorum brevis historia et Codex Clusii*. Akadémiai K., Budapest, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz.
- Baradlay J., Bársony E., 1930. *A magyarországi gyógyszerészet története*, I., Budapest.
- Bencze J., 1959, *Emlékezés Szegedi Kőrös Gáspárra*. Comm. ex Bibl. Hist. Med. Hung., 14, 79—84.
- Bencze J., 1964, *Szegedi Kőrös Gáspár*. Vasí Szemle, 69—74.
- Benkő L., 1972, *A társadalom anyagi és szellemi műveltsége a szókincs történeti vizsgálata tükrében*. Ált. Nyelv. Tan., VIII., 12—13.
- Botta I., 1978, *Melius Péter ifjúsága*. Budapest.
- Clusius C., 1561. *Antidotarium, sive de exacta componendorum miscendorumque medicamentorum ratione libri tres. Omnibus Pharmacopoeis longe virilissimi, ex Graecorum, Araborum et recentiorum medicorum scriptis maxima cura et diligentia collecti, nunc vero primum ex Italico sermone Latini facti*. Antwerpen. (facsimile reprint, Gent, 1973).
- Clusius C., 1583. *Rariorum aliquot stirpium per Pannoniam et Austriam etc.*, Antwerpen.
- Clusius C., B(eythe) S., 1583. 1584. *Stirpium nomenclator Pannonicus*. Németujvár (1583), Antwerpen (1584).
- Corradi A., 1887, *Le prime farmacopoe Italiane ed in particolare dei ricettari fiorentini (1564, 1574)*, Milano.
- Gombocz E., 1936, *A magyar botanika története*. Budapest.
- Grynaeus T., 1988, *Amíg élek, mindig az emberek javát szolgálom... Szegedi Kőrös Gáspár orvosdoktor és a Nádasdy család*. In: Vida (szerk.), 1988, pg. 289—306. Uő.: *Szegedi Kőrös Gáspár (Casparus Fraxinus Zege-dinus)* kézirat.
- Kabán A., Sz. Tóth M., 1978, *Összehasonlító növényjegyzék*. In: Szabó 1978 (szerk.), 444—511.
- Lencsés Gy., 1570 k., *Egész orvosságról való könyv azaz Ars medica* In: Szabó 1989.
- Melius P., 1578, *Herbárium az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól*. Kolozsvár. In: Szabó 1978 (szerk.)
- Szabó T. A. (szerk.), 1978, *Melius Péter: Herbárium. Az fáknak füveknek nevekről stb.*, Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel sajtó alá rendezte Szabó Attila. A tanulmány *Nyelvállapot és helyesírás* c. fejezetét írta és az *Összehasonlító növényjegyzéket* összeállította Kabán Annamária. A mutatókat készítette Sz. Tóth Magda. Kriterion K., Bukarest.
- Szabó T. A., 1989, *Lencsés Györgynek az Egész orvosságról való könyve azaz Ars medica (1560 k. — 1593) (kézirat)*.
- Szabó T. A., Sz. Tóth M., 1982, *Zay Anna Herbáriumának gyógynövényei* Com. Hist. Art. Med., 100., 89—101.
- Szigetváry F., 1978, *Különböző tulajdonviszonyú patikák kialakulása Vas megyében a XVI.—XVIII. században*. I., Savaria. a Vas megyei Múzeumok Értesítője, 11—12, 399—415.
- Sz. Tóth M., 1978, 1982, 1989 vő. Szabó A.
- Varjas B., 1943, *A XIX. századi magyar orvosi könyv*. Kolozsvár.
- Veress E., 1918, *Báthory István lengyel király udvari számadáskönyveinek Magyar- és Erdélyországi adalékai (1576—1586)*, Font. Rer. Hung., III., Budapest.
- Vida T., 1988. *„Szerelmes Orsikám...” A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése*. Szépirodalmi K., Budapest.

FRAXINUS GÁSPÁR KIADATLAN LEVELEZÉSE
ÉS MAGYARORSZÁGI MŰKÖDÉSÉVEL KAPCSOLATOS IRATAI

GRYNEUS TAMÁS—VIDA TIVADAR

67/a

Nádasdy Tamás nádorispán (1554—1562) levele Sopron város elöljáróihoz Szegedi Kőrös Gáspár házvétele ügyében. Kéri őket, hogy a vételbe egyezzenek bele. Sárvár 1554. október 10.

Prudentes et Circumspecti domini, amici uicinique nobis / honorandi: Salutem et nostri commendationem, // Excellentissimus dominus Gaspar fraxinus zegendinus, / medicus doctor noster, domum quandam a domino / Antonio Sarkan his diebus emit, Cuius emptioni / petimus vos, ut vos quoque assentiri uelletis. Quae / domus suae emptio, non solum nobis uerum etiam / Maiestatis regiae domini nostri clementis fidelitati, totique / regno, et praecipue uobis, qui inter nos sit, in / beneficium et emolumentum redundabit, aliaque / vestra ope, et praesidio, ipsi adesse, causa nostri, / uelletis. Quod nos in maioribus omni officio et / beneuolentia uobis referemus. Valere uos / feliciter cupimus. Datum in arce nostra Sarwar, / decima octobris. 1554.

Thomas de nadasd palatinus
et locumtenens Regiae Maiestatis etc.
Tho: Nadasdy
Manu propria

[: Aláírás sajátkezű! :]

[: A címzés kívül :] Prudentibus et Circumspectis dominis Magistro / Ciuum, Iudici, Caeterisque iuratis ciuibus / Ciuitatis Soproniensis, amicis uicinisque / nobis honorandis

[: Más kézzel :] Scharkan hat sein Hauss verkauft.

[: Későbbi levéltárosi feljegyzés :]

1554. 10=Octobris

Requisitoriae Comitum Thomae de Nádasd Palatini, ad assentiendum Emptioni Domus, per Medicum Suum Casparum Fraxinum Szegedinum a Domino Antonio Sárkán interuentae.

Soproni Levéltár, Lad: XXXVI. et LL./=Litterarum/fasc. 1. num: 5.

Bölcs és Tekintetes urak, tiszteletreméltó barátaink és szomszédaink: Üdvöt és magunk ajánlását! A kiváló Szegedi Kőrös Gáspár úr, orvosdoktorunk házat vett e napokban Sárkány Antal úrtól. Azt kérjük, hogy ebbe a vételbe ti is beleegyeztek. E házvétele javára és előnyére lesz nemcsak nekünk, hanem felséges és kegyes király urunk iránti hűségének, az egész országnak és különösen nektek és kö-

zős érdekünknek. Miattunk legyetek segítségére erőttökkel és oltalmatokkal. Ezt mi viszonzni fogjuk nektek a nagyobb ügyekben minden kötelességszerű jóakaratokkal. Kívánjuk, hogy egészségesek és boldogok legyetek!

Kelt Sárvár várunkban, 1554. október tizedikén.

Nádasdy Tamás nádor és a
Királyi Felség helytartója stb.

[: Sajatkezű aláírás :]

Nádasdy Tamás
saját kezével²

70/a

Szegedi Kőrös Gáspár levele Nádasdy Tamás nádornak. Kéri, hogy Nádasdy felesége, Kanizsai Orsolya engedje meg, hogy soproni házának vételét tanúsítandó Sárkány Antal Szent Márton ünnepére Sopronba utazzon. 1554. november 6.

MAGNIFICA DOMINA MEA BENE VALET.

Illustrissime et Magnifice Domine. Post seruiciorum meorum commendationem, post narrationem rerum Magnificae Dominae, plane oblitus eram orare Magnificentiam Vestram, ut Egregium Dominum Antonium Sarkan, a quo ipse emi domum, ad festum diem Diui Martini Sempronium remittere eadem dignaretur.

Is enim dies, coram Egregijs viris, ab utroque nostrum praefixus, et constitutus est, ad denunciandum [sic!], seu profitendam mihi domum emptam coram Senatu, cum omnibus jurisdictionibus [sic!] ad domum pertinentibus. Proinde suplex [sic!] oro Magnificentiam Vestram, ne prohibeat praeditum Egregium Dominum Sarkan ad praefixum diem diui Martini Sempronium redire: imo si in aliquibus negocijs Magnificentiae Vestrae esset occupatus, quod alioquin cum certo scio circa res Magnificentiae Vestrae studiosissimum atque vigilantissimum fore, dimittat eum ad vnum atque alterum diem ad negotia mea coram Senatu peragenda.

Nam ipse, Deo volente, Sempronium ad constitutum diem, nempe, diuo Martino sacratum, ocyus [sic!] aduolabo, ut illico, post acceptam domus prouinciam, ad Magnificae Dominae meae curam revolare possim. Ne hanc piam petitionem Magnificentia Vestra frustretur, eciam atque eciam [sic!] suplex [sic!] oratum velim. Magna enim spes mihi sita est in Magnificentia Vestra, ne ergo frustra soler animum cupita spe, agat cum Domino Egregio Sarkano, cui eciam hac de re paucis scripsi. Bene vale. 6 Novembris 1554.

Caspar Doctor, Illustrissimitatis et
Magnificentiae Vestrae Seruitor.

[A lapszcélen függőlegesen:]
verte folium de rebus Magnificae Dominae.

Post discessum Magnificentiae Vestrae interpositis aliquot horis Magnifica Domina una cum domestica sua familia in Pagij prope Sarwar animi refocillandi gratia, sana, curru vecta est, vbi et coenarunt more suo, hoc est, hilari, et a coena, Deo auxiliante, sanae omnes redierunt.

Ipse, Deo volente, hodie iterum, curam remissam his diebus, continuare incipiam. Magnificum Dominum Franciscum Bathiani, nomine meo, Magnificentia Vestra saluere dignetur.

[A címzés:]

Illustrissimo, et Magnifico Domino
Comiti Thomae de Nadasd, Regni
Hungariae Palatino, et Regiae Maiestatis
locumtenenti dignissimo etc. Domino
Suo obseruandissimo.

Viennae.

[L. S.]

MOL. M. Kincstári Levéltárak. Magyar kamara archívuma. Archivum familiae Nádasdi (E 185), 58—59.

Nagyságos úrnőm jól érzi magát.

Tekintetes és Nagyságos Uram Szolgálataim ajánlása után, (s) miután elmondtam a Nagyságos Úrnő dolgait, egészen elfelejtettem megkérni Őnagyságát, hogy a kiváló Sárkány Antal Urat, akitől házat vettem, méltóztassék Sopronba küldeni Szent Márton ünnepnapjára.

Mindkettőnk részéről ugyanis e napot tűzték ki és határozták meg kiváló emberek, hogy a Tanács előtt jelentsék illetve megvallják javamra, hogy a házat megvettem valamennyi e házhoz tartozó joggal együtt. Ezért kérve kérem Őnagyságát, meg ne akadályozza, hogy az előbb említett kiváló Sárkány úr visszatérjen Sopronba Szent Márton kitűzött napjára: sőt, ha Őnagysága valamilyen ügyében lenne elfoglalva, mert egyébként biztosan tudom, hogy Őnagysága ügyeivel kapcsolatban nagyon törekvő és éber, engedje el őt egy-két napra, hogy elintézzze ügyeimet a Tanács előtt.

Én ugyanis, ha Isten úgy akarja, mihamarabb odasietek Sopronba a kitűzött napra, tudniillik Szent Márton ünnepére, hogy a ház birtokba vétele után tüstént visszaszihethesek Nagyságos úrnőm kezeléséhez. Ismétlem alázatosan kérném Őnagyságát, meg ne hiúsítsa e jámbor kérést. Nagy reményemet helyeztem ugyanis Őnagyságába, nehogy tehát hiába vigasztaljam a lelkem vágyva vágyott reménységgel, tárgyaljon a kiváló Sárkány úrral, akinek szintén írtam pár szót e dologról. Jó egészséget. 1554. november 6.

Gáspár Doktor, Tekintetessége és
Nagysága szolgája

[A lapszélen:]

lapot fordítsa a Nagyságos úrnő dolgairól.

Őnagysága távoztával, néhány óra elmúltával a Nagyságos úrnő házi cselédségével együtt a Sárvár melletti Pagira felüdülés végett egészségesen, kocsin utazott, ott a maguk módján, azaz vígan megvacsoráztak, s a vacsoráról Isten segítségével mindnyájan egészségesen tértek vissza.

Magam, ha Isten úgy akarja, elkezdem folytatni a kezelést, amelyet ezekben a napokban abbahagytam. Őnagysága méltóztassék üdvözölni a nevemben Baththyány Ferenc Nagyságos Urat.

[Címzés:]

Tekintetes és Nagyságos Nádasdy
Tamás Gróf úrnak Magyarország
Nádorának és a Királyi Felség
méltó helytartójának stb.
tiszteletreméltó Urának.
Bécsben. [P. H.]

80/a

Szegedi Kőrös Gáspár levele Sopron város polgármesteréhez, bírójához és esküdteihez. Kijelenti, miután házat vett Sopronban és elnyerte a város polgárait megillető kiváltságokat, egyúttal aláveti magát a polgárookra rótt terheknek és kötelezettségeknek is, valamint elismeri a városi bíró joghatóságát maga felett a más soproni polgárokkal adódó esetleges pereiben.

NOS Gasparus Fraxinus Seged(inus) . . . Medicinae Doctor etc. / Memoriae commendamus per praesentes Quod Magister Ciuium / Judex caeterique Ciues Jurati Ciuitatis Soproniensis nobis ad sedulas / nostras praeces et instantias, emptionem domus intra muros Ciuitatis / eiusdem tandem concesserunt Quare ut cum deinceps Ciuium / Priuilegijs et iuribus eorundem municipalibus uti, eisque non minus / atque caeteri Ciues gaudere operepraetium fore censemus, oneribus / etiam Ciuilibus nos submittere non inconueniens duximus. Ideo / praesentibus pollicemur ad fidem nostram deo debitam: Quod praedicitis / omnibus Magistro Ciuium Judici iuratisque Ciuibus, non minus quam / reliqui Ciues in omnibus licitis et et honestis omnem fidelitatem / et oboedientiam praestare, totisque reipublicae Soproniensis commoda et / honores pro iuribus meditari et promouere. Econtra incommoda / dedecora, insidiasque hortando praecavere et quoad fieri potest propulsare / Ciuitatisque priuilegijs abuti uelimus minime. Praeterea si extra / Ciuitatem nobis cum quibusdam negotia differentiae uel lites, quacun- que / de causa intercederent, praesertim rempublicam eiusdem non / concernentia, quod illa ipsa negotia et differentias ita transigere / et moderari uolumus, et uidelicet ipsi Ciuitati impedimenta / aut damna tum in personis tum etiam iuribus et bonis ipsorum / similiter et colonorum exinde contingat minime, sub obligatione / plenariae restitutionis huiusmodi damnorum omnium et singulorum / . . . comittentium [?] nos curaturos, et prouisuros ne nobis uel absentibus / uel praesentibus Ciuibus quibuscunque per familiam nostram aut inquilinos / praefatae domus ulla damna uel iniuriae inferantur obligatione / subpraemissa. Et si nobis fortasse cum aliquo Ciue Soproniensi lites / controuersiae aut actiones ali- que intercederent, pollicemur nos / huiusmodi actones et dissidias coram praeeordinatis Magistratibus / memoratae Ciuitatis Soproniensis iuxta eisudem priuilegia et hactenus / obseruatam consuetudinem iure decidenda proposituros, ibidemque ius / et iustitiam daturus et accepturos. Sed si aduersum Senatam et / totam communitatem in solidam, cuiuscunque rei gratia actio nobis / obtigerit, eadem ad Iudices eorum Ordinarios et legitimos / iure mediante recognoscendam, prout tum Priuilegia Ciuitatis / tum Regni consuetudo exigit delaturos, et nihil contra ipsos proprio / et temerario motu ausuros et tentaturos. Adhaec omnia et singula / ea acturos et gesturos quae iuxta praemissae Ciuitatis Priuilegia et / consuetudines ab antiquo seruatas, bonum et Egregium Ciuem / concernunt, promittentes nihilominus sub praemissa bona fide nostra / deo debita et suprascripta omnia fideliter et strictissime / obseruare singulaque onera Ciuilia non minus quam caeteri Ciues / absque vlla contradictione et exceptione ferre uolumus nullo modo / obstantibus cuiuscunque Priuilegijs Gratijs iuribus statutis / legibus consuetudinibus . . . nostra / defensione in contrarium facientibus, saluis in Priuilegijs / Doctoratus et Donationibus Regijs atque ab Illustrissimo / Domino Comite Palatino Regni Hungariae obtentis uel obtinendis, //: Verumtamen in praedudicium Priuilegiorum Ciuitatis / Soproniensis minime euenturis: / quibus omnibus et singulis / ex certa nostra scientia libere et sponte renuntiamus, omnibus / raptionibus et dolis prorsus seclusis in cuius rei fidem et / euidens testimonium Has praesentes nostras litteras proprio nostro / sigillo roboratas propriaque manu subscriptas concedendas duximus . / Datum Sopronij octauo die Mensis Martij Anno 1555to

L. S.

[: Más kézzel :] Idem Caspar Doctor Manu propria —

Soproni Levéltár. Lad. XXXXVI. et LL. Num. 6.

MI, Szegedi Kőrös Gáspár . . . orvosdoktor stb. / Jelen levelünkkel tudtul adjuk, hogy Sopron Város / Polgármestere, Bírája s a többi esküdt polgára végül is / engedélyezte serény kérésünkre és beadványunkra / háznak vételét ugyanazon Városnak falain belül. Ezért minthogy ezentúl érdemesnek fogjuk tartani, / hogy a polgárok kiváltságainak és városi jogainak örvendjünk, / éppúgy, mint a többi polgár, megfelelőnek tartottuk azt, / hogy a polgári terheknek is alá vessük magunkat. Ezért / jelen levelünkkel megígérjük Istennek tartozó hitünkre: Hogy az említett / valamennyi / embernek /, a Polgármesternek, Bírónak és az Esküdt Polgároknak ugyanúgy, mint / a többi Polgár, minden megengedett és tisztességes dologban teljes hűséget / és engedelmességet tanúsítunk, és az egész soproni közélet előnyeit és / becsületét erőnkhez képest előmozdítjuk. Viszont legkevésbé / akarnánk visszaélni a város kiváltságaival, / hanem / a kellemetlenségeket, / szégyenteljes dolgokat, cselvetéseket buzdítással megelőzni és lehetőleg távoltartani / kívánjuk /. Ezenkívül ha / a városon kívül előfordulnának valakikkel ügyek, összekülönbözések vagy perek / bármi okból, főleg ha nem vonatkoznak ugyane város közéletére, / hogy magukat ezeket az ügyeket és összekülönbözéseket úgy akarjuk / megegyezéssel elintézni és irányítani, hogy tudniillik semmiképpen se forduljanak elő / akadályok maga a város számára, vagy károk akár személyek, akár ezek jogai és javai számára / hasonlóképpen a földművesek számára. Azzal a kötelezettséggel, / hogy az efféle károkat teljes mértékben pótoljuk / összességükben és külön-külön . . . akik elkövetik [?], hogy erről gondoskodni fogunk, nehogy távollétünkben, / avagy jelenlétünkben családunk, vagy az előbb említett ház / lakói által bármelyik polgárnak akárminő kára vagy sérelme támadjon, a fentemlített / kötelezettség mellett. És ha netalán valamelyik soproni polgárral szemben pereskedésünk, / ellentétünk vagy valamiféle keresetünk adódnék, megígérjük, hogy / az efféle kereseteket és egyenetlenkedést az említett Sopron Városa / számára rendelt Hatóságok elé fogjuk terjeszteni, hogy ugyanazon város kiváltságai és eddigelé / megtartott szokása szerint jogszerűen eldöntessenek, és hogy ugyanott fogjuk / a jogot és az igazságságot szolgáltatni és elfogadni. Am ha előfordulna, hogy keresetünk lesz / a Tanács és az egész közösség mint ilyen ellen, bárminő okból, / azt az ő rendes és törvényes Bíráiak elé fogjuk terjeszteni, / hogy jogszerűen vizsgálják, amint azt mind a Város kiváltságai, / mind az Ország szokásjoga megköveteli, és semmit sem fogunk merészlni és megkísérelni / velük szemben saját vakmerő indíttatásunkra. Továbbá, hogy egészében és egyenként / tenni és viselni fogjuk mindazt, ami a jó és kiváló polgárra vonatkozik / az előbb említett Város kiváltságai és régtől fogva megörzött szokásai szerint, / mindamelllett megígérve az előbbi, Istent megillető jó hitünkre, ahogy azt fentebb leírtuk, / hogy hűségesen és szigorúan megtartunk mindent, / és az egyes terheket minden elmentmondás és kivételezés nélkül / akarjuk viselni ugyanúgy, mint a többi polgár, / s ezt semmiképpen sem gátolja bármiféle kiváltság vagy a jog szerinti, / törvényekben, jogszokásokban meghatározott kegy / . . . védekezésünk által ellenkezőleg cselekedvén. fenntartva a doktorsággal járó / kiváltságokat és azokat az ajándékozásokat, amiket a Királytól vagy Magyarország Méltóságos Nádorispán / Urától kaptam vagy fogok kapni, / /: Ezek azonban semmiképpen sem jönnek majd / létre Sopron város Kiváltságainak kárára :/ mindezekről együttesen és külön-külön / biztos tudásunkkal szabadon és önként lemondnunk, mindennemű / rablást és cselvetést teljesen kizárván, aminek hitelül és / nyilvánvaló bizonyosságául jelen levelünket a mi saját / pecsétünkkel megerősítettük, sajátkezűleg aláírtuk, és kiadandónak tartottuk. / Kelt Sopronban, az 1555. év márciusának nyolcadik napján.

P. H.

[: Más kézzel :] Ugyanaz a Gáspár Doktor saját kezével —

93/a

Szegedi Kőrös Gáspár levele Nádasdy Tamás nádornak. Közli, hogy Nádasdy felesége, Kanizsay Orsolya, és újszülött fia [Ferenc] jól vannak. 1555. október 16.

Illustrissimo et Magnifico Domino
Comiti Thomae de Nadasd
Regni Hungariae palatino,
et Regiae maiestatis locumtenenti dignissimo,
Domino suo obseruandissimo.

Illustrissime et Magnifice Domine. Post seruiciorum meorum commendationem. Magnifica Domina (deo Auxiliante) vna cum suo charissimo filio, et tota sua familia, ut enixa, optime valet.

Domina Consors Domini Adami (deo uolente) bene conualuit, et per totam suam domum obambulat.

Bene vale.

16. Octobris 1555.

Caspar Doctor seruitor
Illustrissimitatis et Magnificentiae
Vestrae.

MOL. M. Kincstári Levéltárak. Magyar kamara archívuma. Archivum familiae Nádasdy (E 185), 94–95.

Tekintetes és Nagyságos Nádasdi
Tamás Gróf Úrnak, Magyar-
ország nádorának és a Királyi
Felség méltó helytartójának,
tiszteletreméltó Urának.

Tekintetes és Nagyságos Uram. Szolgálataim felajánlása után. A Nagyságos úrnő (Isten segítségével) drága fiával együtt és egész családjával, mint szülőanya jól van.

Ádám úr Hitvestárs úrnője (Isten akaratából) jól felépült, és jár-kel egész házában.

Jó egészséget.

1555. október 16.

Gáspár Doktor, Tekintetessége
és Őnagysága szolgálja.

102/A

Szegedi Kőrös Gáspár levele Nádasdy Tamás nádornak. Értesíti, hogy a nádor utasítására Szlavóniába sietett Erdődy Pétert gyógykezelt. Közli, hogy Erdődy és felesége egészsége javulóban van. 1556. január 1.

Illustrissimo et Magnifico Domino
Thomae de Nadasd, Regni
Hungariae palatino, et regiae maiestatis
locumtenenti dignissimo etc.
Domino Suo obseruandissimo.

Illustrissime et Magnifice Domine. Post seruiciorum meorum commendationem ex mandato Magnificae Dominae meae, ad curam Illustrissimi et Magnifici Domini Erdedi in Sauoniam [sic!] quam celementer [sic!] potui veni. Et deo optimo maximo sit gratia et Magnificus Dominus Erdedi ex suo colico affectus . . . [hiány] calculis est sanitati restitutus et Magnifica Domina consors sua a maxima sua aegritudine indies, ut video, liberabitur. Deus enim aegritudines magnas curat, medicus minister dei est. Recte itaque a meo charissimo comparte Sarkano dictum fuit, a me neminem fuisse vnquam sanatum, neque deinceps vnquam quisque secundae valetudini reddetur a me medico, quum solus deus morbos aufert: tamen ipse adsto, remedia porrigo, dies et noctes ministerio fungor, deo effectum committo. Bene vale 1. Ianuarii 1566.

Caspar Doctor, seruitor Illustris-
simitatis et Magnificentiae
Vestrae.

MOL. M. Kincstári Levéltárak. Magyar kamara archívuma. Archivum familiae Nádasdy (E 185), 102—103.

Tekintetes és Nagyságos Nádasdi Tamás
Gróf Úrnak, Magyarország nádorának,
és a Királyi felség méltó helytartójának, stb.
tiszteletreméltó Urának.

(P. H.)

Tekintetes és Nagyságos Uram. Szolgálataim felajánlása után Nagyságos úrnőm parancsára a lehető leggyorsabban jöttem Szlavóniába Tekintetes és Nagyságos Erdődy úr gyógykezelésére. És hála legyen a jó és nagy Istennek, mind a Nagyságos Erdődy úrnak, akit kölikája sújtott . . . [hiány] a kövekből helyreállt az egészsége, mind a Nagyságos úrnő, az ő hitvestársa, úgy látom, napról napra [jobban] szabadul meg nagy betegségétől. Isten ugyanis nagy betegségeket gyógyít, az orvos Istennek szolgája. Heylesen mondta tehát az én kedves társam Sárkány, hogy soha senki sem gyógyult meg általam, s ezután sem én, az orvos fogom valaha is visszaadni bárkinek is a jó egészségét, mivelhogy egyedül Isten távolítja el a betegségeket. Mindamellettt készen állok, gyógyszereket nyújtok, éjjel-nappal szolgálatban vagyok, az eredményt Istenre bízom. Jó egészséget! 1556. január 1.

Gáspár Doktor, Tekintetessége
és Nagysága szolgája.

104/a

Szegedi Kőrös Gáspár levele Sopron város polgármesteréhez. Kéri, hogy az Erdődy Péter és Ádám deák által, számára küldendő két hordó bort, valamint esetleges egyéb ajándékokat, amelyeket orvosi szolgálatai fejében kap, a városba engedjék be. 1556. január 21.

Prudens et Circumspecte Domine. Post Salutem et Seruiciorum meorum Commendationem. Illustrissimus et Magnus Dominus Palatinus his dilapsis diebus in Sclauoniam ad medendum Magnificum Petrum Erdedi me miserat, qui pos recuperatam suam Seruandam Valetudinem, donavit me vno vase vini, quod, ad vsum domus meae ex Monijorokerek breui adferetur, idem beneficij egregius Dominus Adam litteratus in me contulit. Adferentur itaque duo vasa vini ad vsum domus meae, quae ut in Ciuitatem intro mittantur Summopere vestram prudentem dominationem oratum velim, et si forte fortuna alia quoque donabuntur a meis dominis et Amicis, eadem benevolencia Dominatio vestra in me vtatur, vt hactenus semper vsa est. Bene vale!

21 Januarij 1556.

Turcae in confinibus Sclauoniae in dies ad futuram depopulationem sese armis, et Conuenticulis adornant. Neque Magister Petrus Erdedi dormitat, solus enim in Sclauonia est, qui furori turcico se opponere hactenus ausus fuerit. Nulla alia noua ex Sclauonia habeo.

Caspar Fraxinus
Zegedinus, Artium
et medicinae Doctor
Seruitor Dominationis
Vestrae

[: Címzés a borítékon :]

Prudenti Et Circumspecto
Domino Magistro Ciuium
Soproniensium, Domino et Fautori
suo obseruandissimo
Sopronij.

[: Felette más kézzel :]

Vinum Gaspari Doctoris. 2. fass wein (?)

[: Levéltári bejegyzés :]

1556.

Missiles Caspari Fraxinus, Medicinae Doctoris, ad intromittendum Vinum Suum in Civitatem.

Soproni Városi Levéltár: Lad: XXIV. et V., Fasc: III. Num: 164.

Bölcs és Tekintetes Uram. Üdvözlöm és szolgálataimat ajánlom. A Méltóságos és Nagyságos Nádor úr az elmúlt napokban elküldött Szlavóniába, hogy gyógyítsam Nagyságos Erdődy Pétert. Ő fenntartandó Egészségének visszaszerzése után megajándékozott engem egy [hordó?] borral, amit házam használatára rövidesen ide szállítanak Monyorókerékről. Ugyanílyen jótéteménnyel ajándékozott meg a kiváló

Ádám diák úr. Ide szállítanak majd tehát két hordó bort házam használatára. Szeretném nagyon megkérni bölcs uraságokat arra, hogy ezek a Városba bebocsáttassanak, és ha netalán Uraim és Barátaim mást is ajándékoznának, éljen Uraságok ugyanezzel a jóindulattal irántam, mint amivel eddig mindig élt. Jó egészséget!

1556. január 21-én.

Szegedi Kőrös Gáspár

A törökök fegyverrel és gyülekezésekkel készülnek Szlavóniának határvidékein a jövődő pusztításra. Erdődy Péter mester sem alszik, hiszen ő az egyedüli Szlavóniában, akik eddig szembe mert szállni a török dühvel. Semmi más újságom nincsen Szlavóniából.

a Művészetek és az
orvoslás Doktora,
Uraságok Szolgája

[: A borítékon :]

A Soproni Polgárok
Bölcs és Tekintetes
Mester Urának, tisz-
teletreméltó Urának és
Jóakarójának
Sopronban.

[: Más kézzel :]

Gáspár Doktor bora. 2 hordó bor (?)

[: Levéltári jelzet :]

1556.

Kőrös Gáspár magánlevele, borának a Városba való bebocsátásáért.

??

Oláh Miklós esztergomi érsek levele Pozsony város bírójához, esküdtjeihez és polgárságához. Városi orvosnak ajánlja Szegedi Kőrös Gáspár doktort. Bécs 1556. május 12.

Prudentes, et Circumspecti Domini, et amici nobis Honorandi, Salutem. Intelleximus dominationes vestras mortuo Leopoldo illo chijrurgo publico, certum et specialem medicum nullum impraesentiarum habere. Ex eoque nos cum doctore Casparo qui nunc isthic apud dominationes vestras esse dicitur locuti fuimus, vt si etiam aliae sibi condiciones oblatae ab aliquo fuissent, tamen postpositis illis, eo se ad dominationes vestras conferret. Non eum dubitabamus dominationes vestras eum libenter habituras, eique conditionem honestam oblaturas. Quem eo nos libentius dominationibus vestris commendamus, quia et nosipsi suam doctrinam et experientiam, cum aliquoties sua opera et consilio vsi fuissimus, experti sumus. Et quamuis doctrina atque rerum quoque experientia nemini cedat, tamen ex quo est Hungarus, multis partibus caeteris omnibus extraneis et peregrinis doctoribus merito anteponi debet. Quis enim melius vel naturam, vel mores, vel temperamenta, vel etiam morbos Hungarorum scire poterit, quam Hungarus, praesertim si idem (vt diximus) sit doctus. Cui et tota victus ratio, et omnis vitae actio, regio, et temperies aeris et omnibus denique rebus quibusuis vtendi consuetudo nota esse, poterit. Palam est multos iam aliorum doctorum cura derelictos mortique destinatos, opera sua, quasi a mortuis ad vitam reuocatos esse, cuius rei plura extant exempla. In Grecia vbi per multos annos vixit,

nunc [vsque?] quoque eius nomen a multis ciuitatibus, oppidis, et pagis, ob insignem eius medicandi peritiam, magnis laudibus celebratur.

In Italia vero, vt ex nostris hominibus congnoimus, magna, multaue testimonia suae huius eruditionis exhibuit. Quare cum de eius doctrina, et experientia deque vitae morumque honestate dubitare nemo possit, Superest, vt eum dominationes vestrae summo studio, et fauore ob praemissas eius virtutes amplecti, sicuti decet velint. Nam quamuis, et caeteris artibus, et scientijs ciuitas omnis plurimum indigeat. At medicina supra caeteras scientias indigere videtur. Namque vt vmbra corpus, sic morbus naturam humanam necessario sequi solet, et qui corporis morbos curare negligit, inuiriam facit suo corpori et vt hic vitam quoque contempnat suam necesse est, Siguidem vt ipsa bona corporis valetudo, ita morbus, et aegritudo omnibus vel arguo communiter accidere solet; Vnde cum tantopere praesentia et opera ipsius doctoris dominationes vestrae indigeant, eum vt apud vos modis omnibus retineatis, nosquoque diligenter vos hortamus. Qui si forte maioris lucri cupiditate persuasus in alium locum proficisci vellet, aliquo tamen modo retinendus erit, Et cum nosquoque ex dei benignitate ad dominationes vestras venerimus, cum eo diligenter loqui volumus, vt inter dominationes vestras permaneat. Easdem foeliciter valere optamus. Viennae 12 dei Maij Anno. 1556.

Vester Strigoniensis Summus Cancellarius
Sua Regiae Majestatis etc. manu propria

[Kívül:]

Prudentibus, et Circumspectis, Judici et Juratis, caeterisque ciuibus ciuitatis Posoniensis etc. Dominis et amicis nobis honorandis. 22 Maij Domini anno 1556. Strigoniensis. L. S.

[más kézzel:]

Wegen D (octor) Caspar

[a boríték túloldalán későbbi kézírással:]

Casparum Medicum litteris Archiepiscopus comendat, eumque laudat ab eruditione et experientia medica in Graecia et Italia comparata 1556.

Archív mesta Bratislavy [=Pozsony város Levéltára] Lad. XXI. No. 1. 6835. SZ.

Bölcs és Körültekintő Urak, és Becsülendő barátaink, Üdvözlétünket. Megértettük, hogy uraságaitoknak Lipótnak közbeszédnek halála után nincsen jelenleg biztos és külön orvosa. Ebből kifolyólag mi beszéltünk Gáspár doktorral, akiről itt azt mondják, hogy uraságaitoknál van, hogy költözzék evéget uraságaitokhoz, mégha más feltételeket ajánlana is fel valaki őneki, mégis helyezze azokat mögéje. Nem kételkedünk benne, hogy uraságaitok szívesen veszik majd őt, és neki tisztességes feltételeket fognak felajánlani. Annál szívesebben ajánljuk őt uraságaitoknak, mivel mi magunk is tapasztaltuk tudását és jártasságát, mivelhogy néhányszor éltünk munkájával és tanácsával. És jóllehet senkinél sem alábbvaló a tudása és a dolgokban való jártassága, mégis amennyiben magyar, sok egyéb félnél, akik mind külföldiek, és az idegen doktoroknál méltán kell előbbre tenni. Hiszen ki ismerheti jobban a magyaroknak vagy a természetét, vagy erkölcsseit, vagy vérmérsékleteit, avagy még a betegségeit is, mint a magyar ember, különösen ha az (mint mondottuk) tanult. Előtte ismeretes lesz az egész életmód és minden életmegnyilvánulás, a táj és az éghajlat, s végül bármilyen dolog használatának szokása. Nyilvánvaló, hogy sokakat, akiket már más doktorok megszűntek kezelni, és halálra voltak szánva, az ő tevékenysége mintegy a halottaktól hívott vissza az életbe. s e dolognak számos példája létezik. Görögthonban, ahol sok éven át élt, mindmáig sok város, község és falu nagyon dicséri őt az orvoslásban való kiváló jártasságáért.

Itáliában pedig, mint ezt embereinktől megtudtuk, e műveltségnek nagy és sok tanújelét adta. Azért, mivel senki sem kételkedhetik tudásában, jártasságában, tisztességes életmódjában és erkölcsiében, nincs más hátra, minthogy uraságaitok szíveskedjenek őt a legnagyobb igyekezettel és jóakarattal felkarolni említett érdemei miatt, amint illik. Bár ugyanis minden városnak szüksége van a többi mesterségre és tudományra is, de úgy látszik, hogy az orvostudományra a többi tudomány fölött van szükség. Amint ugyanis az árnyék a testet, úgy szokta szükségképpen követni a betegség az emberi természetet, s aki elhanyagolja a testi betegségek kezelését, jogtalanságot követ el a tesével szemben, s az ilyen szükségképpen meg kell hogy vesse az életét is. Hiszen amint a testnek jó magabírása, úgy a kor s a betegség általában mindenkivel meg szokott esni, még a legelméssel is. Ennélfogva mivel magának a doktornak jelenléte és munkája uraságaitok számára olyannyira szükséges, mi is szorgosan buzdítunk benneteket, hogy minden módon tartsátok őt magatoknál. Ha pedig netán a nagyobb jövedelem vágya győzné meg őt, és máshová akarna elmenni, valamiképpen mégis vissza kell őt tartani. És ha majd Isten kegyességéből mi is uraságaitokhoz érkezünk, szorgosan akarunk vele szót váltani, hogy maradjon uraságaitok körében. Kívánjuk, hogy boldogan bírjátok magatokat. Bécsben, az 1556. év májusának 12. napján.

A ti Esztergomitok, Ófelsége a Király
Főkancellárja stb. saját kezével.

124/a

Szegedi Kőrös Gáspár levele Nádasdy Tamás nádornak. Közli, hogy a komáromi Paxi urat, akinek gyógykezelésére Nádasdy utasította volt, elfoglaltsága miatt Pozsonyba rendelte, de az még nem érkezett meg. Pozsony 1556. október 21.

Illustrissimo et magnifico Domino Thomae
de Nadasd, Regni Hungariae palatino,
et Regiae maiestatis locumentenenti dignissimo. etc. Domino Suo obseruandissimo.

Illustrissime et Magnifice Domine, post seruiciorum meorum commendationem. Ex mandatis Illustrissimae Magnificentiae Vestrae habui, ut quamprimum Dominum Paxi scothomaticum in Komárom decumbentem adirem, et illi fideliter mederer, feci diligenter quod Magnificentia Vestra iusserat de abitione: verum tam longi temporis morbus, ad medendum longe maiorem requirit moram quam ut ipse ex tempore . . . [papírszakadás] . . . vno conje . . . [papírszakadás] . . . komarum . . . [papírszakadás] . . . decreuisse . . . [papírszakadás] . . . Posonium ad morbi sui ablationem (accepta prius a Regia maiestate veniendi libertatem) primo quoque tempore veniat: sed aduc nondum venit expecto tamen eum indies. Noui nihil est apud nos nisi quod turcae perterriti eciam (sic!) nomen principis fugiunt. Aduc Dominus Senej triticum oblatum a Magnificentia Vestra non misit. Bene vale 21. Octobris 1556. Vnum vas vini habui

a domino Simone literato, quod iam cum amicis fere ebibi.

Caspar Doctor, seruitor Illustrissime et Magnificentiae Vestrae.

MOL. M. Kincstári Levéltárak. Magyar Kamara archívuma, Archivum familiae Nádasdy (E 185), 132–133.

Tekintetes és Nagyságos Nádasdy Tamás
Gróf Úrnak, Magyarország nádorának,
és a Királyi felség méltó helytartójának,
tiszteletreméltó Urának.

Tekintetes és Nagyságos Uram, szolgálataim felajánlása után. Tekintetes nagysága parancsa alapján volt kötelességem, hogy mielőbb keressem fel Paxi Urat, szédüléssel vakoskodót, aki Komáromban fekszik, és hűségesen gyógykezeljem. Szorgalmasan megtettem, amit Önagysága az elmenetellel kapcsolatban parancsolt: az ilyen hosszú ideje tartó betegség azonban jóval nagyobb időtartamot igényel, mintsem hogy én hirtelenül... [szakadás miatt szöveghiány]... egyetlen félbe... [papírszakadás]... Komárom... [papírszakadás]... elhatározta(m?)... [papírszakadás]... Pozsonyba jöjjön (miután előbb megkapta a Királyi felségtől a jövetelre az engedélyt) mielőbb betegségének megszüntetése végett. Eddigelé még nem jött, mindamellet nap mint nap várom őt. Újság nincsen nálunk semmi sem, kivéve, hogy a megriadt törökök még az uralkodó nevétől is futnak. Senej úr eddig nem küldte az Önagysága által felajánlott búzát. Jó egészséget! 1556. október 21.

Egy hordó bort kaptam
Simon deák úrtól, amit
a barátaimmal már csak-
nem kiítam.

Gáspár Doktor, Tekinte-
tessége és Nagysága
szolgája.

127/a

Szegedi Kőrös Gáspár levele Nádasdy Tamás nádornak. A nádor közbenjárását kéri Sopron városának fizetendő adójának mérséklésére. [Sopron?] 1557. február 12.

Illustrissimo et magnifico domino comiti
Thomae de Nadasd, Regni Hunga-
riae Palatino, et Regiae maiesta-
tis locumtenenti dignissimo, etc. Domino
suo obseruandissimo.

[Más kézzel:]

Negocium Domini Doctoris
Caspar cum ciuibus
Soproniensibus.
[L. S.]

Illustrissime et Magnifice Domine, post seruiciorum meorum commendationem. Ex inclusis fratris germani mei litteris Magnificentia Vestra clarius intelliget, quid Iudex, caeterique conciuies mei Sopronienses de persoluendo vectigali moliantur.

Mater enim mea, et frater meus pane meo aluntur, vestimentisque quotidianis fere meo... [elhalványult olvashatatlan írás] Nullaque rerum separatio inter... [olvashatatlan]

Quare non video frater meus seorsim taxam persoluat, quum ego pro domo taxam persoluere cogar. Quapropter Magnificentiam Vestram suplex [sic!] oro ut ciuibus et Magistro Ciuium committat, ne tam inauditam rem domui meae inurant, neue ab vno corpore duas cutes detrahere conentur, quod Magnificentiam Vestram pro solita sua erga me benevolencia [sic!] certo facturam scio, ubi ex litteris fratris mei rem omnem cognouerit. Bene vale 12. februarij 1557.

Relationem Citam [sic!]
expecto

Caspar Doctor seruitor Illustris-
simae et Magnificentiae Vestrae.

MOL. M. Kincstári Levéltárak Magyar kamara archívuma. Archivum familiae Nádasdy (E 185), 140–141.

Tekintetes és Nagyságos Nádasdy Tamás
Gróf Úrnak, Magyarország nádorának
és a Királyi felség méltó helytartójának,
stb. tiszteletreméltó Urának.

[Más kéz írásával:]

Gáspár Doktor úr
ügye a soproni
polgárokkal.

Tekintetes és Nagyságos Uram, szolgálataim felajánlása után. Édes testvéremnek mellékelt leveléből Önagysága világosabban megérti majd, miben mesterkednek a soproni Bíró s a többi polgártársam a fizetendő adóval kapcsolatban.

Édesanyám ugyanis és testvérem az én kenyeremet eszi, s köznapi ruházatukat az én pénzemem . . . [olvashatatlanságig elhalványult] És semmiféle elkülönítés . . . között . . . [olvashatatlan]

Ezért nem látom be, miért fizessem a testvérem külön illetéket, noha én vagyok kénytelen a házért illetéket fizetni. Éppen ezért alázatosan kérem Önagyságát, hagyja meg a polgároknak és a polgármesternek, hogy ne bélyegezzék meg a házamat ily hallatlan dologgal, s ne kíséreljenek meg két bőrt egy testről lenyúzni. Tudom, hogy Önagysága irántam való szokásos jóindulatához képest biztosan meg is teszi ezt, mihelyt testvérem leveléből az egész dolgot megismeri. Jó egészséget! 1557. február 12.

Gyors beszámolóit
várok.

Gáspár Doktor, Tekintetes és
Nagyságos (Urasága) szolgálója.

131/a

Szegedi Kőrös Gáspár levele Nádasdy Tamás nádorhoz. Értesíti a nádort feleségének, Kanizsai Orsolyának állapotáról és a tervezett gyógykezelésről. Sárvár, 1557. április 9.

Illustrissimo Domino Domino
(Pal)atino Domino obseurandissimo
Posonij

Illustrissimo Domino Domino obseruandissimo etc. meorum seruitorum admandans. Heri ante quintam pomeridianam veni ad Saruar dominos doctores Hieronymum et Gasparum hic inueni qui hactenus functi sane officio suo probe res Magnificae Dominae sunt in hoc statu, omisit febris et dolor lateris, morbus hodie in declinationem iudicio nostro remanet tamen febris et dolor ex parte hodie suppultam octavum diem suae egritudinis melior sit [papírszakadás] expectandus vndecimus si hoc die non solaris [?] morbus bene [?] [papírhiány] erit sin minus tentandum erit ut ope medica expellatur, interim diliberauimus quid his tribus diebus sit faciendum ut morbus et medicus [?] *faciens morbum penetrans*, quo facto isti domini Doctores et ego in illis capient consilium prudens pro tempore et reipsa hortantur vestram Illustrissimam Dominationem ut bono animo sit omnes vnanimiter bene speramus de valetudine Dominiam Magnificam et nos nostraque seruitia vestrae Illustrissimae Dominationi admandamus ex Saruaro. 9. Aprilis (57?) vestrae Illustrissimae Dominationis seruitor Josephus Salsdux [?] physicus.

Vestri obseruandissimus Hyeronimus Augustus physicus.

Caspar Doctor seruitor
Magnificentias Vestrae

MOL. M. Kincstári levéltárak. Magyar kamara archívuma. Archivum familiae Nádasdy (E 185), 142—143.

A Nádor Tekintetes uraságának
tiszteletreméltó úrnak
Pozsonyban

Tekintetes Uram, tiszteletreméltó Uram stb. szolgálataimat ajánlva;

Tegnap délután öt óra előtt Sárvárra érkeztem Jeromos és Gáspár doktor urakat itt találtam, akik mindeddig bizonyára derekasan teljesítették kötelességüket. A Nagyságos úrnő dolgai ebben az állapotban vannak: Elhagyta a láz és az oldalfájás, megítélésünk szerint a betegség ma hanyatlóban van, megmarad mégis a láz és a fájdalom részben. Ma számítjuk betegségének nyolcadik napját, a hetediket javulóbbnak kell várnunk. A tizenegyedik, ha aznap nem napos [havivérzés?], a betegség javulni fog, ellenkező esetben meg kell kísérelni, hogy orvosi segítséggel űzzük ki. Közben fontolgattuk, mit kell tennünk e három napot át, *hogy áthasd a betegséget és a betegséget okozó* . . . [?] Ha ez megtörtént, ezen Doktor urak és én közöttük okos tanácsot fognak tartani az időre vonatkozólag. S valójában buzdítják is Tekintetes Uraságát, hogy jó lélekkel legyen. Mindnyájan jól reménykedünk az úrnő egészségében. A Nagyságos úrnőt, magunkat és szolgálatainkat Tekintetes Uraságának ajánljuk Sárvárról. 1557. április 9.

Tekintetes urasága szolgálja Salsherceg [?] József, orvos
Tisztelője Jeromos Ágost physicus

Gáspár Doktor, Őnagysága szolgálja.

146/a

Részlet Somogyi Péter . . . naplójából

Somogyi Péter naplója

Libellus contributionis de Sellyensium Captivitate, ad Celeberrimum D. Senatium Posoniensem, populumque universum missus

Sextum capitulum [1557]

. . . Unde divina miseratione fratres nostri vere christiani, tum Posonienses, tum etiam Alii complurimi Peregrinorum, neglecto Praesidis Aedicto, atque aulicorum minis, indies me usque ad carcerem accedebant, animo imperterrito, partim sua pia juvandi gratia, partim vero recreandi, per quos Deus optimus maximus quaeque necessaria mihi in carcerem suppeditabat, idque largissime, perinde ut olim illi piloso Heliae Thesbitae ad fluentia celanti per corvum, ac indigam omnium rerum viduam sareptanam mulierculam. Alii vero piorum per carceris cancellos gemebundis intuentes oculis, parate ad planandum, multa et intima Cordis affectu ducebant suspiria, miserti, quod tantopere membra Christi vexet Sathanas per sua organa. Alii item fratrum saepiuscule intra carcerem usque me accedentes, victum ac potum abunde secum deferebant, qui intra aliquot horas in opaco ergastulo pie mecum conferebant de regno Dei, omnia Christiana officia erga me pie declarantes.

Post super venit D. Caspar, doctor medicinae Illustrissimo principis Thomae Nadasdy, palatini regni hungariae, quasi aliter noster Maecenas, qui saepe accedens me per carceris cancellos tum pia eruditione exhortabatur, tum vero suis piis liberaliter providebat expensis.

Hic apud Archiepiscopum [t. i. Oláh Miklós] multum viriliter pro mea liberatione laboravit, juxta praeceptum evangelicum.

Pars Secunda. 18. Capitulum

[1558] [száműzetéssel is való] fenyegetése után

His dictis Paulinus recessit.

Facto igitur prandio venit D. Caspar doctor medicinae cum militum decurione, multa amice et christiane locutus, sedulo exhortatur, omnia mihi tamquam sibi flagitans, subinde inculcat rem esse in ultimo discrimine ac propterea consultandum de futuro exitu. Hinc ordinatis quibusdam piis dominis loco fide jussorum ac mediatorum, quorum assidua intercessione tandem liberatus sum ex inferorum portis, praeveniente tamen longe Aedicto Serenissimi Regis Maximiliani, cui unice soli [excepto Deo optimo maximo] tota haec eliberandi ratio jure optimo accepta ferenda est. Allas usque presentem diem haud me immunem profiteri ausim.

Stromp László: Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. [1903] II. p. 118—167.:

Részletek Somogyi Péter naplójából

A híres és méltóságos pozsonyi tanácsnak és az egész népnek küldött Szorongattatások könyvecskéje, a sellyeiek fogságáról
Hatodik fejezet [1557]

... Ennélfogva az Isten irtalmából igaz keresztény testvéreink, pozsonyiak és mások, nem törődve a parancsnok rendeletével és az udvaroncok fenyegetéseivel, félelmet nem ismerő lelkülettel, jámbor, segíteni kész jóakarattal, másrészt, hogy felüldítsenek, nap mint nap bejöttek börtönömbé. Általuk — mint hajdan a Kárit patak partján rejtőző thesbei szőrös Illésnek a holló és a mindenben szűkölködő száreftai özvegyasszony által — a jó és hatalmas Isten mindenféle szükséges dolgot juttatott el börtönömbé. Más jámborok pedig a börtönrácscon keresztül könnyes szemmel benézve, sírásra készen, szívbéli érzésből bensőségesen és sokat sóhajtoztak, azon panaszkodva, hogy a Sátán eszközei mennyire zaklatják Krisztus tagjait. Ismét más testvérek gyakran jöttek hozzám börtönömbé, bőségesen hoztak magukkal élelmet és italt, s a sötét fogdában néhány órán át Isten országáról beszélgettünk. Így buzgón teljesítették irántam az összes keresztény erényeket.

Mindezek fölött pedig eljött még a tekintetes főúrnak, Nádasdy Tamásnak, Magyarország nádorának orvosdoktora, Gáspár úr, másik pártfogónk is. Gyakran jöve hozzám, a börtönrácscon keresztül egyrészt jószágos oktatásával buzdított, másrészt bőkezűen gondoskodott rólam kegyes adományaival.

Ő az evangélium tanítása szerint derekasan sokat fáradozott az érseknél kiszabadításomért.

[Stromp, 1903. II(130)]

Második rész. 28. fejezet [1558]

[A száműzetés lehetőségével is megfenyegette] ... Ezt mondván, Paulinusz távozott.

Ebéd után tehát egy tizedes kíséretében eljött Gáspár orvosdoktor úr. Barátságos, keresztény szellemenben sokat beszélt, serényen buzdított s kérve-kért, mintha csak magának kérne. Közbe-közbe hangsúlyozta, hogy ügyem végső stádiumába jutott, ezért tárgyalnunk kell az eljövendő kimenetelről. Ezért néhány kegyes urat esküdtekül és közbenjárókul rendeltek: az ő buzgó közbenjárásukra szabadultam ki végül az alvilág kapujából. Mindezt jóval megelőzte Miksa királyi felség rendelete. A jószágos és hatalmas Isten mellett egyesegyedül neki kell teljes joggal tulajdonítanom kiszabadulásomat. Enélkül nem lennék szabad mind a mai napig.

[Stromp, 1903. II. 166]

151/a

Szegedi Kőrös Gáspár levele Nádasdy Tamásné, Kanizsay Orsolyához. Gyógyszereket küld, és előírja használatukat a dajka számára. Pozsony 1558. június. II.

Nagyságos azzonyom zolgalatomat irom t[e] n[agyaságodnak] / az mely leüelet.t[e] n[agyaságod] ez mastani honak / tizen egývedig napýan ennekem irt az mezite / len dajka felé, az posta, meg atta en-

nekem / ez maj napon, azaz, Juniusnak II napján / meg értvén az zegeny dajkanak betegsegét / azon horan mynden dolgaimat hatra / hagyuan az patikaba menek es az en / yelen voltomba az orvossagot meg cnyal / tatam, es t[e] n[agysagodnak] kiwltem, kykel ezkepen / kewl elni.) Regel negy horam melegn igya meg / ahol azt irtak purgatio igewn keny, / az nap harpa kasaua fwt kapant / ewgiek, es fwt vizet igyek / ez utan mas nap myg benne tart mynden / nap ewgiek meg hatot az karikokba / ahol azt irtak, kariko, de mynden / nap egygy egy dionyk regel ewgyet / meg az liktariomba, ahol azt irtak, / az pewsewleserel valo liktariom. //: Towaba im kiwltem egy kys zelencebe / port ahol azt irtak, pulvis, por por. / azal tewgyekbe azky leh erezkedet. / es az zayat giakorta mossa meg az / mosoual, hydegen amynt vagion, ahol / azt irtak gorgorismus zaia mosso / ezekel az oruossagokal ha isten akarja meg / giogiwl az mezitelen dajka, ky latni / nagy io keduel el mentem volna Az / kys ur kedueiert, ha t[e] n[agysagod] en ertem / kocyt kiwdet uolna. az ur isten / giogytza meg betegydet, es tartza meg / t[e] n[agysagod] nagy egessegeel mynd uralmal / egyetembe es az kys fiaual, es mynd / haza nepuel egyetembe. Amen. II. / Juny 1558 posonbol / az fuador dezkat igen varja az / maior haz

Gaspar D.

[boritékon kívül]

Ez leuel adassek az nagysagos
nadorispam azzonak, nekem
tyzteledew azzonyomnak

L. H.

MOL. M. Kincstári Levéltárak. Magyar Kamara archívuma. Archivum familiae Nádasdy (E 185). 132–133

Nagyságos Asszonyom! Szolgálatomat írom tisztelendő Nagyságának.

Az mely levelet tisztelendő Nagysága ez mostani hónap / tizenegyedik napján énnekem írt, az mezí- / telen dajka¹ felől, az posta megadta énnekem / ez mai napon. azaz júniusnak II. napján. / Megértvén az szegény dajkának betegségeit, / azon órán minden dolgaimat hátra / hagyván az patikában menek, és az én / jelen voltomban az orvosságot megcsinál- / tattam, és tisztelendő Nagyságának küldtem, kik- / kel ezképen / köll élni. / Reggel négy órán melegen igya meg / ahol azt írták, purgatio², igen köny, / aznap árpakásával főtt kappant / egyék, és főtt vizet igyék. / ez után másnap míg benne tart, minden- / nap ögyék meg hatot az karikokba³, / ahol azt írták, kariko, de minden / nap egy-egy diónyit, reggel egyet, / meg az liktariomba, ahol azt írták,⁴ / az pösölésről való liktáriom. / Továbbá íme, küldtem egy kis szelencébe / port, ahol azt írták, pulvis, por por. / Azzal tögyék be azki leereszkedett, / és az száját gyakorta mossa meg az / mosóval, hidegen, amint vagyoni; ahol / azt írták, gargarismus,⁵ szája mosó. / Ezekkel az orvosságokkal ha Isten akarja, meg- / gyógyul az mezitelen dajka, ki[t] látni / nagy jó kedvvel elmentem volna. Az / Kis úr kedvéért, ha tisztelendő Nagysága értertem / kocsit küldött volna. Az Uris- / ten / gyógyítsa meg betegidet, és tartsa meg / tisztelendő Nagyságát nagy egészséggel mind urammal / egyetemben és az kis fiával, és mind / háza népével egyetemben. Amen. II. / Junij 1558. Posonból.

Az fuvar (?) deszkát ígéri, várja az / maior⁶ ház. / Gáspár Doktor Nagyságos / Uraságuknak Szolgája

[: A boritékon:]

Ez levél adassék az nagyságos nádorispán asszonyoknak, né / köm tisztelendő asszonyomnak.

P. H.

¹ Meztelen dajka — aki maga szoptatja más anya csecsemőjét. Alighanem arra az Orsolya asszonyra utal, akiről a Nádasdy Tamásnak írt, Sárvárótt 1561. szept. 15-én kel levelében is szó esik. (Lásd: „Szerelmes Orsikám” 275. lapon, ill a „tárgyi magyarázatok” sorában a 334. lapon. (Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1988.)

² Purgatio — tisztítás, hashajtás.

³ Kariko — valószínűleg kerék- ill. henger alakú pasztilla.

⁴ Liktáriom — szájban elolvadó, pépes orvosság; electuarium.

⁵ Gargarismus — öblögető szer.

⁶ Maior — nagyobb (ház); valószínűleg nagyobb (szoba), vagy major.

Touaba im finobtem egj fjs zelenrebe
 port abol art irtak, pulur, por por.
 azal tenogjekbe az fji leh erefker det.
 ez az zajat giatorta mossa meg az
 mosonal, hydegen amijnt wacion, abol
 art irtak, gorgarymus, zala mossa,
 ezeket az mossa gotal ha isten akarsza meg
 goginol az mezt. len dajka, fji lakni
 nagy is keduel el mentem volna Az
 fjs ur kedueriet, ha t. n. en ertem
 porjt finoldet volna. az mi isten
 gogijra meg betegidet, es tarra meg
 t. n. nagy egeszel mynd vramat
 egjetemb. es az fjs fiaival, es mynd
 haza nepend. egjetemb. Amen. 11.
 Junij. 1558. pozsonbol
 az fuador dezfak iges varja az
 maior hoz
 Caspar D. Stor
 L. v. d.

Szegedi Kőrös Gáspár levele Kanizsay Orsolyához. Pozsony, 1558. június 11.

?163/a

Szegedi Kőrös Gáspár levele N. [?] Lajos doktorhoz. Nádasdy Tamás nádorra hivatkozva kéri, hogy a nádor titkárának kezelésére utazzon Sopronba. [Pozsony?] 1558. [?]. 26.

Excellentissimo Domino. Artium et
Medicinae doctori Ludouico,
N. Amico Suo honorando

Excellentissime Domine Doctor. Salutem plurimam. Illustrissimus palatinus tua opera in medendi in sui famuli nempe Secretarij egritudine [sic!] eget, quare orat tanquam fratrem, et Amicum, ut visis meis litteris, illico Sopronium ad curam sui secretarij descendatis, non sine aliqua mercede. Commendauai enim Excellentiam vestram Illustrissimo palatino. Quare et ipse oro ne tanti principis voluntati reluctamini. Casus is est. Juuenis 26. annorum primo febre quartana, deinde duplici, postea triplici, impraesencia [sic!] continua laborare videtur. Ipse suscepissem illum in curam verum in Sarwar nulla sunt remedia, neque haberi possunt. Bene vale. 26. 1558 [sic!]

Caspar Doctor,
frater et amicus.

MOL. M. Kincstári Levéltárak. Magyar Kamara archivuma. Archivum familiae Nádasdy (E 185). 161—162.

A kiváló N. Lajos úrnak, a
művészetek és az Orvoslás
Doktorának, tisztelendő Barátjának.
[P. H.]

Kiváló Doktor Uram. Sok-sok üdvözlét! A tekintetes nádornak szüksége van gyógyító munkára szolgálójának, mégpedig Titkárának betegségében. Ezért kér mint testvért és Barátot, hogy miután elolvastad leveletem, tüstént szállj ki Sopronba titkárának kezelése végett, nem valamelyes fizetség nélkül. Én ajánlottam ugyanis Kiválóságát a Tekintetes nádornak. Ezért magam is kérem, ne ellenkezzék az ily nagy főember akaratával! Az eset ez. A fiatalember, aki 26 éves, úgy tűnik, előbb negyednapos, majd másod-, azután harmadnapos, jelenleg pedig folytonos lázban szenved. Magam vállaltam volna őt kezelésembe, ámde Sárvárott nincsen semmiféle gyógyszer sem, és nem is kapható. Jó egészséget! 1558. 26 [így]

Gáspár Doktor,
testvér és barát.

183/A

Szegedi Kőrös Gáspár levele Nádasdy Tamásné, Kanizsay Orsolyához. Kéri, hogy az ígért búzát, lencsét és borsót [?] Ferenc küldje el neki minél előbb. 1559. Pozsony, október 1.

Nagyságos azzonyom, zolgalatomnak / utanna, ez napokba minden nap / vartam az buzat, lencet, borsot es / az kewlest, kýt t[e] n[agyságod] uramal ew N[agyságával]. / egyetem²b²e hatta uala ferentz uramnak / hogý meg kiwdene, de meg edýg / semit meg nem kiwldet, hýzem / hogý ne talantan hýdeg lely, kýt en / býzonyý felete igen banok, mert t[e] n[agyságod] / sok dolgajt mulatýa el az ew hýdeg / lelese, mert az ferentz úram / mýnndenkor nagy zorgalmatossagal // hýúen zolgal. [ja] t[e] n[agyságodat] de ha az úr / Isten akartýból io egesege úagýon / kiwlge meg imar az megmondot / buzat es biw¹czýt, had erelhessek / meg az malomba. felete igen nagy / zorgalmatossagal akarnam meg túný / az nagýsagod egeseget, es az dolgot / kýbe en n[agyságos] uram tantorog úala. / Janos kyralne. 14. [septem]ber mýnden ketseg nekil / meg holt isten irgalmazzon neký. Amen / Az ur isten tartsa meg t[e] n[agyságodat] mýnd az en N[agyságos] ura / mal es kýs ferencz urammal. Caspar doctor

Posonbol. 1. [octo]bris
1559

Ez leúel adassek az
nagýsagos Kanýsaj
Orsolýazzonak, nador
ispane azzonak

MOL. M. Kincstári levéltárak. Magyar Kamara Archivum. Archivum familiae Nádasdy (E 185)
161—162.

Nagyságos Asszonyom! Szolgálatomnak utána, / ez napokban minden nap / vártam a búzát, lencsét, borsót és / az kölest, kit tisztelendő Nagysága urammal ő Nagyságával / egyetemben hagyta vala Ferenc uramnak, / hogy megküldené. De még eddig semmit nem küldött. Hiszem, / hogy netalán hideg leli, kit én / bizony felette igen bánok, mert tisztelendő Nagysága / sok dolgait mulatja el az ő hideg -/ lelése, mert az Ferenc uram / mindenkor nagy szorgalmassággal, / hűen szolgál tisztelendő Nagyságodnak. De ha az Úr -/ isten akaratából jó egészsége vagyon, / küldje meg immár az megmondott / búzát és becőt¹, had őrlhessek / meg az malomba. Felette igen nagy / szorgalmatossággal akarnám megtudni / az Nagyságod egészségét, és az dolgot / kibe az én Nagyságos uram tántorog² vala. / János királyné 14. szeptember: Minden kétség nélkül / meghalt. Isten irgalmazzon neki. Amen. / Az Úristen tartsa meg tisztelendő Nagyságát mind az én Nagyságos urammal és a kis Ferenc urammal: Gáspár Doktor /

[: Oldalt lapszélén :]

Pozsonyból, 1 október 1559.

[: A borítékon :]
Ez a levél adassék az
Nagyságos Kanizsai
Orsolya asszonynak, nádor-
ispánné asszonynak.

¹ Becő — hüvelyes vetemény.

² Tántorog — kételkedik.

1559

Nagysagos azzom, zolgalmomnak
 utanna, ez napokba mynden nap
 vartam az buzat, lenret, borjot, es
 a fenelest, fyt. t. n. vramal en. n.
 egyetembe hattanala firenz vramnak
 hogj meg fioldere, de meg edyg
 semt me nem fioldet, huzem
 hogj ne talansan hydeg lely, fyt en
 byromj filete igen banok, mert. t. n.
 sok dolgajt mulatya el az en hydeg
 lelese, mert az firenz vram
 myndentor nagy zorgalmassagal
 hyuen zolgat. t. n. de ha az ur
 isten akaratjabol io. egessege uagyon
 fiolge meg inar az meg mondot
 buzat es binocyt, had erelhesek
 meg az malomba. filete igen nagy
 zorgalmassagal akarnam meg tuny
 az nagysagod egesseget, es az dolgor
 fybe az en. n. vram tantoroguala.

Janos firtalme. 14. ber: mynden ket egnek
 meg holt isten irgalmazon nek. Amos
 1559 Az ur isten tarja meg. t. n. mynd az en. n. vram
 mal es kys firenz vramal: Calbar. doctor

pozsonbol. 1. okt.
 1559.

211/a

Nagyszombat város bírása és más esküdt polgárai kijelentik, hogy megjelent előttük [Szegedi Kőrös] Gáspár doktor, Mar Farkas doktor gyermekeinek, azaz Farkasnak és Dávidnak a gyámja, és arra kérte a város előljáróit, hogy vezessék be a város jegyzőkönyvébe, hogy az árvák tulajdonát képező, Nagyszombat város határában lévő szőlőt és rétet örökös jogon eladta Wsulu [Usuli] Péternek, az esztergomi érsekség vagyonkezelőjének 200 forintért. Nagyszombat, 1561. május 30.

Coram nobis Valentino Huetter Judice nostrae Ciuitatis alijsque Juratis Ciuibus, Comparuit excellens / Vir, Dominus Gaspar, Doctor medicinae. In per / sona Juniorum orphanorum filiorum vxoris Volfcangi / gi Mar, tamquam eorum legitimus tutor, qui spon- / te ac libere proposuit hoc modo. Quod ipse in per- / sona eorundem orphanorum Volfcangi et Daudis, / assumptis in se eorum et aliorum omnium oneribus, / totalem eorum portionem Vineae et parti, hic prope / Ciuitatem Tyrnauensem existentem, resignauit et ven- / didit egregio Domino Petro Wsulj, Administra- / tori prouentuum Archiepiscopatus Strigoniensis, in et / pro florenis Hungaricis ducentis, Jure perpetuo / et irreuocabiler tenendam et possidendam, nullum / Jus et nullaue Juris proprietate, sibi aut praedic- / tis orphanis retinens, sed totum Jus in ipsum / Egregium Dominum Petrum Wsalij haeredesque et pos- / teritates eiusdem transferens. In Cuius rei memo- // viam hunc contractum in prothocolon Ciuitatis / inseri et inscribi curauimus. Actum Tyr- / nauiae penultima Maij. Anno Domini 1561.

Okresný archív Trnava — Nagyszombati Járás Levéltár (Szlovákia). Lib. prot. fass. MG II/1. fol. 258.

Megjelent előttünk, Huetter Bálint, Városunk Bírása / és más Esküdt Polgárok előtt a kiváló férfiú, / Gáspár úr, az orvoslás Doktora Mar Farkas / felesége ifjabb árva gyermekeinek képviseletében / mint az ő törvényes gyámjuk, és önként, valamint / szabadon ily módon tett előterjesztést. Hogy önma- / ga ugyanazon Farkas és Dávid árvák képviseletében, / magára vállalván az ő s az összes többiek terhét, / a Szőlőből és rétből nekik járó teljes részről, / ami itt van Nagyszombat Városa közelében, / lemon- / dott, és eladta azt / a kiváló Wsuli Péter úrnak, az Esztergomi / Érsekség vagyonkezelőjének kétszáz / magyar forintért, hogy azt örökös jogon / és visszavonhatatlanul megtartsa és bírása, / semmilyen jo- / got vagy jogos tulajdont vissza nem / tartva magának vagy az említett árváknak, hanem / átruházza az egész jogot magára a kiváló Wsalij / Péter úrra, örököseire és utódaira. Ez ügynek // emlékezetére e szerződést a Város jegyzőkönyvébe / beillesztettük és beírtattuk. Történt Nagyszombat- / ban, az Úr 1561. évében, május utolsóelőtti napján.

211/b

Nagyszombat város bírása és esküdtjeinek oklevele, melyben kijelentik, hogy megjelent előttük Fraxinus Gáspár doktor, a néhai Mar Farkas doktor özvegyének férje, valamint Mar Farkas gyermekeinek, Farkasnak és Dánielnek gyámja, és kérte őket, hogy tájékoztassák a Mar Farkas örökségéből származó, családjára eső ingó és ingatlan vagyonról. A városi hatóság előtt ezután megjelentek Mar Farkas első házasságából származó felnőtt gyermekei, illetve azok képviselői, nevezetesen fia János, leányának Katalinnak férje, Aehing Mátvás szűcs, és Mar Farkas másik leányának férje, Schwar Mihály, és meg- / egyeztek az örökség felosztásában, az árvák jogainak biztosításában. Nagyszombat, 1561. június [elseje].

Nos Judex Juratique Ciues Ciuitatis Tyrnauiensis, memoriae commendamus tenore praesentium sig- / nificantes, quibus expedit vniversis, Quod excellens et Praestantissimus Dominus Caspar fraxinus me- / dicus, in personis suae Consortis, Dominae Sophiae, Viduae quondam Volfcangi Mar, ac suorum or- / phanorum Juniorum, videlicet Volfcangi et Danielis, coram nobis comparuit, ac petijt iuxta priorem

super haereditatem a nobis latam sententiam, de administratione Domus et aliorum bonorum, tam mobilium quam immobilium, ab ipsis maioribus liberis, nempe a Joanne, Catharina et Margaretha filiabus, qui in possessione fuerunt, sibi dari rationem, et consequenter in eisdem bonis dimissionem fieri. Nos itaque audita et intellecta honesta et iusta eius petitione, Coram nobis accersitis Circumspectis et Honestis Joanne filio ipsius Volfcangi Mar. Mathia aehing pellifice, marito Dominae Catharinae, filiae eiusdem Volfcangi Mar, nec non Michaelae Schwar, marito alterius filiae Dicti Volfcangi Mar, quos sui officij, et prioris a nobis latae sententiae monuimus. Illi itaque in nullo detrectantes, Praedicto Domino Casparo medico, de sua administratione dederunt rationem. Et primo de domestica Supellectili talem dederunt rationem. In materia plumbea seu stannea vt sunt Canthari, scutellae, orbicti, paruae patinae, in vna eademque summa prodixerunt vnam centenariam et libras vigniti.

Item in rebus argenteis, quae cesserunt ad partem duorum orphanorum Juniorum ex diuisione auri cuppae deauratae, cochlearia argentea, item cochlearia fracta, quae in vna summa faciunt marcas duodecim et duo annulj aurei. Item fragmentum annulj aurej, et duae partes vnus aurej.

Item Vasa aurea seu Cuprea.

Vnum magnum mortarium cum pistillo. Vnus Cupreus Cantharus, Vnum vero ferreum. Quatuor ferreae sartagine. Duae sartagine cupreae. Item tres ollae aerae, duo candelabra. Duo ferrea Cochlearia, Duae Secespitae seu cultri ad culinam pertinentes. Item duo tripedes alti vnum sedile ex corio fractum. Vna penula hungarica attrita et a tineis corrosa.

In modor duae vineae, quarum altera vocatur Wiesmantl; et est a nobis aestimata florenorum octoginta. Altera Westhawss, quae est aestimata florenorum ducentis quinquaginta. De domo Modrensi cesserunt ad partem praedictorum duorum orphanorum Juniorum iuxta aestimationem nostram, pro eorum rata portione cesserunt florena octoginta duo. De Vino autem Modrensi anni 1560 cesserunt florena triginta quatuor.

RATIO DE PULUINARIBUS

Ad rationem duorum orphanorum cesserunt maiorum puluinarium quatuor. Ceruicalia longa quinque, puluilles minores duo. Stragulae duae vulgo Donha. Vndecim lintheamina, tria mensalia, quatuor manutergia, sex faciletta ad mensam pertinentia. Item *Domus Tyrnauiensis* ipsius Volfcangi Mar aestimata est florenis mille quingentis quinquaginta, de qua tota summa excerpta est tertia pars matri orphanorum videlicet *Priori vxori Volfcangi Mar Dominae Helenae*. Deinde ex Testamentaria legatione cesserant eidem Dominae Helenae florenum centum et quinque. Praeterea ex eadem supradicta summa cesserant Dominae Sophiae, secundae videlicet Vxori eiusdem Volfcangi Mar ratione dotis florenos triginta sex. Residua pars pecuniae inter orphanos secundum eorum numerum, iuxta nostram Judicariam Sententiam in quinque partes diuisa est, ex Cuius Summae diuisione, simulque de pretio Tyrnauiensis Domus, et spondarum vinearum, Equorum, Curruum prouenerunt ad partem duorum orphanorum ex altera Vxore ipsius Volfcangi Mar procreatorum, videlicet Volfcangi et Dauidis [!] floreni quadringenti, quam quidem summam quadringentorum florenorum, totos [?] ex eiusdem Domini Doctoris voluntate tamquam legitimis tutoribus praedictorum orphanorum Volfcangi // et Dauidis [!], // assignamus manibus prudentis atque circumspecti Michaelis Schwar, eiusdemque vxoris Dominae Margarethae, ea lege et conditione. vt Idem ratione praescriptae summe per integri annj spatium, a festo sacri penthecostes computantes. interesse, nempe quinque per centum, hoc est Viginti florenos faciens eisdem orphanis persoluere debeant et teneantur. Casu vero, quo Idem Michael Schwar eiusque vxor Domina Margaretha. praescriptam summam quadringentorum florenorum sinul cum suo interesse per integri Anni spatium persoluere nollent aut negligerent vel non possent, ex iure Idem Dominus Doctor orphanique eiusdem totulas porciones tum ipsius Dominae Margarethae, atque ipsorum duorum orphanorum in solidum de Jure cedentes pro se liberam habeant potissimum facultatem occupandi et tenendi tam diu, donec eisdem orphanis de dicta summa simul cum suo interesse satisfactum fuerit quo ad plenum. Quae quidem ratio ac diuisio rerum tam mobilium quam immobilium inter praedictos orphanos Volfcangi mar et Dominum Doctorem Fraxinum, facta est coram nobis, quam, in futuram rei memori-

am, ac pacis firmitatem, ne in posterum hinc aliqua lis seu controuersia emergere posset, in prothocolon ciuitatis inseri et de verbo ad verbum inscribi curauimus. Actum Tyrnauiæ in principio mensis Junij. Anno Domini Millesimo, quingentesimo, sexagesimo, primo.

[: Más kéz írásával :]

Ego Caspar Fraxinus Zegeginus, Artium, et medicinae Doctor, hac mea manus adscriptione fateor et Recognosco, supradictas tam mobiles quam immobiles res ad manus meas accepisse a senatu tyrnauensi et orphanis meis reseruare.

Okresný archív Trnava — Nagyszombati Járási Levéltár (Szlovákia). Lib. prot. fass. MG II/1. fol. 261.

Mi, Nagyszombat Városának Bírja és Esküdt Polgárai a jelen levél értelmében jelentjük és tudomására hozzuk mindenkinek, akit illet, hogy megjelent előttünk a Kiváló és Előkelő Ur, Fraxinus Gáspár orvos Hitvestársának. Zsófia Úrnőnek, a néhai Mar Farkas Özvegyének és árváinak, mégpedig a fiatalkorú Farkasnak és Dánielnek képviselőtében, és azt kérte, hogy adjunk számot neki az örökségről hozott korábbi döntésünk szerint a Háznak, valamint a többi, mind ingó, mind ingatlan javaknak kezeléséről a birtoklásukban volt nagykorú gyermekek, mégpedig János, valamint leányai Katalin és Margit által, majd adjunk felmentést [nekik] ugyanezen javakra vonatkozóan. Mi tehát meghallgatván és megértvén az ő tisztességes és jogos kérését miután megidézttük a Tekintetes és Becsületes Jánost, ugyanazon Már Farkas fiát, Aehing Mátyás szücsöt, ugyanazon Mar Farkas leányának, Katalin Úrnőnek férjét, valamint Schwar Mihályt, a nevezett Mar Farkas másik leányának férjét, őket figyelmeztettük kötelességükre és az általunk hozott korábbi döntésre. Ők tehát semmiben sem ellenkezve a Fentemlített Gáspár orvos Úrnak számot adtak vagyonkezelésükről. És először is a következő számadást tették a házi eszközökről. Az ólomból vagy ónból való anyag tekintetében, mint a kancsók, csészék, kerek tálak, kis tálak egyetlen összegben előadtak százszáz fontot és húsz librát.

Továbbá azon ezüstből való dolgok tekintetében, amelyekről a két fiatalkorú árva javára lemondtak az osztozkodás folytán, aranyozott serlegek, ezüst kanalak, továbbá törött kanalak, amik összesen tizenkét márkát, és két aranygyűrűt. Továbbá aranygyűrű töredéke és egy aranynek két része.

Továbbá érc- vagy rézedények.

Egy nagy mozsár törővel együtt. Egy rézserleg, egy pedig vasból való. Négy vasserpenyő. Két rézserpenyő. Továbbá három ércfazék, két ércből való gyertyatartó. Két vaskanál, két elefántcsontnyelű, a konyhához tartozó kés. Továbbá két magas, háromlábú szék, egy bőrből való szék. Egy kopott és molyrágta magyar mente.

Modorban két szőlő, amiknek egyikét Wiesmantl-nak hívják; és amit nyolcvan forintra értékeltünk. A másik Westhauss nevű, kétszázötven forintra értékeltük. *A modori házból* a fentnevezett két fiatalkorú árva részére szállt becslésünk szerint az egyesekre eső részesedés szerint nyolcvankét forint. A modori borból pedig, az 1560-as évjáratból rájuk szállt harmincnyé forint.

SZÁMADÁS A PÁRNÁKRÓL.

A két árva számára jut négy nagy párna. Öt hosszú vánkös, két kisebb vánkös. Két takaró (alkalmatlóság), népiesen dunyha. Tizenegy vászonlepedő, három asztalterítő, négy kéztörölő, hat asztalhoz tartozó szalvéta [?]. Továbbá magának, Mar Farkasnak *nagyszombati házá*t ezeröttszázötven forintra becsültük, s ebből az egész összegből ki lett véve a harmadrész, az árvák anyje, tudniillik *Mar Farkas korábbi felesége, Ilona Asszony számára*. Azután végrendeleti hagyományozás alapján jutott ugyanennek az Ilona Úrnőnek százötven forint. Ezenkívül ugyane fentemlített összegből szállt hozomány címén ugyanazon Mar Farkas második feleségére, nevezetesen Zsófia Úrnőre harminchat forint. A pénz megmaradó részét bírói döntésünk alapján az árvák között számuk szerint öt részre osztottuk. Ezen összeg

felosztása alapján, s egyszersmind a Nagyszombati Ház és nyoszolyák, szőlők, lovak, kocsik árából Mar Farkasnak a második feleségétől született két árvája, tudniillik Farkas és Dávid [!] részére jutott négyszáz forint. Ezt a négyszáz forintnyi összeget egészében ugyanazon Orvosdoktor Úr akaratából a nevezett Farkas és Dávid [!] árvák törvényes gyámjainak, a bölcs // és tekintetes Schwar Mihálynak és feleségének, Margit Úrnőnek kezére bizzuk azon törvénnyel és feltétellel, hogy Ugyanő köteles legyen az előbb írt összeg alapján a Pünkösdi szent ünnepétől számított egy esztendő tartamára öt százalékos kamatot, ami húsz forintot tesz, kifizetni ugyanazon árváknak. Abban az esetben pedig, ha ugyanez a Schwar Mihály és felesége Margit Úrnő nem akarná, vagy elhanyagolná, vagy nem tudná kifizetni a fentírt négyszáz forintnyi összeget az egész éves kamatával együtt, ugyanaz az Orvosdoktor Úr és az árvák szabadon képesíttessenek arra, hogy elfoglalják és birtokukban tartsák ugyanennek, valamint a Margit Úrnőnek összes részeit, és az árvákéit teljes egészében, amik a Jog alapján nekik járnak, mindaddig, amíg ugyanazokat az árvákat a mondott összeggel s egyszersmind kamatával teljesen ki nem elégítik. Mind az ingó, mind az ingatlan dolgoknak e számadása és felosztása Mar Farkas fentemlített árvái és Fraxinus Orvosdoktor Úr között előttünk történt. Gondoskodtunk róla, hogy a város jegyzőkönyvébe foglalják, és szóról-szóra beírják, az ügy jövőendő emlékezetéül, és a béke szilárdsága végett, nehogy utóbb ennek kapcsán felmerülhessen valami per vagy ellenkezés.

Bevégeztetett Nagyszombaton június hó elsején. Az Úrnak Ezeröttszázhatvannegyedik esztendejében.

[: Más kézzel :]

Én, Szegedi Kőrös Gáspár, a Tudományok és az Orvoslás Doktora ezen sajátkezű aláírással valom és elismerem, hogy a fentemlített mind ingó, mind ingatlan dolgokat a Nagyszombati Városi Tanácstól kézhez vettem és árváimnak megőrzöm.

216/a

Szegedi Kőrös Gáspár levele Nádasdy Tamásnak, Magyarország nádorának. Értesíti, hogy a megbetegedett Nádasdy Ferencet, mivel annak állapota javulóban volt, otthagya. Pozsony 1561. október 17.

Illustrissimo et Magnifico Domino Comiti,
Thomae de Nadasd,
Regni Hungariae palatino, et locumtenenti
Caesareae et Regiae maiestatis,
etc. Domino Suo obseruandissimo.

Illustrissime et Magnifice Domine. Post seruitutis meae commendationem. A discessus mei ex Saruar tempore, nihil de valetudine Magnifici Domini Francisci audire potui, ut valeat certis litteris Magnificentia Vestra certior esse cupio. Ipse enim . . . [eum?] . . . in febris declinatione reliqueram. (Post?) meum discessum quid agat scire desydero (sic!). Bene valere vna cum Magnifica Domina, et Magnifico Domino Francisco Magnificentiam Vestram ad multa saecula exopto. Posonio (sic!), 17. Octobris 1561.

Caspar Doctor, Illustrissimae
et Magnificae Vestrae (dominationis) seruitor

Cererem, et
Bacchum expecto.

MOLM. Kincstári Levéltárak Magyar Kamara archívuma. Archivum familiae Nádasdy. (E 185). 176—177.

Tekintetes és Nagyságos Nádasdy Tamás
Gróf Úrnak, Magyarország nádorának,
s a Császári és Királyi
felség helytartójának stb.
tiszteletreméltó Urának.

Tekintetes és Nagyságos Uram. Miután ajánlottam szolgálatomat. A Sárvárról történt távozásom ideje óta semmit sem tudhattam meg a Nagyságos Ferenc Úr egészségéről. Kívánom, hogy Önagysága megbízható levélből értesüljön róla. Én ugyanis a láz csökkenésekor hagytam [őt?] el. Szeretném tudni, mit csinál távozásom [után?]. Kívánom, hogy Önagysága a Nagyságos Úrnővel és Ferenc Nagyságos Úrral együtt sok-sok évig jól érezze magát. Pozsonyban, 1561. október 17.

Gáspár Doktor, Tekintetes és
Nagyságos (uraságának) szolgálója

A búzát és a
bort várom.

223/a

Szegedi Kőrös Gáspár levele Nádasdy Tamásné, Kanizsai Orsolyához. A váratlan pozsonyi pestisre hivatkozva mentegetődzik, hogy miért nem ment el Sennyébe, amire a grófnő kérte volt. Pozsony, 1562. június 30.

[más kézzel:] 1562

Nagyságos azzonyom. Zolgalatomnak útanna, en / az t[isztelendő] n[agysága] parancsolta zérent egy kocyn Seniebe / siettem — volna, de bizonyal irhatom ezi t[e] n[agyságodnak] / hogý meg ez ezendebe it posonyba nagýob / pestis nem úolt, mýnt mastan újyonnat el / kezte, az en hazamnal es volt az zolgalo azzo // nyon kýt azonal az hostalyba ký kiwltem, / meg meg nen holt, de mýnden napon sokat / temetnek, az en kýs leanyomon, es az egýk / mostoha fiamon mastan zamtlan hýmlew / ewttet mýnd az egez testhekén, ezewket / magam mentesere nem írom t[e] n[agyságodnak] de nem / mertem illýen nagy pestisbél.t[e] n[agyságod] híre / nekiwl senejbe mennem, ha t[e] n[agyságod] is aka / ratya uolna varnank meg az posony pestisnek / meg állásat aúagý csak meg szendewleset, / ha pegýg.t[e] n[agyságod] ennekém leúeleh által, auagý / zolgaýa által meg paranczyolýa hogý, Senýebe / mewnek azon horaba el megýek ha az / úr Isten valami sczapast ream nem boczat. / meg egýzer sem feltem igen mýnt mastan / az Istennek osthoratul, mert az zomzedom / hazait az pestis mýnd kewrnýl meg / íresýttethe. Isten tartsa meg. t[e] n[agyságodat] nagý io- / egessegebe mýnd az en kýs urammal egytetembe. //: ez leuel kewlt posonyba, 30. Juný 1562

Caspar Doctor

[borítékon más kézzel:]
latin címzés

MOL. M. Kincstári levéltárak Archivum familiae Nádasdy (E 185).

Nagyságos azonjóm. Zolgálatomnak kívánna, en
 az t. n. paranczolására zérent egy kocyn semie
 siettem -volna, de bizonyjal irhatom ezt t. n.
 hogij meg ez erendebe it posonyba nagyjob
 peysis nem uolt, nyint mastan ujonnat el
 kezte, az en hazamnal es -volt az zolgalo azo
 11 nyon kyt azonat az hostalyba kij kivoltern,
 meg megnen holt, de nyinden napon sokat
 temetnek, az en kys learijomon es az egyk
 mostoha fiamon mastan zantalan hymlew
 ewttet nyind az eger tethewken. ezewket
 magam mentesere nem iram. t. n. de nem
 mertem illjen nagij pestisbel. t. n. hire
 nekivd senjbe mennem, ha t. n. io aka
 11 ratija uolna varnank meg az posony pestis
 meg alljat a nagy rak meg szendeweset,
 ha pegijg. t. n. emekem leuelek által, anagy
 zolgajja által meg paranczolja hogij, senjbe
 menyiek azon horaba el megjiek ha az
 ur ften valami szlapast veam nem borzat.
 meg egyzer sem felken igen nyint mastan
 az ftennek osthoratul, mert azomzedom
 hazait az peysis nyind kewrnijl meg
 1582 irejyhethe. ften tarja meg. t. n. nagy io
 egysegbe nyind az en kys urammal egyjettembe.

Nagyságos Asszonyom! Szolgálatomnak utána. Én az tisztelendő Nagysága parancsolatja szerint egy kocsin Sennyébe siettem volna, de bizonnyal írhatom ezt tisztelendő Nagyságának, hogy még ez esztendőben itt, Pozsonyban nagyobb pestis nem volt, mint mostan újonnan elkezdte. Az én házamnál is volt az szolgáló asszonyon, kit azonnal az hostályba¹ kiküldtem, még meg nem holt, de minden napon sokat temetnek. Az én kislányomon és az egyik mostoha fiamon mostan számtalan himlő ütött mind az egész testükön. Ezeket magam mentésére nem írom tisztelendő Nagyságnak, de nem mertem ilyen pestisből tisztelendő Nagyságod híre nélkül Sennyébe mennem. Ha tisztelendő Nagyságnak is akaratja volna, várnánk még az pozsonyi pestisnek² megállását, avagy csak megcsendesülését. Ha pedig tisztelendő Nagysága énnekem levelek által, avagy szolgálja által megparancsolja, hogy Sennyébe³ menjek, azon órában elmegyek, ha az Úristen valami csapást reám nem bocsát. Még egyszer sem féltem íygen, mint mostan az Istennek ostorától, mert az szomszédom házait az pestis mind körül megüresítette. Isten tartsa meg tisztelendő Nagyságát nagy jó egészségben mind az én kis urammal egyetemben. Ez levél kelt Pozsonyban, 30. Junij 1562.

Gáspár Doktor ő Nagyságotok
szolgálja

[: A borítékon más kézzel :]

Tekintetes és Nagyságos Kanizsai Orsolya Asszonynak, Tekintetes és Nagyságos néhai Nádasy Tamás, az ország nádor stb. [özvegyének?] kegyes Urnőknnek.

225

Oláh Miklós esztergomi érsek levele Sopron város elöljáróihoz Ilona nővére házvétele ügyében. Hangot ad neheztelésének, hogy a városi hatóságok nem segítettek nővérét házvételeben, és hogy megnehezítették, hogy unokaöccse, Oláhcsászár Miklós rétet és szőlőt béreljen a soproni ferencesektől. Közli, hogy nővére megvette Szegedi Kőrös Gáspár házát 1400 forintért, és kéri, hogy a városi protocolonba vezessék be az új tulajdonost. Bécs, 1563. június 3.

Prudentes et Circumspecti virj, Amici nobis honorandi. Salutem. Scripsimus vobis antea / aliquoties, vt quoniam Generosa et magnifica Domina Helena Olah, etc., Soror nostra charissima, / cuperet in Ciuitate illa Soproniensi domum emere, et in medio vestrij habitare, velletis / causa nostri domum aliquam ishic in medio vestrij venalem querere quam ipsa Domina / Soror nostra emere posset: et in ea habitare, non tanquam Nobilis, sed tanquam vnus ex / vobis, et alijs ciuibus. Obtuleratis autem vos id libenter procuraturos, et sj quaeipiam / venalis domus a vobis reperirj posset, nos certiores reddituros. Nescimus tamen / quomodo factum sit, quod hactenus vsque huiusmodj oblationis vestrae nullum omnino / fructum senserimus: Imo nescimus quid etiam aliud de vestro in nos, et nostros, animo / audimus: quod locationem etiam quandam pratj et alicuius terrae, per fratres Sanctj / Franciscj Magistro Domino Nicolao Olahcazar nepotj nostro factam, impedire voluistis: / cogitate itaque sj hoc gratj animj in nos vestrij est officium, propter nostra erga vos, in quibus / potuimus praestita beneficia. Itaque nos ipsj curam Domus gessimus et ibidem / in medio vestrij, Domum Virj Gasparis Doctoris, ab eodem Doctore, pro mille et / quadringentis florenis emimus. Quamborem proficiscitur isthuc in medium vestrij dictus / Dominus Gaspar Doctor, vt fateatur coram vobis, quod domus illa vna cum horto et vineiis, / per eum Dominae Sorori nostrae, modo praemisso vendita sit, et id in protocolon, seu li-

¹ Hostály — ispotály; a kórház szónak abban az értelmében, hogy az öregek, özvegyek, betegek menhelyéből elkülönítettek egy szobát a járványos, ragályos betegek részére.

² Pozsonyi pestis — 1561–62-ben országos pestisjárvány volt.

³ Sennyé — falu Vas vm.-ben.

brum / Vestrum publicum inscribatur, et vt domus ipsa et alia, ad manus dictae Dominae / Sororis nostrae assignetur, Hortamur itaque et rogamus vos ac requirimus, vt propter / nostram amicitiam fassionem ipsius Doctoris, in librum seu protocolon vestrum inscribj / faciatis, et loco ipsius deinceps in dicto libro vestro nomen Dominae Sororis nostrae apponatis, / domumque ipsam eidem vel hominj suo ad id deputato assignetis. Neque autem / putetis ipsam Dominam Sororem nostram, vel nos, multam curare velle nobilitationem domus ipsius. / Sed potius ipsa Domina Soror nostra ea omnia, quae ratione illius domus debeat / sine defectu praestabit, et vicissim vult libertate vestra cuius, ratione domus ipsius vtj, / sicut vnus ex conciuibus vestris. Facietis itaque in rebus praemissis rem nobis gratam. / Bene valete. Datum Viennae, tertia die Junij Anno Dominij M. D. LXIII.

Nicolaus Olahus Archiepiscopus ecclesiae Strigoniensis, Summus et Secretarius / Cancellarius ac Locumtenens Sacrae Caesareae et Regiae Maiestatis, etc.

[: Sajátkezű aláírás :]

Jdem Strigoniensis etc.
manu propria.

Soproni Levéltár. Lad. XXXVI. et LL. Nr 10.

Bölcs és Tiszteletreméltó férfiak, tiszteletreméltó Barátaink. Üdvöt!

Írtunk nektek korábban néhányszor, hogy mivel Nemzetes és Nagyságos Oláh Ilona Úrnő stb., kedves Nővérünk házat szeretne venni Sopronnak Városában, és köztetek szeretne lakni, keressetek ott köztetek valami eladó házat, amit ez az Úrnő, a mi Nővérünk megvásárolhatna, és abban lakhatnék, nem Nemesként, hanem egyként közületek s a többi polgár közül. Ti pedig felajánlottátok, hogy szívesen gondoskodtok erről, és majd értesítetek róla bennünket.

Nem tudjuk azonban, hogyan esett meg, hogy mindeddig semmi eredményét sem éreztük ezen ajánlatotoknak. Sőt, azt sem tudjuk, hogy mit hallunk még a ti irántunk és a mieink iránt való szándékoktól: hogy meg akartátok akadályozni még valami rétnek és földnek a bérbe adását Szent Ferenc testvérei részéről Oláhcsászár Miklós Mester Úrnak, unokaöcsénknek a javára. Gondoljátok meg tehát, vajon ez a kötelessége-e az irántunk való hálás lelkületeteknek azokért a jótéteményekért, amiket lehetőségünk szerint nyújtottunk nektek.

Így hát magunkra vállaltuk a ház keresésének gondját, és ugyanott, közöttetek megvettük ezernégy-száz forintért a kiváló Gáspár Doktornak a házat ugyane doktortól. Ezért elmegy innen hozzátok a nevezett Gáspár Doktor Úr, hogy hitet tegyen előttetek arról, hogy azt a házat a kerttel és szőlőkkel együtt a fentebbi módon eladta Nővér Úrnőnknek, és ezt beírják a protocolonba, vagy közösségi könyvetekbe, és hogy az említett Nővér Úrnőnek tulajdonába írassék maga a ház és a többi [tartozéka]. Buzdítunk hát, kérünk és megkeresünk benneteket, hogy barátságunk kedvéért, írássátok könyvetekbe azaz protocolotokba magának a Doktornak tanúságát, s helyébe ezentúl a nevezett könyvetekben Nővér Úrnőnk nevét tegyétek, s magát a házat adjátok át neki vagy az erre kijelölt emberének.

Azt pedig ne gondoljátok, hogy Nővér Úrnőnk maga, vagy mi sokat akarunk törődni e ház megnevezésével. Sőt, inkább Nővér Úrnőnk maga hiánytalanul meg fog adni mindent, amire a ház alapján köteles lesz, és viszont úgy akar a háznak alapján élni városi szabadságotokkal, mint polgártársaitok egyike. A fentebbi ügyekben tehát kedvünkben fogtok járni. Jó Egészséget!

Kelt Bécsben, az Úr 1563. évében, június harmadik napján.

Oláh Miklós, az esztergomi egyházmegye érseke, egyben a szent császári és királyi Felség legfőbb titkára, kancellárja és helytartója, stb.

[: Sajátkezű aláírása :]

Ugyanaz az esztergomi stb.
saját kezével

Oláh Miklós esztergomi érsek levele Sopron város bírójához és polgáraihoz. Értesíti őket, hogy nővére Oláh Ilona elindult megvásárolt soproni házába. Kéri, hogy ügyeire fordítsanak figyelmet, és hogy háza ugyanolyan polgári szabadságjogokat élvezzen, mint a többi soproni ház. Bécs, 1563. június 30.

Prudentes et Circumspecti viri, Amicj Nobis Dilecti. Salutem

Proficiscitur Generosa et Magnifica Domina Helena Olah Soror nostra charissima ad domum suam quam nuper isthic Sopronij ipsi emimus. Quamobrem sicuti nuper Domino Judici et Conciuibus vestris quos ad nos miseratis, ipsam commendauimus, ita etiam nunc commendamus, vt videlicet eandem Dominam Sororem nostram atque eius negocia in omnibus commendata habere velitis. Facturi in eo nobis rem gratam, et Amicicia ac fauore nostro, in quibus poterimus vobis recompensandam. Et quemadmodum vobis antea quoque scripsimus, Nolumus aliud, quam quod domus quoque ipsius eadem ciuili libertate gaudeat, sicuti domus vestrae. Quod reliquum est, vos bene valere optamus. Viennae: vltima die Junij anno Domini 1563.

Nicolaus Olahus Archiepiscopus Strigoniensis, Summus Cancellarius et Locumtenens Sacrae Cesaerae et Regiae Maiestitatis.

Idem Strigoniensis etc.
manu propria

[: Címzés a borítékon :]

Prudentibus et Circumspectis Dominis Judici et Juratis,
ceterisque Ciuibus Ciuitatis Soproniensis etc. Amicis
nobis Dilectis.

[: Más kézzel :]

Exhibitae in Senatu

IX. Iulij Anno (e) . . . LXIII.

[: Levéltári feljegyzés :]

Missiles Nicolai Olahus Archi-Episcopi Strigoniensis,
Negotia Sororis Suae Senatui Soproniensi recommendantis
atque de eo assecurantis: Ut Domus emta non alia,
quam Libertate Civili gaudeat.

Sopron Városi Levéltár. Lad: XXXVI. et LL. Num. 11.

Bölcs és Tekintetes férfiak, Szeretett Barátaink. Üdvözetünket [küldjük]. Oláh Ilona, Nemzetes és Nagyságos Úrnő, a mi kedves Nővérünk útnak ered házához, amit nemrég itt, Sopronban vettünk neki. Ezért, mint ahogyan a minap hozzánk küldött Bíró Uratoknak és Pogártársaitoknak a figyelmébe ajánlottuk őt, úgy most is ajánljuk, hogy tudniillik ugyanezen Nővér Úrnőnket és ügyeit mindenben szíveskedjeteK figyelembe venni. Ezzel a kedvünkben fogtok járni, amit Barátságunkkal és jóindulatunkkal tartozunk majd lehetőségeink szerint viszonzni. És ahogyan előzőleg is megírtuk nektek, nem kívánunk mást, minthogy az ő háza is ugyanazt a polgári szabadságjogot élvezze, mint a ti házaitek. A továbbiakban jó egészségeteket kívánjuk. Bécsben az Úr 1563. esztendeje júniusának utolsó napján.

Oláh Miklós esztergomi érsek, a szent Császári és Királyi Főlség főkancellárja és helyettese.

Ugyanő, az Esztergomi stb.
saját kezével

[:A borítékon :]

Sopron Város Bölcs és Tekintetes Bíró és Esküdt

Urainak, valamint többi Polgárának stb.

Szeretett Barátainknak.

[: Uo. más kézzel :]

Bemutatva a Tanácsnak . . . 63. július 9-én*

[: Levéltári jelzet :]

Oláh Miklós esztergomi érsek magánlevele, amely a Soproni Tanács figyelmébe ajánlja Nővére ügyeit, és erről biztosítja: Hogy a vásárolt ház csakis polgári szabadságjognak örvendjen.

227

Fischer János Pozsony város bírása és Entzenweiss Tamás városi jegyző levele Sopron város polgármesterének, bírájának és tanácsának. Értesíti őket, hogy Fraxinus Gáspár az előző éjszaka elhunyt. Mint végrendeletének végrehajtói kérik a soproniakat, hogy Fraxinus soproni majorját tartsák zárlat alatt a végrendelet felbontásáig. Sopron, 1563. augusztus 7.

Fürsichtige Ersame, Weiss günstige Herren, Unser freundlich gruss und Dienstwilligkeit Zuoor, wir füegen [?] E. F. W. zu wissen das auss phierhung [?] gottes der Hochgelert Herr Doctor Caspar Fraxinus die vergangen nacht in Bett von diser welt abgeschiden, So wir aber seine Testamentarij seindt, Ist an E. F. W. unser freundlich Ansinnen, die wollen den Mayrhof sambt seiner Zuegehörung, so Er Herr Doctor seliger daselbst unnter E. F. W. Jurisdiction hat, mitler Zeit in verfanng und spörz halten, und niemandt nichts verschumern lassen, biss zur eröffnung des Testaments. Das wollen wir uns E. F. W. gern beyhulden. Geben Pressburg, den 7 tag Augustj Anno Dnj. 1563.

Eur. F. W:

[. . .] ist willige

Hanns Fischer diser Zeytt
Statt Richter daselbs

Thomas Entzenweiss
Statschreiber daselbs

[: Más kézzel :] 1563

Missiles Joannis Fischer Judicis. et Thomae Entzenweiss, Notarij Poseniensis, ad Sequestrandum Al-lodium defuncti Medicinae Doctoris Caspari Fraxinus.

[: Cím a borítékon :]

Deren Fürsichtigen, Erasmen und Weissen Herren Herr Bürgermeister, Richter und Rat der Stadt Ödenburg unseren günstigen Herrn.

Soproni Városi Levéltár. Lad: XXIV. et Y. Fasc.: IV. Num: 224.

Tekintetes, Tiszteletreméltó, Bölcs jóindulatú Urak, először is baráti köszöntésünk és szolgálatkész-ségünk. Tudatjuk az Önök Tekintetes Bölcsességével, hogy Isten rendelkezéséből a Nagytudományú Doktor Ur, Fraxinus Gáspár az elmúlt éjszaka ágyában búcsút vett e világtól. Mivel pedig végrendeleti

* Az 1563. évi soproni jegyzőkönyvek nincsenek meg.

végrehajtói vagyunk, az a barátságos szándékunk Tekintetes Bölcsességük felé, hogy időközben ők a majort tartozékaival együtt, ami a megboldogult Doktor Úré ottan, Tekintetes Bölcsességük joghatósága alatt foglalóban [?] és zárlat alatt tartásuk, és senkit se engedjenek bármit is eltékozolni [?] a végrendelet kinyitásáig. Ezt szívesen rendelkezésére bocsátjuk Tekintetes Bölcsességüknek. Kelt Pozsonyban, az Úrnak 1563. évében augusztus 7. napján.

Tekintetes Bölcsességüknek
... [?] készsége [: hívei :]

Fischer János jelenleg
Városbíró ugyanott

Entzenweiss Tamás
Városi Jegyző ugyanott

[: A borítékon :]

A Tekintetes, Tiszteletreméltó és Bölcs Uraknak, Sopron Város Polgármester Urának, Bírójának és Tanácsának, jóakarató Urainknak.

[: Más kézzel a borítékon :]

[: latinul :]

Fischer János pozsonyi bíró és Entzenweiss Tamás pozsonyi jegyző levele Fraxinus Gáspár, elhunyt orvosdoktor vagyonának zárolása végett.

TAMÁS GRYNÆUS, M. D., Ph. D.
H—1021, Budapest Széher u. 76. A/2

TIVADAR VIDA Th. D., Ph. D.
H—1029, Budapest Előd vezér u. 54.

SUMMARY

These 21 unpublished letters written by, to or about Gaspar Fraxinus were collected by Istvan Botta, Tivadar Vida and Tamás Grynaeus. Most of the letters were actually health reports written by Fraxinus to Count Nadasdy, though the doctor mentions various other subjects as well.

We have followed the Hungarian practice in the publication. The numbers that preceded the letters refer to their original date and put them in concordance with all the known Fraxinus letters. Where you find question marks with the numbers the exact date of the letter is uncertain. After the numbers there are also short summaries, and then comes the letter itself in its original language and spelling. Letters either in Latin or German have been translated into Hungarian by Tivadar Vida, and those written in old Hungarian were provided with a transcription that gives the modern spelling. Each unit is closed with the archival data: i. e. the name of the institution that has been trusted with the preservation, and the shelfmarks are indicated.

KÖSZÖNTŐ

Szeretettel és tisztelettel köszöntöm úgy a magam, mint a Magyar Orvostörténelmi Társaság nevében Schultheisz Emil Professzor Urat, Társaságunk tiszteletbeli elnökét 70. születésnapja alkalmából.

Születésnapra köszöntőnek készült ez az írás, s nem az ünnepelt életútjának bemutatása vagy munkásságának méltatása a célja, hisz ez utóbbiak külön terjedelmes tanulmányt érdemelnének.

E helyt csak a köszönet és hála egyszerű szavait vehetem papírra mindazért a munkáért, amit az orvostörténelem szellemi és intézményes hátterének megteremtéséért, a Semmelweis Orvostörténelmi Múzeum, Könyvtár és Levéltár támogatásáért tett. Érdeme a Semmelweis Orvostudományi Egyetem Orvostörténelmi és Társadalomorvostani Intézete orvostörténelmi kutatócsoportjának létrehozása, az orvostörténelem oktatásának kötelezővé tétele, végül a végzős orvostanhallgatók disszertálási kötelezettségének visszaállítása.

Nincs a magyar orvos- és gyógyszerészet történetének olyan intézménye, ami valamilyen módon ne kapcsolódna ahhoz a nagyszabású programhoz, mely az egyetemes és a magyar kultúra értékeinek megmentését, gyarapítását, átadását célozza, s melynek motorja és lelke az Ünnepelt.

Széleskörű és elmélyült tudományos tevékenységét számtalan publikáció, tudományos fokozatok, a különböző nemzeti és nemzetközi orvostörténelmi társasági tagságok és funkciók — a Nemzetközi Orvostörténelmi Társaság elnökségi tagja — fémjelzik. Reméljük, hogy a tudást és tapasztalatot, melyet az évek során gyűjtött, önzetlenül, iskolát teremtve adja át nekünk, közülünk néhányan talán majd kiérdemeljük azt a megtiszteltetést, hogy mesterünknek nevezhessük őt.

Kivételes érdeme, hogy egészségügyi miniszterségének tizenegy éve alatt sem szüneteltette orvosi gyakorlatát, egykori kórházi osztályának betegeit naponta ellátta. Mindemellet hivatását, tudományos munkásságát töretlenül folytatta, mely az orvostörténelem és a belgyógyászat területére egyaránt kiterjedt.

Most mégsem elsősorban a volt főorvost, majd kórházigazgatót, egészségügyi minisztert, a professzort és bibliofílt, a szervező és iskolateremtő tudóst köszöntjük, hanem az Embert. Nincs olyan aki problémájával, betegségével, ügyes-bajos dolgával ne fordulhatna hozzá, s ne tudná, hogy segítséget kap tőle.

Isten éltesse sokáig Professzor úr!

Kemenes Pál
a tanítvány és munkatárs

BEGRÜSSUNG

Bei Gelegenheit seines 70-sten Geburtstags, im Namen der Ungarischen Gesellschaft für Medizingeschichte begrüsse ich mit Liebe und mit vorzüglicher Hochachtung Herrn Professor Emil Schultheisz, den Präsidenten Honoris Causa unserer Gesellschaft.

Diese Festschrift wurde als Geburtstagsgruss geschrieben: meine Intention war keineswegs sein Lebensweg zu präsentieren oder seine Tätigkeit zu würdigen, dabei die Letzte einen speziellen Aufsatz braucht.

Hier sollen nur die baren Worte der Danksagung aufs Papier geworfen sein, für die organisatorischen Arbeit, die der Herr Professor im Interesse der Erschaffung des Hinterlands der Medizingeschichte, mit der Unterstützung des Semmelweis-Institut geleistet hat: das Zustandebringen des Instituts für Medizingeschichte und Sozialmedizin der Universität, die Einführung des obligatorischen Universitätsunterrichts der Medizingeschichte, und schliesslich die Retablierung der Doktorarbeitsverpflichtung für Abgehenden sollen nur als die wichtigsten Ergebnisse dieser Tätigkeit erwähnt zu werden.

Es gibt kein einziges Institutum der ungarischen Medizin- und Pharmaziegeschichte, welches sich irgendwie nicht zu dem grossartigen Programm anknüpfte, das die Rettung, Vermehrung und Übergebung der Werte der ungarischen und allgemeinen Kultur bezweckt, dessens Motor und Seele ebenfalls der heute gefeierte war.

Seine weitverbreitete und vertiefte wissenschaftliche Tätigkeit wird nicht nur von der zahllosen Publikationen, von wissenschaftlichen Graden, oder von der Mitgliedschaften und Auszeichnungen der verschiedenen internationalen und nationalen Gesellschaften garantiert (er war unter anderen Mitglied des Präsidiums der Internationalen Gessellschaft für Geschichte der Medizin) sondern auch von der selbstlosen und schulschöpfenden Übergebung des Wissens und Erfahrens, das er im Reihe der hinter sich gelassenen Jahre gesammelt hatte. Wir hoffen dass einige von uns vielleicht einmal die Ehre verdienen werden, als seine Schüler genannt zu sein.

Seine ausserordentliche Persönlichkeit gekennzeichnet die Tatsache, dass er während den elf Jahren, als er das Amt des Ministers für Gesundheitswesen trug, seine Medizinpraxis — seinen Beruf — nicht aufgegeben hatte, fortsetzte er ununterbrochen auch seine wissenschaftliche Tätigkeit, die nicht nur das Gebiet der Medizingeschichte, sondern auch das Gebiet der inneren Medizin umarmte.

Jetzt aber soll in erster Linie nicht der ehemalige Chefarzt und Krankenhausdirektor, der ehemalige Minister, der Professor, Bibliophil, Organisator und schulschöpfender Wissenschaftler begrüsst werden, sondern jemand, der das alles und noch viel mehr ist: der Mensch.

Jedermann konnte sich seinem Problem, seiner Krankheit, mit allen seinen Beschwerden zu ihm wenden, und jedermann wusste, dass die Hilfe geleistet wird.

Gott erhalte Sie, Herr Professor!

Pál Kemenes
der Schüler und Kollege

A MAGYAR ORVOSTÖRTÉNELMI TÁRSASÁG PROGRAMJA
1993. január 1-től 1993. december 1-ig

Január 14.

A MOT és a Magyar Gyógyszerészeti Társaság közös Gyógyszerésztörténeti Szakosztályának vezetőségi ülése.

- Program: 1. Helyzetáttekintés
2. A lemondott dr. Szigetváry Ferenc elnök és dr. Rádóczy Gyula titkár helyére ügyvezető elnöknek dr. Grabarits Istvánt, titkárnak pedig dr. Rokaly Editet választotta a vezetőség.
3. A Congressus Pharmaceuticus Hungaricus IX.-re való készülés kérdései
4. Szakosztályi feladatok áttekintése, további program kialakítása

Február 25.

A MOT közgyűlése

- Program: 1. Főtitkári és pénztárosi beszámoló
2. A szakosztály-elnökök beszámolója
3. Vita

Március 18.

A MOT Orvosi Tudománytörténeti és Általános Tudománytörténeti Szakosztályának ülése

Benedek István: Az újkori orvosi szemlélet kialakulása az 1600-as években.

Ringelhann Béla: A laboratóriumi diagnosztika kialakulása és fejlődése 1860-tól Magyarországon.

Április 15.

A MOT Általános Tudománytörténeti és Orvosi Tudománytörténeti Szakosztályának ülése

Leel-Össy Lóránt: A magyar neuropathológia rövid története 1992-ig

Április 22.

A MOT és a Magyar Gyógyszerészeti Társaság közös Gyógyszerésztörténeti Szakosztályának ülése

Rácz Gábor (Marosvásárhely): A 18. századi erdélyi gyógynövényirodalom.

Szigetváry Ferenc: Patikaedények a szombathelyi ásatásból.

Április 22.

A MOT és a Magyar Gyógyszerészeti Társaság közös Gyógyszerésztörténeti Szakosztályának vezetőségi ülése

- Program: 1. Új tagok kooptálása
2. A Congressus Pharmaceuticus Hungaricus IX. előkészítése
3. IGGP Kongresszus Heidelbergben
4. A további éves szakmai programok megbeszélése
5. Távlati program
6. Ügyrendi és ügyviteli kérdések áttekintése.

Április 28.

A MOT elnökségi ülése

Program: Aktuális kérdések megvitatása

Május 10.

A MOT és a Magyar Mentésügyi Tudományos Társaság együttes ünnepi ülése a Mentőmuzeum 100 éves évfordulója alkalmából

Program: 1. A Mentőmuzeum által kiírt pályázatok eredményének ismertetése
2. *Ole Krogh-Jensen* (Dánia): A magyar—dán mentéstechnikai kapcsolatokról.
3. *Ervin Rotter* (Ausztria): Osztrák—magyar mentőkapcsolatok
4. Megemlékezés a múzeum 100. évéről
5. Ole Krogh-Jensen főlvétele a MOT, Ervin Rotteré pedig a MMTT tiszteleti tagjainak sorába

Május 20.

A MOT Általános Tudománytörténeti és Orvosi Tudománytörténeti Szakosztályának, valamint Orvosi Szaknyelvi és Szaknyelvtörténeti Szakbizottságának együttes ülése

Fehér Erzsébet: Lenhossék József múzeumi és anatómushi tevékenysége

Karasszon Dénes: Torday Ferenc (1871—1942) működésének jelentősége az orvosi műszótan fejlődésének hazai történetében

Június 17.

A soproni „Angyal” patikamúzeum fennállásának 25. évfordulójára rendezett ünnepség keretében a MOT és a Magyar Gyógyszerészeti Társaság közös Gyógyszerésztörténeti Szakosztályának vezetőségi ülése.

Program: 1. Ünnepi megnyitó a Városháza Dísztermében, köszöntőt mondott dr. Vida Mária, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár főigazgatója
2. Beszámoló az IGGP kongresszusról
3. Beszámoló az 1993. évi Rozsnyai Mátyás emlékversenyéről
4. A Congressus Pharmaceuticus Hungaricus IX. gyógyszerésztörténeti szekciójának munkája.
5. Indítványok
6. A Soproni Patikamúzeum új kiállításának megtekintése

Június 24.

A MOT Általános Tudománytörténeti és Orvosi Tudománytörténeti Szakosztályának ülése

Le Calloc'h, Bernard (Franciaország): Újabb adatok Körösi Csoma Sándor betegségének ismeretéhez

Felkért hozzászólók: *Benedek István* (a korabeli terapeutikáról)

Fehér Erzsébet (a vírusos encefalitiszről)

Ringelhann Béla (a maláriáról)

Július 1.

A MOT ünnepi ülése Semmelweis Ignác Fülöp születésének 175. évfordulója tiszteletére

Program: *Antall József*: Emlékbeszéd

Semmelweis hamvainak nyughelyénél koszorút helyezett el dr. Vida Mária főigazgató, s az intézet legrégebbi munkatársai: Kákay-Szabó Györgyné restaurátor és Makara Györgyné tárlatvezető.

Október 1.

A MOT Zsámboky-emlékülése

Program: 1. Megnyitó

2. *Pisztora Ferenc*: A pszichoanalízis kritikussai és kiértékelő bírálatai a hazai pszichiátria 20. századi történetében
3. *Pisztora Ferenc* átveszi a díjat.

Szeptember 8.

A Magyar Gyógyszerészeti Társaság szeptember 19—22. közt tartott IX. kongresszusa keretében a Gyógyszerésztörténeti Szakosztály fogadást adott az Orvostörténeti Múzeum épületében.

Október 14.

A MOT Általános Tudománytörténeti és Orvosi Tudománytörténeti Szakosztályának együttes ülése.

Wolfram Kaiser—Arina Völker (Hamburg): Das ungarische Halle-Studium im 18. Jahrhundert (zur 300. Jahr-Feier der Universität Halle)

Bíró Imre: Négy évtized az Onkológiai Intézet szemésként

Back Frigyes: Lehetséges-e még újat mondani Paracelsusról születésének 500. évfordulóján? (A salzburgi Paracelsus-kongresszus tapasztalatai)

November 18.

A MOT Mentéstörténeti Szakosztályának bemutatója az Országos Mentőszolgálat régi székházában

Program: 1. *Felkai Tamás*: A Mentők Múzeumáról

2. A Múzeum megtekintése

November 23—24.

A Műszaki és Természettudományos Egyesületek Szövetségi Kamarája Tudomány- és Technikatörténeti Bizottsága, az MTA Tudomány- és Technikatörténeti Komplex Bizottsága, Tudománytörténeti, Technikatörténeti és Orvostörténeti Albizottsága, és a MOT és az Országos Műszaki Múzeum közös jubileumi országos ankétja „A magyar műszaki-, természet- és orvostudományok kommunikációs formái” témakörben.

A MOT részéről előadást tartottak:

Back Frigyes: 125 éve született a gyomorvarrógép feltalálója, Hüttl Hümér

Hidvégi Jenő: Az Orvosi Hetilapnak, mint publikációs fórumnak a fejlődése

Honti József: A Nemzetközi Orvostörténeti Társaság kongresszusainak története

Jobst Ágnes: A magyar orvosi sajtó előzményei és az orvosi szaknyelv megteremtése

Kádár Zoltán: Természetrizajzi periodikák (1867—1914)

Kapronczay Katalin: Az orvostudományi tájékoztatás kialakulásának főbb állomásai a 19. századi Magyarországon

Karasszon Dénes: Az MTA elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek kommunikációs jelentőségéről

Ringelhann Béla, Szelényi Judit, Laub Margit, Hollán Zsuzsa: Genetikai kutatások Magyarország lakosságának alakulásáról

Szabadváry Ferenc: Az MTA természettudományos könyv- és folyóiratkiadása

Vámos Éva: A Magyar Chemiai Folyóirat, mint a hazai tudomány nemzetközi kapcsolódásának tükré

Az ankét ülésein elnököltek: *Karasszon Dénes, Szabadváry Ferenc, Vámos Éva és Vida Mária*

AZ 1992. ÉVI FARKAS KÁROLY-DÍJ ÁTADÁSA

Antall József miniszterelnök január 13-án a hivatalában fogadta a Farkas Károly Alapítvány vezető személyiségeit. Bálint Géza professzort és Tanka Dezső Professzort. A találkozón jelen volt Farkas Károly leánya, Farkas Ildikó, az Alapítvány alapítója. Az Alapítvány kuratóriuma az 1992. évi Farkas Károly Emlékérmert Antall Józsefnek, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár egykori főigazgatójának, a Magyar Orvostörténeti Társaság elnökének ítélte oda.

Farkas Károly orvos, címzetes egyetemi tanár több mint egy évtizedig volt az Országos Reuma és Fizikoterápiás Intézet főigazgató főorvosa. Sokoldalú életútja során méltán övezte elismerés a neves patológust, az alkotó tudomány- és oktatás-szervezőt, az orvostörténeti gyűjtemény egyik létrehozóját és fejlesztőjét. Rendkívüli emberként, iskolát teremtő, rendkívüli követelményeket támasztott. A minőségi teljesítmény és az emberi tisztesség mindig számíthatott rokonszenvére és védelmére.

Antall József miniszterelnök a Farkas Károllyal kapcsolatos saját visszaemlékezéseit tartalmazó magnetofonkasszettát adott át az Alapítvány képviselőinek.

ETNOBOTANICA 92. LIBRO DE RESUMENES.

20—26 Septiembre 1992 Edita: Jardin Botanico de Córdoba, Patrocina: Junta de Andalucía.

Programa Andalucía 92, Ayuntamiento De Córdoba. Universidad de Córdoba.

Realiza: Concord, OPC-Imagen et Congresos, Gestión Gráfica y Medios. Córdoba, España, pp. 1—639.

Az etnobotanika (népi növényismeret) — etnikai közösségek hagyományos növényismeretének, növényhasználatának a tudománya. Tágabb értelemben vizsgálati körébe tartozik minden, a társadalmakban nem a hivatásos oktatás révén élő és terjedő növényismeret. Történetileg a népi növényismeret a tudományos növényismeret alapja és forrása.

Amerika spanyolok általi felfedezésének 500. évfordulójára emlékező ibériai rendezvények (világkiállítás, olimpia, európai kulturális főváros stb.) egyik tudományos cseménye volt Cordóában az első etnobotanikai világkongresszus (ETNOBOTANICA 92). Az ETNOBOTANICA 92, mint interdiszciplináris, világkiállítás-kísérő rendezvény kiváló alkalom volt egy nagyszabású szakmai seregszemlére, legalábbis a spanyol—portugál kultúrkörben.

A kongresszusi nagyelőadások (plenary lectures) közül öt Latin Amerikával, további három az etnobotanika és a biodiverzitás kapcsolatának a kérdésével foglalkozott: LÓPEZ—AUSTIN A. (UNAM, Mexico — életfamotívum Középamerikában), PRANCE T. G. (Kew Garden — amazóniai indiánok és a biológiai diversitás megőrzése), HARLAN J. R. (Univ. Illinois — amerikai fagyaltkrémmnövények), LONG W. (Univ. Wageningen — falvak fenntartható fejlődése Latin Amerikában), FORERO E. (New York Bot. Gard. — amerikai növényi génforrások), HEYWOOD V. H. (IUCN — botanikus kertek és a csíraplazma világforgalom), SCHULTES R. E. (Harvard Univ. — etnobotanika és környezetvédelem), GÓMEZ-POMPA A. (Univ. California, etnobotanika és természetvédelem).

Maguk az előadások szimpozionokban és ezen belül szekciókban zajlottak: az I. szimpozion három nagyelőadást (hallucinogének, hagyományos mexikói agrikulúra, etno-ökológia) és három szekciót foglalt magába: I. Etnohistoria — 35 abstract (a továbbiakban rövidítve abs.), II. Antropológia — 9 abs., III. Agrárszociológia — 10 abs.). A második szimpozion öt nagyelőadásban és négy szesszióban zajlott: mexikói táplálkozás-kultúra, Gran Chaco történeti etnobotanikája, afrokubai vallásos növények, spanyol etnobotanikai körkép, pireneusi etnobotanika, illetve a szessziók (Etnobotanika Amerikában I. — 52 abs., II. — 24 abs., III. — abs. 41, etnobotanika Spanyolországban — 44 abs.). Ebben a szesszióban került sor a pécsi egyetem növénytan tanszékét vezető Borhidi Attila professzor (JPE, Pécs) anyagának a nagy érdeklődéssel kísért bemutatására a Nagy-Antillákon található gyógynövényekről és etnobotanikai hagyományokról.

A II. Szimpozion mellett megrendezett szakmai találkozó (Reunion satellite) 17 előadása foglalkozott a világ más tájainak etnobotanikai problémáival. Ebben a sorban a Namibiai-sivatag etnobotanikai felméréséről (Van Den Eynden et al., Univ. Gent), a bjelorusz szedertermesztésről (Ivanovich et al., Gorkij), a Kínában termesztett amerikai növényekről (Métaille, Paris), valamint az etnogeobotanikáról, mint történeti etnobotanikai és etnohistoriai segédtudományról (Szabó és Rab, Szombathely) szóló előadások hangzottak el.

A III. Szimpozion négy szessziója foglalkozott az amerikai és európai termesztett vagy termesztésbe vonható növényfajok biodiverzitásával: a vadszőlők szerepéről a szőlőnemesítésben (V. Sholtes, Madrid), a paprika nemesítés génforrásairól (B. Pickersgill, Reading), a termesztett világflóra jelenlegi helyzetéről (P. Hanelt, Gatersleben). A szimpozion további 60 posztere elsősorban latin-amerikai témákkal foglalkozott.

A IV. Szimpozion az amerikai és európai kontinens közötti növényi genetikai tartalékok, génforrások kölcsönös mozgását, dinamikáját vizsgálta. A kérdést felvezető plenáris előadást Leiva-Sánchez A. (Habana) tartotta a botanikus kertek szerepéről a génforrások forgalmában. Plenáris előadásra került sor a veszélyeztetett fajok szövetkultúrák szaporításának, valamint a szomatikus embriók és mesterséges magvak kérdéskörének a megvitatására is. További 60 téma jórészt latin-amerikai vonatkozású volt. Ennek a szimpozionnak a második szekciójában került bemutatásra a szombathelyi etnobotanikai munkacsoport egyik anyaga a Kárpátok környezetében kialakult virágos temetőkertek flórájának és vegetációjának etnobotanikai, természetvédelmi értékeiről, valamint a különböző etnikumok hagyományos kultúrája által egyensúlyban tartott környezeti változatosságról, az etnobiodiverzitásról.

Orvostörténeti szempontból is figyelemreméltó az ötödik szimpozion anyaga, mely az amerikai flórának a toxikológia és farmakológia fejlődésére gyakorolt hatását tekintette át. A plenáris előadásokon Reverte-Coma J. M. (Univ. Madrid) a Columbus előtti Amerika gyógynövényeit, Corbella-Corbella J. (Barcelona) az európai növényi alapú materia medica 1492 utáni fejlődését, Laguna S. (Univ. Córdoba) a gyógynövényflóra alakulásának jelenkori trendjeit tekintette át és a három szekció további 60 anyag között szintén több orvos- és gyógyszerészettörténeti tárgyú volt.

A VI. szimpozion a természetes és mesterséges ökoszisztémákkal kapcsolatosan 68 poszterben elsősorban Latin-Amerikára és a mediterrán világra figyelt, a VII. szimpozion pedig 28 előadásban a gyomfajok kontinensközi (Amerika—Európa) cseréjét tekintette át. Végezetül II előadásban egy külön VII. miniszimpozion foglalkozott a latin-amerikai és spanyolországi ún. marginális helyzetű termesztett növényekkel.

A gazdag kötet használhatóságát sajnálatosan korlátozza, hogy csak személynévmutatója van, de sem tartalomjegyzéket, sem tárgyszavas mutatót nem tartalmaz.

Számunkra, magyarok számára az ETNOBOTANICA 92-nek otthont adó Córdoba neve is etnobotanikai töltetű: a népdalbéli Virág János kordován csizmájáról csokros szegfű hullott valamikor Kolozsvárott. Erre is gondolva merült fel annak az ötlete, hogy az 1996-os világkiállításra Magyarország szerezzék meg az ETNOBOTANICA 96 rendezési jogát. Ez a világkongresszus — a szervezők szándékai szerint — immár az Európa és Ázsia és ezen belül is az eurázsiai kis népek, természetesen elsősorban a finnugor népek növényismeretére, e népekkel kapcsolatos etnobiodiverzitási kérdésekre összpontosítana.

Szabó T. Attila

XXXI. CONGRESSUS INTERNATIONALIS HISTORIAE PHARMACIAE

Heidelberg 1993. május 3—7.

A Nemzetközi Gyógyszerészettörténeti Társaság (IGGP) Heidelbergben 260 fő részvételével tartotta XXXI. kongresszusát. A résztvevők 26 országból gyűltek egybe, képviseltette magát Észak-Afrika, Ausztrália, Japán és Észak-Amerika is. Hazánkból a következő négy fő volt jelen: dr. Zalai Károly professzor, dr. Vida Mária főigazgató a Népjóléti Minisztérium, dr. Szigetváry Ferenc tb. szakosztályelnök a Magyar Gyógyszerészeti Társaság és dr. Grabarits István a Magyar Orvostörténelmi Társaság anyagi támogatásával.

A Kongresszus a Neckar partján lévő patinás „Stadthalle”-ban került megrendezésre. Az ünnepi megnyitó köszöntő beszédei sorában dr. Vida Mária főigazgató felolvasta dr. Antall József miniszterelnök üdvözlő levelét, amit a résztvevők nagy tetszése fogadott.

A Kongresszuson 87 előadás hangzott el, és számos poszter került bemutatásra. A Kongresszus fő témái voltak: a gyógyszerészettörténet kiadatlan szövegei és képi ábrázolásai; a gyógyszeripar fejlődése — belső tényezők és kihatások a gyógyszereszek megoszlására; a gyógyszerészettörténet és a nyilvánosság.

A magyarországi résztvevők a következő előadásokat tartották:

Dr. Vida Mária: Symbole der Pharmaziegeschichte in Ungarn.

Dr. Zalai Károly: Gestaltung der Pharmaindustrie in Ungarn.

Dr. Szigetváry Ferenc: Eine deutsche Apotheker-Dynastie in Westungarn.

Dr. Grabarits István: Pharmaziehistorische Quellen in der Bibliothek des Münsters von Kalocsa.

Az IGGP 13 ország képviselőiből álló elnöksége prof. dr. Yngve Torud (Norvégia) elnök vezetésével Heidelbergben ülést tartott. Hazánkat az elnökségben dr. Szigetváry Ferenc képviseli.

A Kongresszus ideje alatt Heidelbergben ülésezett a Nemzetközi Gyógyszerésztörténeti Akadémia (Academie Internationale d'Histoire de la Pharmacie) dr. Zalai Károly elnök vezetésével. Az Akadémia új tagokat fogadott sorai közé, majd az 1992. évi „Urdang” emlékérem került átadásra, amit prof. dr. Wojciech Roeske (Lengyelország) és dr. Gregory J. Higby (USA) kapott. Prof. dr. Peter Dilg (Marburg) „Pharmazie und Sprache” címmel tartotta az Akadémia ünnepi előadását.

A jól szervezett és nagyon kellemes hangulatú kongresszus a tudományos programon kívül gazdag társasági programot is nyújtott, amelyből kiemelkedik a világ egyik legnagyobb szaktörténeti múzeumának, a Deutsches Apotheken-Museumnak a megtekintése, fogadás a várban és az esti hajózás a Neckar festői völgyében.

A kongresszus megszervezése és sikeres lebonyolítása a szervező titkár és egyben házigazda múzeumigazgató prof. dr. Wolf-Dieter Müller-Jahncke áldozatkész munkájának köszönhető.

Grabarits István

MITTELEUROPÄISCHE UNION TECHNISCHER MUSEEN

A Középeurópai Műszaki Múzeumok Együttműködési Uniója ülése 1993. május 10–12. a Szlovén Műszaki Múzeumban, Ljubjanában

1993. május 10–12-én tartotta MUT ötödik ülését, ezúttal a Szlovén Műszaki Múzeum vendégeként. Előző ülései közül egyet Bécsben, kettőt Budapesten (az Országos Műszaki Múzeum rendezésében), egyet pedig Prágában a Nemzeti Műszaki Múzeumban tartott a szövetség.

Ezúttal magyar részről dr. Vida Mária főigazgató és Erdélyiné Kovács Nóra osztályvezető (Simmelweis Orvostörténeti Múzeum), dr. Szabadváry Ferenc főigazgató és dr. Vámos Éva főigazgató-helyettes (Országos Műszaki Múzeum), Molnár László igazgató és dr. Macher Frigyes főmunkatárs (Központi Bányászati Múzeum), Fábíán Éva és Próder István (Magyar Vegyészeti Múzeum), dr. Jeszenszky Sándor (Magyar Elektrotechnikai Múzeum), dr. Kovács Gergelyné igazgató (Postai és Távközlési Múzeumi Alapítvány) vettek részt a kongresszuson.

Ausztriából, a Műszaki Múzeum, Bécs képviselőjében dr. Helmut Lackner osztályvezető, a Cseh Köztársaságból, a Nemzeti Műszaki Múzeumból dr. Ivo Janoušek igazgató és Zdenek Rašl osztályvezető, a Brno-i Műszaki Múzeum részéről dr. Fratišek Kropaček igazgató és Milan Olsansky muzeológus vettek részt. A Zágrábi Műszaki Múzeum részéről jelen voltak Drago Halić igazgató, Bozica Skulj és Davor Fulanović muzeológusok.

A házigazdák kalauzolásával megismerkedhettünk a hatalmas területű, skanzen-szerű múzeummal. Itt, a magyar szokásoktól eltérően a mezőgazdasági technikát is a műszaki múzeum mutatja be.

A MUT napirendjén folyamatban lévő kutatásokról is szerepeltek beszámolók: Szabadváry Ferenc ismertette a „Természettudományok és a technika kiemelkedő középeurópai alkotóinak lexikona” c. kiadvány munkálatainak állapotát. Dr. Zdenek Rašl két másik projekt állásáról számolt be: A „Gyűjteményi katalógus” c. kiadvány szerkesztését nehezíti a különféle múzeumok más és más gyűjtőköre értékrendje. A közös középeurópai műszaki múzeumi belépőre két igen tetszetős tervezetet hozott Prágából, melyek kiadásával a kongresszus dr. Rašl bízta meg. dr. Vámos Éva és dr. Kovács Gergelyné egy hírlevél kiadását sürgették a szerkesztését, terjesztését el is vállalták.

Szóba került az eddigi elnök dr. Peter Rebernik kilépésével előállt helyzet megoldása. Sor került az új elnökség megválasztására. Az új elnökség névsora:

örökös tiszteletbeli elnök: dr. Szabadváry Ferenc

elnök: dr. Ivo Janoušek

elnökhelyettes: dr. Marian Vidmar

főtitkár: dr. Vámos Éva

levelezés és pénzügyek: dr. Helmut Lackner

A konferencia jól szervezett tengerparti kirándulással ért véget. A pontos szervezésért, a jó hangulatért a szlovén kollégákat sok köszönet illeti.

Vámos Éva Katalin

SEMMEIWEIS-NAPI ÜNNEPSÉG

1993. július 1-jén, Semmelweis Ignác születésének 125. évfordulóján a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum udvarán tartott ünnepségen emlékeztünk meg a magyar orvostudomány kiemelkedő alakjáról, intézetünk névadójáról. Dr. Vida Mária, az intézet főigazgatója bevezető szavai után dr. Antall József miniszterelnök, az Orvostörténeli Társaság elnöke, a SOMKL tudományos tanácsának társelnöke mondott Semmelweis érdemeit méltató s a magyar orvostörténet helyzetét vázoló, személyes hangú beszédet. A miniszterelnök, továbbá az Orvostörténelmi Társaság vezetősége, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár nevében pedig dr. Vida Mária, az intézet két legelső munkatársa, Kákay-Szabó Györgyné restaurátor és Makara Györgyné tárlatvezető kíséretében, koszorút helyeztek el Semmelweis sírjánál. A megemlékezést, amelyen számos érdeklődő mellett megjelent dr. Surján László népjóléti miniszter, Jávor András, közigazgatási államtitkár s az Orvostörténeti Társaság teljes vezetősége is, fogadás zárta.

FODOR JÓZSEF SZÜLETÉSÉNEK 150. ÉVFORDULÓJA

1843. július 14-én született a Somogy megyei Lakócsán Fodor József (1843—1901), a magyar orvostudomány európai jelentőségű egyénisége, a közegészségtan tudományának egyik megalapozója. Ebből az alkalomból a magyar orvostársadalom és orvosi közélet több fórumon is megemlékezett a nagy magyar orvosról, tudományos előadásokban tárta föl munkásságát, szellemi hagyatékának aktuális vonatkozásait. A Magyar Egészségtudományi Társaság „Egészségtudomány” című folyóirata két teljes számot szentelt Fodor József emlékének s ebből az alkalomból gyűjteményes kötet is megjelent.

Az emlékülések sorozata 1993. szeptember 2-án, Kaposvárott kezdődött: itt a Magyar Egészségtudományi Társaság, Somogy megye székhelyén, a szülőföldön emlékezett Fodor Józsefről. 1993. szeptember 22-én a BM Dunapalotában a Magyar Tudományos Akadémia, a Semmelweis Orvostudományi Egyetem és a Magyar Orvostörténelmi Társaság szervezésében tartottak ünnepi emlékülést, amelyen az előadók Fodor szellemi örökségét méltatták. Kertai Pál professzor Fodor Józsefnek a magyar népegészségügy előmozdításában kifejtett tevékenységét ismertette. Karasszon Dénes, Társaságunk főtítkára a Fodor-iskola kiemelkedő egyéniségeiről, Kapronczay Károly pedig Fodornak a környezetvédelem területén végzett kutatásairól számolt be. A további előadók, Katona Ibolya, Simon Tamás, Farkas Gyula, Nagylucskay Sándor, Fodor József szellemi örökségének részterületeit (iskolaegészségügy, egészségnevelés, az anthropológia és a hügiéné egyetemi oktatása) ismertették: mindezek ma is időszerűek, a maguk idején pedig az európai orvostudományban új szakágak kibontakozását jelentették.

Kapronczay Károly

CONGRESSUS PHARMACEUTICUS HUNGARICUS IX.

A Magyar Gyógyszerészeti Társaság Schulek Elemér professzor születésének centenáriuma tiszteletére 1993. szeptember 19—22. között Budapesten a Kongresszusi Központban rendezte IX. Kongresszusát, amelynek több mint 1100 hazai és mintegy 200 külföldi regisztrált résztvevője volt. A nyitóünnepségen dr. Szász György professzor az MGYT elnöke adta át az 1993. évi Schulek díjat dr. Milch Györgynek, majd tiszteletbeli tagságról szóló okleveleket nyújtott át öt külföldi tudósaknak. Ezt követően dr. Pungor Ernő, dr. Kőrös Endre és dr. Bayer István professzorok tartottak egy-egy előadást Schulek Elemér tiszteletére.

A kongresszuson kilenc szekcióban 139 előadás hangzott el, ezenkívül 120 poszter került bemutatásra. A Gyógyszerésztörténeti Szekció szeptember 20-án ülésezett. A szekcióülés megkezdése előtt kedves, meglepetésszerű ünnepség keretében dr. Marian Cotrau, a Iasi Egyetem professzora, az 1991-ben alapított Román Gyógyszerésztörténeti Társaság elnöke dr. Zalai Károly professzort, társaságuk tiszteletbeli alelnökévé fogadta, és átnyújtotta neki az idén alapított „Prof. dr. Farmacist Alexandru Joneacu Matiu” emlékérmét. Zalai professzor ezáltal P. Jullienel, A. Corvival és H. Fehlmannal együtt tölti be a Román Gyógyszerésztörténeti Társaság tiszteletbeli alelnöki tisztét.

A szekcióplenáris előadást dr. Antonio Corvi professzor, az Olasz Gyógyszerésztörténeti Akadémia elnöke tartotta „Az itáliai gyógyszerkönyvek története” címmel. Ezt követően a következő előadások hangzottak el:

Breziaska, J.: Lengyel gyógyszerészeti folyóiratok az 1945 és 1993 közötti időszakban.

Giormani, V.: Jacob Barner és gyógyszerészi kémiai előadásai Paduában (1670—1672).

Ábrahám T.: Schulek Elemér és a nemzetközi gyógyszervizsgálat.

Bánóné Fleischmann Mariann: Társadalombiztosítás Magyarországon 1945-ig.

Grabarits I.: Századunk hivatalos gyógynövénykincse.

Jankó-Szabóné Kiss L.: Az Irgalmasrend Gránátalma gyógyszerháza Pápán (1670—1950).

Blázy Á.: A Zala megyei első gyógyszertárak topográfiája a XVIII—XIX. században.

Némethné Rokaly E.: Füstölőszerek és füstölő eszközök.

A poszterszekcióban szerepelt Cotrau M. „La contribution des Pharmaciens á la fondation et au progrès de la Societé des Médecins et des Naturalistes de Iasi” című előadása.

A kongresszus elnöksége szeptember 19-én este a régi Várklubban nyitófogadáson látta vendégül a résztvevőket. Szeptember 20-án este pedig szekcióvacsorákkal folytatódott a kongresszus társasági programja. Dr. Vida Mária főigazgató-nagyvonalú kezdeményezésére és sokoldalú támogatásával a Gyógyszerésztörténeti Szakosztály szekcióvacsoráját — egy fogadás keretében — a Semmelweis Orvostörténeti Múzeumban tartotta. Ezen a fogadáson az orvostörténelem művelői széles körben találkoztak. A 80—100 fős vendégseregben többek között jelen voltak a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár munkatársai, a Magyar Orvostörténelmi Társaság vezető tisztségviselői, a Magyar Gyógyszerészeti Társaság elnöke és a Gyógyszerésztörténeti Szakosztály vezetőségi tagjai. A külföldi vendégek pedig Litvánia, Lengyelország, Szlovákia, Románia, Németország, Ausztria és Olaszország prominens képviselői voltak.

A jó hangulatú est színvonalát emelte a házigazda messzemenő vendégszerető figyelmessége, amelynek köszönhetően a fogadás termeiben a gyógyszerészi szakirodalom sok évszázados könyvritkaságaiból ez alkalomra egy exkluzív könyvkiállítást rendezett, valamint a vendégek megtekinthették a Múzeum kiállítási termeit is. Kedves színfoltja volt még az estnek, hogy a nagy kiállító teremben B. Mányó Mariann gyógyszerész-énekművész rögtönzött előadásában virágénekeket hallhattunk, majd a vendégek együtt énekeltek a művésznővel.

Az est támogatói a Semmelweis Orvostörténeti Múzeumon kívül a Pannonmedicina Gyógyszerellátó Vállalat, a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Gyógyszertári Központ, dr. Józsa Alajos és Nagy Ágoston voltak.

Grabarits István

„DIES UNIVERSITATIS”: EGYETEMI NAP 1993. NOVEMBER 6-ÁN

A nagyszombati orvosi kar alapításának évfordulóját (1769. november 7.) „Egyetemi Nap”-pá nyilvánította a SOTE. Ezalkalomból először került sor Semmelweis nyughelyének megkoszorúzására a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum udvarán. A zártkörű ünnepség keretében Réthelyi Miklós, a SOTE rektora, majd Schultheisz Emil professzor, a Magyar Orvostörténelmi Társaság tiszteletbeli elnöke mondott beszédet, méltatva Semmelweis munkásságát s összefoglalva a róla elnevezett egyetem történetét. Az ünnepélyen az egyetem és az Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár vezetősége mellett a Népjóléti Minisztérium képviseletében Jávor András, közigazgatási államtitkár is jelen volt. A beszédek elhangzása után az egyetem rektora és dékánja koszorút helyezett el Semmelweis nyughelyénél.

A koszorúzást követően a Nagyvárad téri Elméleti Tömb épületében került sor az egyetem Szenátusának ünnepi ülésére, melyen Mónos Emil egyetemi tanár tartott előadást, majd a *Doctor Honoris Causa* kitüntető címetet adományozták Ács György és Iffy László egyetemi tanároknak, a Mount Sinai Medical Center, illetve az UMDMJ University Hospital professzorainak.

BUGÁT PÁL

(1793—1865)

Kettőszáz évvel ezelőtt, 1793. április 12-én született Bugát Pál, a magyar orvosi szaknyelv megteremtője, a Természettudományi Társulat megalapítója, az 1848-as szabadságharc főorvosa. Ez alkalomból tekintjük át e megemlékezés a jeles magyar orvos életútjának főbb állomásait, munkásságának legjelentősebb eredményeit.

Bugát gimnáziumi tanulmányait szülővárosában, a filozófiai osztályt az egri liceumban végezte. 1811-ben iratkozott be a pesti egyetem orvosi karára, ahol 1819. április 20-án tanársegédi kinevezést kapott előbb a belgyógyászati tanszékre, majd Fabinyi Teofil János szemészprofesszor mellé. 1820-ban szemésmesterré avatták és 1822-ben beiktatták az orvosi rend tagjai közé. Megpályázta az országos szemészfőorvosi állást, de eredménytelenül. Szívesen ment volna külföldre is — az oroszországi kazáni egyetemre hívták tanárnak —, ám nem kapott útlevelet. 1823—24-ben Baka-, majd Selmec- és Bélabánya tisztiorvosa volt.

1824-ben kapta meg kinevezését a pesti egyetem sebészek számára szolgáló elméleti orvostudományi tanszékére, ahol 24 esztendőn keresztül oktatott. Mivel a sebésznyövendékek (felscrek) latinul nemigen tudtak, nem véletlen, hogy éppen a sebésznyövendékek tanárai ismerték fel a magyar nyelvű orvosi irodalom művelésének szükségességét. Bugát szakirodalmi tevékenységének jelentős része kifejezetten a magyar orvosi szaknyelv megteremtése érdekében született. A magyar nyelvű szakirodalom pótlásának igénye munkált a kor külföldi, elsősorban német nyelvű szakirodalmának lefordításában.

1828-ban jelent meg első fordítása „Az egészséges emberi test boncztudományának alapvonatai” címen, melynek melléktermékeként jelent meg „A boncztudományi műszavakról” készült összeállítás az Akadémiai Értesítő 1829-es évfolyamában. 1830-ban tanítványai számára megírta „Közönséges körtudomány” és „Éptan” c. magyar nyelvű jegyzeteit. Ugyanczen évben közreműködött Hahnemann Organonjának fordításában. 1831-ben tanítványával, majd kollégájával, Toldy (Schedel) Ferencsel közösen megindította az első jelentős magyar orvosi szaklapot, az Orvosi Tárt. A nyelvújító szándék a lap szerkesztése közben sem sikkadt el, hiszen a szerkesztők alapvető célkitűzésüknek tartották a magyar orvosi szaknyelv megalkotását. A folyóirat első két évfolyamában szereplő terminus technicusokat „Magyar—deák és deák—magyar orvosi szókönyv” címmel kötetbe rendezték. 1836—1844 között Bugát lefordította Chelius „Sebészség” c. könyvének négy kötetét, bőségesen ellátva latin—magyar—német és német—magyar—latin szakszógyűjteménnyel.

Fordításai sorában megtaláljuk Tscharner „Tapasztalati Természettudomány”. Fritze „A nevezetesebb sebészi véres műtételek” és „Kisded orvosi eszköztár” c. munkáit. Ez utóbbit Flór Ferencsel közösen fordította.

Bugát élete fő művének 1843-ban megjelent „Természettudományi Szóhalmaz” c. munkáját tekintette, amely 40.000 terminus technicust tartalmazott. Nemcsak orvosi, de gyógyszerészi „mesterszók” is találhatók e munkában, sőt számos más jellegű tudományos kifejezés is innen eredeztethető. Szótárának megalkotásában egyfelől a purismus, azaz valamennyi idegen szakszó magyarral történő helyettesítése vezette, másrészt a hosszúnak és nehézkes kiejtésűnek érzett szavak mesterséges csonkolása, illetve toldalékolása. Sajnos e 900 oldalon a jó és zamatos kifejezések mellett számos hasznavehetetlen, a kortársak számára is bohókásnak ható darabot találunk.

A szabadságharc leverését követően Bugát nyelvi eltévelyedésének még nagyobb lendületet adott sorsának tragikum, hiszen tanári állásától megfosztották, s vidékre száműzték. Nyelvújítási elveit és annak hangtanát „Phonológiai eszméi” (1854) és „Szócsintan” (=szavakat csinálni tanít) (1857) c. munkáiban foglalta össze. 1860-ban még megírta, hogy az általa életre hívott Természettudományi Társulat elnöki székébe ültették, s itt tudományos elnevezések magyarítására vonatkozó javaslata nyílt ellenzésre talált. Itt szembesült a ténnyel, hogy mesterséges nyelvi építménye, melyet öröknek hitt — elhibázott. Testben és lélekben megtörve vált meg a társulattól 1865 elején, s fél év múlva, 1865. június 9-én elhunyt.

Életművét értékelve megállapíthatjuk, felismerte azt, hogy az addig kialakult magyar orvosi szaknyelv nem alkalmas a 19. század első harmadában ugrásszerű fejlődésnek indult orvostudomány eredményeinek közvetítésére. Fáradhatatlan agitációjával elérte, hogy a magyar tudományos közvéleményben gyökeret vert a meggyőződés; tudományos szakirodalmat magyar nyelven is lehet művelni. Nyelvészeti zsákutcája ellenére olyan orvosi, gyógyszerészi és tudományos kifejezések garmadáját alkotta meg, amelyekkel mai tudományos nyelvezetünk alapjait vetette meg.

Jobst Ágnes

Beukers, H.—Luyendijk-Elshout, A.-M.—van Opstall, M. E.—Vos, F. (Eds.): *Red-Hair Medicine. Dutch-Japanese Medical Relations*. Rodopi, Amsterdam—Atlanta, 1991 114 p.

Vöröshajú orvostannak a japánok az arrafelé merőben szokatlan hajszínű hollandok által importált európai orvostudományt nevezték. A hollandok azonban, mint századokon át egyetlen európai nép, melynek a távolkeleti országban kereskedelmi telepei lehettek, nem csak importtal, hanem exporttal is foglalkoztak: többek közt a japán akupunktúra is az ő közvetítésükkel került fölrészünkre a 17. században. Kötetünk, nyolc tanulmányában, ennek a már közel négyszáz éves kereskedelmi kapcsolatnak a történetét foglalja össze: *F. Vos* a hagyományos „hollandelőtti” japán orvoslást jellemzi, *A. M. Luyendijk-Elshout* a Japánba exportált holland orvosok anatómiai ismereteit vizsgálja, *T. M. van Gulik* a holland sebészet japáni, *G. T. Haneveld* pedig a japán akupunktúra európai karrierjének történetét írja meg — a kötet talán legjobb tanulmányában. *H. Beukers* a himlőelleni küzdelem európai harcossaira emlékezik, *H. E. Henkes* a holland szemészet eredményeit ismerteti, *A. Schouten* pedig van Meerderevoort, a kiváló oktató, egészségügyi szervező és gyógyító orvos érdemeit méltatja (Meerderevoort raktak le a japáni orvosi felsőoktatás alapjait is). A kötetet *M. J. C. Stokman* bibliográfiája zárja, mely a tárgyra vonatkozó holland szakirodalmat gyűjtötte egybe.

A hollandok, lévén joggal büszkék a Felkelő Nap Országában végzett egészségügyi munkájukra, e könyv révén nem csak orvostörténeti ismereteinket, hanem saját nemzeti hírnevüket is sikerrel gyarapították.

Magyar László

Berengario da Carpi: *On Fracture of the Skull or Cranium*. Transl.: L. R. Lind. Transactions of the Am. Phil. Soc. Vol. 80, Part 4. Philadelphia, 1990.

A Modena melletti Carpiban eredetileg *Jacopo Barigazzi* néven anyakönyvezett, de a humanista metanomázia szokásainak megfelelően magát keresztnéven választott példaképe, vezetékneven pedig származási helye után nevező *Berengario da Carpi* (1460—1530), a *Vesalius*-előtti kor egyik leghíresebb anatómusa, a bolognai egyetemen volt a sebészet professzora. Mint híres sebész hívták 1517-ben Anconába, hogy a megsebesült *Lorenzo de Medici* koponyatörését és következményes traumás shockját orvosolja. Ez a nevezetes esemény szolgáltatott alkalmat arra, hogy a híres anatómus a koponya- ill. az agysebészet történetébe is beírja nevét: 1518-ban könyvet adott ki „Tractatus de fractura calvae” (A koponyatörésről) címmel. E művének sikerét mutatja, hogy azt 1535-ben Velencében, 1629-ben és 1728-ban Leydenben újból kiadták, majd 1937-ben olasz-, 1990-ben pedig a kintűnő Berengario-kutató *L. R. Lind* hivatott fordításában, a fordító bevezetőjével és 25 orvostörténelmi szakirodalmi hivatkozás forrásművének felsorolásával kiegészítve, angol nyelven is megjelentették. A könyv magyar vonatkozású adatokat is tartalmaz, amennyiben *Berengario* koponyasérült paciensei között szerepel *Bakóc Tamásnak*. Magyarország akkori hercegérsekének unokaöccse is, mint egyik legkülönlegesebb eset.

Az angol fordításában 160 oldal terjedelmű könyvet átolvasva tüstént világossá válik annak példátlan, idestova 500 éven át változatlan sikere. A kitűnő szerző ugyanis 18 fejezetre osztva az anatómus alaposágával és a sebész szakértelmével saját tapasztalatai alapján taglalja a koponyacsontok, az agyburkok és az agyállomány-, majd a koponyán belüli vérzések, a gennyes meningitis, az agytályog, a törött koponyacsontok környező szövetekre gyakorolt nyomása és a koponyán belüli összenövések tüneteit, elkülönítő körjelzését, kórjóslatát és gyógykezelését. Részletelesen ismerteti a különféle típusú sérülések ellátásának módozatait; ennek során külön ismerteti a beteg általános, helyi, gyógyszeres és műszeres kezelésének részleteit. Az általános kezelésmódok leírása során kitér a diéta, alvás-

ébredlét-szabályozás, pihentetés-mozgítás, coitus, folyadékfelvétel, izgalmak, sőt szopátás hatására. Teljes recepturáját adja a helyi és általános gyógyszeres kezeléseknél s ugyancsak részletesen ismerteti — főként *Guy de Chauliac* „Grande Chirurgie”-ja alapján — az alkalmazott műszereket (verticulum, terebrum, terebellum, trepanum non profundans, serpentinum, elevatorium, raspatorium, scalprum, lentitium, malleus) s ezeknek ábráit is bemutatja. Külön értéke a könyvnek, hogy valamennyi fejezetében részletesen hivatkozik ókori és középkori szerzők műveire, ezáltal az olvasó valójában az egész ókori és középkori medicina koponyasérülésekről alkotott ismereteinek birtokába jut. — A könnyed, világos stílus élvezetes olvasmánnyá teszi a tartalmas összeállítást, amely „az agy kutatás évtizedében” éles fényel világítja meg „az agy kutatás évszázadait”, amelyeknek egyik legelső, egyben kimagasló alkotása *Berengario de Carpi* koponyatörésekről írott műve.

Karasszon Dénes

Braun, Lucien: *Gessner. Collection les grands suisses* 8., Genève, Editions Slatkine, 1990, 157 p., ill.

A nagy svájci tudósokat bemutató „Collection les grands suisses” sorozatban Lucien Braun tollából megjelent Gessner című monográfia gazdag és sokrétű illusztrációs anyagával reprezentatív kiállítású mű. A filozófiatörténeti munkásságáról ismert Lucien Braun, a strassburgi egyetem dékánja, többek között a 16. századi német gondolkodástörténet kutatásával is foglalkozik. Conrad Gessnerrel (1516–1565), a német Pliniusként emlegetett humanista természettudósról írt munkája az első francia nyelven megjelentetett monográfia, amely a nagy német orvos és polihisztor életművéről szól. A *Historia animalium* öt kötetének (Zürich, 1551–1558), az *Opera botanica* nagy lélegzetvételű munkájának (Zürich, 1751–1771) és a *Bibliotheca universalis* általános bibliográfiájának (Zürich, 1545-től) írója a világ dolgai fölötti kontempláció révén kívánt eljutni Isten csodálatos tudásához. Műveiben a világról alkotott tudás szintézisét próbálta megteremteni, céljai között a valóság definiálása, a világ bemutatása szerepelt. Braun — miután bemutatja Gessner életének egyes fejezeit — részletesen ismerteti a tudós munkásságát. A már említett három nagy lélegzetvételű munkán kívül tárgyalja Gessner filológiai írásait, az orvostudomány tárgykörén belül keletkezett műveit, teológiai tanulmányait. Képet kaphatunk a 16. századi tudós világképéről, munkamódszereiről, műveinek illusztrációs anyagáról. Az olvasmányosan megírt, a tárgyalt korszak kulturális életéből széleskörűen összeválogatott képanyaggal illusztrált monográfia végén kronológiai táblázatot találhatunk, amelyben Gessner életének eseményei és a tudós műveinek megjelenési dátumai vannak párhuzamba állítva az általános történelmi eseményekkel. A kronológikus táblázatot követően Gessner meglehetősen műveinek bibliográfiáját olvashatjuk, viszont sajnálattal kell megjegyeznünk, hogy Braun nem közöl jegyzéket a Gessnerrel foglalkozó irodalomról.

Horányi Ildikó

Cohen, Mark Nathan: *Health and the rise of civilization*. New Haven — London, Yale Univ. Pr., 1989, 285 p.

A szerző könyvében széles körű áttekintést próbál nyújtani a kulturális evolúciónak az emberi egészségre gyakorolt hatásáról, figyelembe véve civilizáció és viselkedésminták, viselkedés és egészség összefüggését. Egy ilyen széleskörű áttekintés feltételezi különböző iskolák és kutatások eredményeinek felhasználását, ami kettős veszéllyel jár: Egyfelől nehezen vehetőek egybe különböző szakterületek különféle elméletei és az eltérő munkamódszerek segítségével összegyűjtött adatbázisok, másfelől a felhasználó nehezen tudja valódi értékük szerint megítélni az egyes területekről beszerzett információkat. A fentiek ellenére a szerző megpróbál súlyozni az eltérő felfogások és adatsorok értékelésében. Feladatát megkönnyíti munkamódszere, amely a következőkön alapul:

Feltevése szerint minden tudományos vizsgálat vagy értekezés előfeltevéseken alapul, amelyek potenciális hibaforrásként működnek. Ezért nem a tökéletes alapossággal végrehajtott kísérletek és kutatások vezetnek helytálló tudományos következtetésekre, ehelyett különböző tudományterületek eltérő technikái hitelcsítk egymás eredményeit. Cohen véleménye szerint egy-egy szakterület kutatója ritkán képes eredményei fontosságát felbecsülni, és arról sincs tudomása, hogyan képesek azt más tudományágak képviselői felhasználni. Módszerét annál inkább ajánlja, mivel ezzel kivédeni véli egyes források, adatok kritikátlan felhasználását, s talán sikerül kitörni általa a hiedelmek és sztereotípiák szorításából.

A szerző olvasmányos, esszéisztikus formában tárgyalja viselkedésmód és egészség összefüggéseit, a human társadalom fejlődését, fetőző betegségek történetét, az emberi táplálkozás történetét, a gyűjtögető és halászó-vadászó életmódot folytató ősember egészségét az ősi csontvázak tanúbizonysága alapján. Amint az elmondottakból már kiderült, Cohen művének értéke nem új tudományos eredmények közzétételében, hanem már publikált tapasztalatok eredeti szellemű, multidiszciplináris összegzésében rejlik.

Jobst Ágnes

Duin, Nancy—Sutcliffe, Jenny: *Az orvoslás története az ősidőktől 2020-ig*. Medicina Kiadó Rt., Bp., 1993, 255 o. illusztrált.

A történelem-szerzőpáros ismeretterjesztő könyve első ízben alig egy éve, 1992-ben jelent meg Londonban, a Simon & Schuster kiadónál, „A History of Medicine” címmel. A két fordító, Cholnoky Péter és Török János rekordidő alatt, magas színvonalon készítette el a fordítást, a nyomdai munkákat Spanyolországban végezték és a megújult s láthatóan fölfrissült Medicina kiadó rekordsebességgel adta a magyar olvasó kezébe a tartalmában-formájában egyaránt igényes s bizonyára hazánkban is sikeresnek bizonyuló művet.

Az orvostudomány történetét — számításom szerint — csupán Le Clerc óta, már legalább hatszázán megírták ugyan, ám e történet oly érdekes, és meglepő adatokban oly gazdag, hogy szinte évről-évre újabb és újabb feldolgozásokat inspirál. Az általános orvostörténetek többnyire időrendi sorrendben igyekeznek bemutatni az ismeretek gyarapodását, legföljebb abban különböznek, hogy az elméletre vagy pedig a gyógyító gyakorlatra, illetve az intézmények fejlődésére helyezik-e a hangsúlyt. Ezzel a hagyománnyal ugyan teljesen a jelen kötet szerzői sem szakítottak, ám feldolgozásuk, mely elsősorban nem szakembereknek készült, fő szerkesztési elvként témakörök (felfedezések, fontosabb gyógyanyagok, eljárások, betegségek, tudományágak, fogalmak) szerint csoportosítja anyagát. Az élvezetesen megírt, szakmailag is korrekt „szócikkeket” tipográfiai is kiemelt mellékolvasmányok: érdekességek, magyarázatok és adalékok egészítik ki. A kötet egyik legfőbb értéke, hogy a számtalan, színes és fekete-fehér ábra nem csupán a szöveget illusztrálja: köszönhetően a kitűnő válogatásnak, a szöveghez képest is újat mondó képalábrák, s nem utolsósorban a didaktikus, sőt nemes értelemben blickfangos szerkesztésnek, információgazdaságban egyenrangú társa az írott szónak. Az illusztrációk, a képes orvostörténetek többségétől eltérően, legnagyobbbrészt nem korábbi, hasonló kiadványokból ollózott oldaltöltelékek, hanem gondosan válogatott, sokszor orvostörténeti könyvben most első ízben látható ábrák, melyek közt tárgy-fotók és a közpözművészeti alkotások éppúgy helyet kapnak mint endoszkópos fölvételek vagy épp hologramok.

Az angol—amerikai, s hadd hívjam föl erre is a figyelmet: nőnemű (!) szerzőpáros másik titelalálata a közönségesen „alternatív”-nak nevezett, vagy éppen Európán kívül alkalmazott gyógymódok figyelembevétele, illetve a science fiction-ként is élvezetes utolsó fejezet, mely a jövő orvostudományának főirányait igyekszik fölvezetni. A szerzők, könyvük tematikájának összeállításakor nyilván olyan kérdésekre kerestek elsősorban választ, amelyek ma is aktuálisak s azokat az olvasókat is közelről érintik, akiket a múlt önmagában kevésbé érdekel. Könyvük világsikere talán nagyrészt e belátásnak köszönhető. Ugyanakkor ez az aktualizáció törekvés az oka a munka két fő hibájának is: a gondolatmenet szaggatottságának, vagyis a könyv montázs-jellegének, illetve annak a szomorú ténynek, hogy a Hippokratésztól Paracelsusig eltelő közel kétezer esztendőre csupán harmincöt oldal jutott. Egyéb kifogásainkat (az angolszász orvosi adatok túlsúlya, a bibliográfia teljes hiánya, néhány túlságosan „nagyvonalú” mondat stb.) háttérbe szorítja az öröm, hogy végre magyarul is megjelent egy azok közül a kiváló orvostörténeti-ismeretterjesztő munkák közül, melyeket eddig csak egy szűk, szakmai kör ismerhetett, holott hivatásuk éppen ellenkező: a nagyközönség informálása s érdeklődésének felkeltése volt. Reméljük, hogy a Medicina e gyönyörű kiadványa nem lesz utolsó sorban.

Magyar László

Gelman Z. E.: *Angelo Sala — khimikh i vrach epokhi vozrozhdeniya*. Saratov, Izdatelstvo Saratovskogo Univesiteta, 1986. 55. p.

Úgy tartják, hogy a mai értelemben vett kémia, mint tudomány, Rober Boyle (1627—1691) munkásságával veszi kezdetét. De milyen tudományos eredmények előzték meg Boyle munkásságát, ki volt az az előd, akinek munkássága leginkább hatással volt Robert Boyle tevékenységére? A közvetlen előd, a XVII. század elejének neves orvos-kémikusa, az olasz származású Angelo Sala (1576—1637) volt. Elsősorban az ő kutatási eredményeiből kiindulva, az ő megállapításait alapul véve fejlesztette Robert Boyle a kémiát tudománnyá.

A reneszánsz tudománya megbírkózott a skolasztikus nézetekkel. A kutatásokat új alapokra helyezte: a megfigyeléseket és tapasztalatokat felhasználva a tiszta logikára alapozva, átgondolt módszerekkel és kísérletekkel tanulmányozta a természet titkait.

A természeti jelenségek ilyen jellegű megfigyelése, ez a kutatói hozzáállás, a kutatók új típusának létrejöttét eredményezte.

Angelo Sala első volt azon kutatók között, akik a kémiai jelenségeket már az új kutatói szemlélet szerint tanulmányozták. Ő az első a kémia történetében, aki kutatásai során az analízis szintézissel ellenőrizte. Következtesen és céltudatosan tanulmányozott több anyagot: a fémeket — oldhatósági tulajdonságaik szerint, a cukrot — mellyel kap-

csolatos kutatási eredményeit mindennél jobban számon tartja a kémia története, a savakat — amelyek tanulmányozása során elsőként használt indikátorokat.

Angelo Sala nem csak kémikus volt, hanem orvos is. Magát Paracelsus követői közé sorolta. A Paracelsus tanait követő, ásványi anyagokat a gyógyításban is alkalmazó terápiás módszerek arra készítették A. Salát, hogy kutassa az anyagok szerkezetét és az anyagban rejlő tulajdonságokat.

Ez a fajta vizsgálódás már túllépte a iatrokémia kereteit, és egy új tudomány, a kémia tudományának alapjait rakta le. A. Sala volt a XVI—XVII. század azon kutatója, akinek a kémia, a gyógyszerészet és az orvostudomány terén egyaránt jelentős érdemei vannak.

Bár A. Sala Paracelsus követői közé sorolta magát, mégis ő volt az, aki mindenkinél jobban össze tudta egyeztetni Paracelsus és Galénsz tanait. A iatrokémia tanait kritikával kezelte.

A. Sala munkáiban tisztán orvosi megfigyelés ritkán található. Érdekesekek a szívről, a tüdőről és ezek működéséről vallott nézetei. Sala úgy hitte, hogy az emberi szervezet felépítése az évszázadok folyamán megváltozik. Véleménye szerint az ókori orvosok által használt orvosságok a kortárs ember szervezetére már nem lennének hatásosak. A vizsgálatok tárgyát képező anyagok három nagy csoportját különböztette meg: növény-, állati-, ásványi anyagokét.

Saccharológia című munkája az első olyan mű, amely teljes mértékben a nádcukor gyártási, feldolgozási és finomítási lehetőségeinek leírásával foglalkozik. Ez az a könyv, amelyben A. Sala feltárja a kristálycukor gyártásának titkát. A cukrot színe szerint osztályozta, és hat típust különböztetett meg. Ez az osztályozási módszer lett a továbbiakban — sőt, a jelenben is — a cukor minőségi besorolásának. Sala a cukrot effektív gyógyszerként kezelte, de felhívta a figyelmet a túlzott cukorfogyasztás veszélyeire is.

Hydrelaologia című munkájában az erjedés folyamatának feltárásával foglalkozott, és közeljutott a probléma megoldásához. Sala írta le elsőként a szalmiákszesz előállításának módját.

Angelo Sala munkássága jelentős hatást gyakorolt a kortárs tudományra. úgyszintén a következő nemzedékek kutatómunkájára is. A. Sala annak a kornak volt rendkívül jelentős kémikusa, amely kor kémiájában az empirizmus csak születőben volt. A. Libavius és A. Sala voltak a iatrokémia azon ágának képviselői, amely közelebb állt az arab medicina és alkimia hagyományaihoz mint Paracelsus iskolájához. Sala objektív akart maradni, ezért nem fogadta el maradéktalanul egyik vagy másik oldal tanait.

Z. E. Gelman könyve nem nyújtja teljes és részletes elemzését Angelo Sala tudományos tevékenységének, de pontos és világos képet ad az orvos-kémikus helyéről, munkásságának jelentőségéről a XVII. század vegytanának és gyógyításának történetében.

Slárku Erzsébet

Gelman Z. E.: *Stroenie monosaharidov*. Irkutsk, Izdatelstvo Irkutskogo Universiteta. 1991. 206 p.

A monoszacharidok szerkezetének tanulmányozása során kiderül, hogy ezek a vegyületek a szénhidrátok igen fontos csoportját, a szerves vegyületeknek pedig a legfontosabb csoportját képezik. Hosszú ideig alkották kutatás tárgyát az édes anyagok: a méz, a nádcukor stb. Az egyetlen kritérium, amely szerint egy csoportba sorolták kutatók az imént említett anyagokat és más cukor-szerű anyagot — az ízük volt.

Csak a monoszacharidok szerkezeti felépítésének megértése adott lehetőséget arra, hogy a szénhidrátok e fontos csoportjának egységét megértsük. A monoszacharidok felépítésének problémája egyben a szénhidrátok kémiájának kulcsproblémája is. Kocsetkov N. K. mutatott rá a monoszacharidok tanulmányozásának elsődleges fontosságára a poliszacharidokkal szemben. A monoszacharidok történetének tanulmányozása nélkül nem lehetne sem a pliszacharidok, sem a szénhidrátok történetét megérteni. Minden kétséget kizáróan leszögezhetjük, hogy a vegyületek e fontos fajtájának tanulmányozásakor vallott nézetek fejlődése nélkül nem állt volna össze egésszé a szerves kémia története, s nem állt volna össze a kémiai anyagok szerkezetének története sem.

A monoszacharidok szerkezetével kapcsolatos kutatások meghatározó jelentőségűek a kémia és a biokémia kölcsönhatásának kutatástörténetében. Minden szerves vegyület szerkezeti kutatásának problémaköre a klasszikus szerkezet-elmélet keretein belül fejlődött (1861 után), majd a klasszikus sztereokémia eredményeit figyelembe véve (1874 után) és végül a konformációs elképzelések felhasználásával (a XX. sz. 40—50-es évei) formálódott.

Fontos tudnunk, hogy a monoszacharidok szerkezetének ismerete nélkül lehetetlen lenne elképzelni e vegyületek biokémiáját.

A monoszacharid szerkezeti problémája már jóval 1861 előtt foglalkoztatta a kutatókat. Érdeklődésük középpontjában állt már akkor, amikor a legszembetűnőbb sajátosságait — édesség, kristályosodási képesség, a cukor oldatainak optikai tulajdonságai, oldhatóságuk, konzerválóképességük — felfedezték. A szerző különös figyelmet szentel az „édesség” értelmezés evolúciójának, ami nem véletlen, hiszen évszázadok hosszú során ez volt a fő klasszi-

fikációs szempont — néha hibásan — a cukorhoz hasonló anyagok ilyen vagy olyan csoportba való besorolásánál. A monoszacharidok szerkezetének tanulmányozása a kémiai, a fizikai, valamint a biokémiai kutatások eredményeiből indul ki, azon alapszik.

Meg kell jegyeznünk, hogy a fizikokémiai módszerek beszivárgása a monoszacharidok szerkezetének tanulmányozásába, a kutatási módszerek fejlődésétől való függőség és a monoszacharidok központi helye a szénhidrátok körében, teszi ma is aktuálissá a monoszacharidok szerkezeti problémájának tanulmányozását.

A szénhidrátok szerkezetének kutatástörténete fontos útmutató egy nagyon összetett és nagyon bonyolult terület kutatásához. A szénhidrátok kémiájának története segíti az olvasó tájékozódását a szerves kémia történetének egészében, a sztereokémia történetében, és ezen keresztül a biológiában és a bioorganikus kémiában is.

Gelman Z. E. monoszacharidok szerkezet-kutatással foglalkozó könyve értékes tudománytörténeti munka, ajánlom a tudománytörténészek, a kémia történetét kutatók figyelmébe.

Sláru Erzsébet

Gilman, S. L.: *Sexuality — An Illustrated History. Representing the Sexual in Medicine and Culture from the Middle Ages to the Age of AIDS*. John Wiley and Sons, New York — Chicester — Brisbane — Toronto — Singapore, 1990. 376 p. ill.

A szexualitás-történeti irodalom nap mint nap újabb és újabb művekkel gyarapszik: különösen az angolszász országokban példátlanul népszerű e szakterület. Gilman professzor gazdagon, 320 többnyire eddig ismeretlen képpel illusztrált könyve a szexualitás történetét nem annyira orvosi, mint inkább szociológiai szempontból dolgozza föl. II különálló esszének is beillő fejezetében, a középkortól napjainkig. A szerző a nemiséget mítoszteremtő erőnek, s egyben izlésünket értékítéleteinket és világlépünket meghatározó, illetve tükröző jelenségnek is tekinti: azt próbálja bemutatni, hogyan gyökeredzik mindenkori szépség-, egészség-, szentség-, férfiaság- és nőiségképünk szexuális szokásainkba és mítoszainkba. Gilman szerint a szexualitással kapcsolatos képzetek sokkal több cselekvésünket és ítéletünket határozzák meg, semmint azt előítéleteinktől vezetettve gondolnánk: s ezt a gondolatát imponáló mennyiségű irodalmi, történeti, s elsősorban orvosi, anatómiai, pathológiai, tehát orvostörténeti bizonyítékkal támasztja alá.

Noha a könyv tanulmányai elsősorban egyes személyekre (Leonardo, Goethe, Zola stb.) illetve egyes kultúrtörténeti periódusokra (reneszánsz, felvilágosodás, századforduló) fókuszálnak, így Gilman története nem folyamatos és nem teljes, az érdekes adatok, gondolatok sora, a szerző asszociatív ereje és élvezetes előadásmódja a tárgy történetének olyan földolgozásait eredményezi, mely nem csak a laikus olvasók, hanem az igényes orvostörténészek elismerését is méltán nyerheti el.

Magyar László

Grmek, Mirko: *Claude Bernard et la méthode expérimentale*. Petit Bibliothèque Payot/69. Paris, Éditions Payot, 1991. 192 p.

Mirko Grmek — akinek már számos műve ismert a magyar orvostörténészek körében — ez alkalommal Claude Bernard (1813—1878) francia filozófus kísérleti módszertanának vizsgálatát választotta témájául. Középpontba Bernard „*Introduction à l'étude de la médecine expérimentale*” című művét állítja, amely a bernardi fiziológiai módszertan elméleti megalapozása. Grmek a lehetséges történelmi források fényében próbálja bemutatni az olvasóknak a bernardi kísérleti módszertan lényegét, rendszerét, hogy valódi történeti képet kaphassunk a tudós fiziológus kutatásairól, munkájának alapvető kérdéseiről.

Bernard a természetfilozófiai spekulációk helyett a szigorú tudományosságot követelte meg a kutatóktól, és létrehozott egy logikai struktúrát a kísérletezés módszertanának megalapozására. A tanulmány első részében Grmek alapos áttekintést ad a bernardi rendszerről, annak gondolkodástörténeti helyéről. Bernard szerint a felfedezés három fázisa: a megfigyelés, a hipotézis és a kísérletezés, amelyek egymással dialektikus összefüggésben állnak. A kísérlet determinált feltételek melletti provokált megfigyelés, amely a hipotézis kontrolláló hatása alatt áll. A természettudomány a gondolat és a megfigyelés közti dialóguson alapul. Grmek rámutat arra, hogy Bernard filozófiájában milyen nagy szerepet játszanak az irracionális pszichikai faktorok, mivel Bernard szerint a kutatásban az intuíció, mint nem logikai alapokon nyugvó belső látásmód vezérli a tudóst az ismeretlenben. A kísérletezés egyszerre teoretikus és praktikus fogalom Bernard számára, a naturalizmus megfigyelői álláspontját elutasítja. Grmek a tanul-

mány második részében a vizsgált módszertant realisabb aspektusból igyekszik megragadni, mégpedig Bernard gyógyszeriani kutatásainak tükrében. Áttekintést nyújt a tudós toxikológiai felfedezéseiről, bemutatva, hogy Bernard miképpen próbálta általános fiziológiáját realisan megalapozni a mérgek fiziológiai sajátosságai terén végzett kutatásai segítségével. A könyv végén a vizsgált témakör alapos bibliográfiáját olvashatjuk.

Horányi Ildikó

Guarnieri, Patrizia: *La storia della psichiatria. Un secolo di studi in Italia*. Firenze, Olschki ed., 1991. 157 p. (Biblioteca di Physis 1.)

Az itáliai pszichiátria-történeti kutatások hiányosságait kívánta a kötet összeállítója pótolni, amikor ezt a rövid történeti áttekintést és a hozzá kapcsolódó bibliográfiát újjára bocsátotta. A könyv, címével ellentétben, nem a tudományág történetét tárja fel, hanem a pszichiátria-történeti irodalom alakulását követi nyomon.

Megemlíti azokat az ismerős orvostörténetírási problémákat, amelyek az orvosi végzettségű történetírók, illetve a bölcész vagy jogász történetírók munkáira jellemzőek. Mi sem természetesebb, hogy a 19. század utolsó harmadában készült írás más felfogást, szellemiséget tükröz, mint a huszadik század eleji vagy a közelmúlté.

A szerző a pszichiátria-történeti irodalomban való igen alapos jártasságát bizonyítja ezzel a látszólag kis terjedelmű munkával. A bevezető tanulmányhoz terjedelmes jegyzetapparátus járul, ami a további kutatáshoz tartalmaz hasznos adatokat.

A kiadvány kétharmadát kitevő bibliográfia az 1864–1990 között Olaszországban megjelent pszichiátria-történeti műveket közli kronológikus rendben: az önálló kiadványokat és a folyóiratcikkeket egyaránt.

Kiegészítésképpen két mutató csatlakozik az összeállításhoz: egy tárgy- és névmutató a bibliográfiához és egy névmutató a bevezető tanulmányhoz.

Kapronczay Katalin

Hlawitschka, Ekkehard: *Untersuchungen zum Salbeitraktat*. Pattensen, Horst Wellm Verl., 1990. 424+(6) p. (Würzburger medizinhistorische Forschungen, Bd. 49.)

Az előtűnik fekvő munka azon tanulmányok sorába tartozik, amelyek a német középkor drogmonográfiáit vizsgálják. A szerző a zsályára, mint gyógynövényre vonatkozó számtalan korabeli szövegváltozat közül 40 átiratot és másolatot vett figyelembe — ezek mindegyike kéziratos munka — s eltekintett a korai nyomtatott művek elemzésétől. Az értekezés összeállításához a nagyobb német egyetemi és városi könyvtárak kézirat-katalógusait használta, ahol különböző, latin és német nyelvű címszavak alatt találta meg a témáját érintő forrásokat, úgy mint: élet vize, erény vize, ifjúság itala.

A különböző források megegyeznek abban, hogy valamennyi egy zsályatartalmú alkoholos desztillátum leírását közli, melynek gyógyító, fájdalomcsillapító és konzerváló erőt tulajdonítottak. A desztillátum előállításában meghatározott mennyiségű zsályalevélből indulnak ki, melyhez különféle fűszereket, szerecsendiót, szegfűszeget, gyömbért, fahéjat adnak, s végül jó minőségű borral öntik le. Mindezt hagyták összeérni, majd az így nyert fűszeres folyadékot leöntötték és desztillálták. A párlat, melynek köze a vízhez csak nevében van, kitűnő konzerváló tulajdonságokkal rendelkezik, s ez romlandó élelmiszerek eltevésében is felhasználható. Gyógyászati célú felhasználásában külső és belső alkalmazásának javallatait egyaránt megtaláljuk, elsősorban reumatikus és izületi betegségek, de szemészeti, emésztőrendszeri, bőrgyógyászati, sőt pszichológiai — pszichiátriai nyavalyák kezelésére egyaránt ajánlják, s a korabeli forrásokból rekonstruált alkalmazási terület korunk makrobiotikus elképzeléseivel mutat hasonlóságot.

A munka műfajával kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a rövid orvosi értekezés (Kurztraktat) a középkori szakirodalom jellegzetes műfaja, mely a levélformára vezethető vissza. E műfaj jelentős szerepet játszott kezeléseik „szabványosításában”, diagnosztikák megalkotásában, gyógyszerkészítési eljárások közzétételében. Különösen fontos szerepet játszottak ezek a kis szövegek a 14–15. század nagy pestisjárványainak idején a ragály elleni védekezési taktikák kidolgozásában. E zsályáról szóló értekezés maga egyrészt azon alkoholos párlatokat tárgyaló munkák sorába illeszthető, melynek őstípusa Taddeo Alderotti (1223–1295) bolognai professzornak a 13. század utolsó harmadában készült „Consilia”-ja, más vonatkozásaiban pedig a „füves” könyvekkel hozható rokonságba.

Jobst Ágnes

Hutchinson, John F.: *Politics and public health in revolutionary Russia 1890–1918*. Baltimore — London, Johns Hopkins University Pr., 1990. 253 p.

A könyv azon történeti vizsgálódások sorába tartozik, melynek kutatását német tudósok kezdték meg, s a témát „Gesundheitspolitikgeschichte” névvel látták el. Angolszász nyelvterületen még nem alkották meg az ezen kifejezésnek megfelelő terminus technicust, ennek ellenére számos szerző munkája ide sorolható, témakörünkben például *Nancy Frieden* úttörő tanulmánya, amely 1981-ben „*Russian Physicians in an Age of Reform and Revolution, 1856–1905*” címmel jelent meg.

Nem célja a könyvnek az orosz közegészségügy vagy medicina történetének adott időszakra vonatkozó összefoglalása. Ehelyett azt a történeti folyamatot vizsgálja, amely a krími háborút követően a körzetek, az ún. zemsztvok intézményrendszerének kiépítéséhez vezetett úgy az útfenntartás, mind az oktatás vagy egészségügy területén. A zemsztvo-k által alkalmazott orvosok fiatal idealisták, akik többségükben II. Sándor uralkodásának kezdeti időszakában orosz egyetemeken végezték tanulmányaikat. Magukénak érezték az orosz népiesség politikai és morális értékeit és hittek a vidéki Oroszország felvirágoztatásában. Tevékenységükkel megalapozták, majd színvonalasabbá tették az orosz vidék egészségügyi ellátását. A helyi arisztokrácia ellenében — egymást erősítendő — konferenciákat, találkozókát szerveztek, amelyek a tapasztalat- és információcsere fórumai voltak. Egyre nagyobb szerephez jutottak az Orosz Orvosok Pirogov Társaságában (Pirogov, Nyikolaj Ivanovics 1810–1881, orosz sebész, pétervári egyetemi tanár). Az egy évtizeddel korábban alapított, leginkább szentpétervári és moszkvai akadémikusokból álló társaság havonta megjelenő folyóiratában számoltak be törekvéseikről, terjeszkedésükről.

A történeti fejlődés irányát kronológikus rendben bemutató könyv áttekintést nyújt a 20. század kezdetének orosz egészségügyéről, ami nélkülözhetetlen az 1905-ös forradalom egészségügyi aspektusainak megértéséhez. Bemutatja az I. világháborút, az Ideiglenes Kormány és az 1917-es szocialista forradalom egészségügyi vonatkozású eseményeit, amelyek közül meghatározó jelentőséggel bír a központi egészségügyi igazgatás hívei és a helyi autonómia képviselői között fennálló ellentét. Mivel a forradalmi folyamat radikalizálódásával az orvosok egyre inkább passzív és befogadó szerepre voltak kárhóztatva, nem kerülhetett sor komplex, átfogó egészségügyi politika megvalósítására.

A könyvet alfabetikus rendezésű index zárja, amely a fontosabb nevek és fogalmak előfordulási helyét feltüntetve segíti a könnyebb eligazodást.

Jobst Ágnes

Jork, Klaus (Hrsg.): *Alternativen in der Medizin. Behandlungsformen zwischen Wissenschaft und Empirie*. Hippokrates Verlag, Stuttgart 1993. 260 p.

A kötet szerkesztői, számolva némelyik alternatív gyógyászati módszer példátlan népszerűségével, illetve a hagyományos orvoslás válságával, olyan kézikönyvet kívántak, elsősorban a szakemberek, az orvosok másodsorban az érdeklődő laikusok kezébe adni, amely megbízható, tudományosan is alátámasztott tanulmányokban ismerteti a manapság legdivatosabb vagy legeredményesebb alternatív terápiás irányzatokat. Az általános orvosfilozófiai, ismeretelméleti kérdéseket boncolgat, s az alternatív utak létjogosultságát elemző bevezető után tizenegy tanulmány ugyanennyi alternatív elméletet mutat be nekünk. A tanulmányok érdekessége, hogy legtöbbjük az ismertetett módszerben valószínűleg „hívó” orvos írta mégpedig az emellett lehetséges legteljesebb objektivitással.

W. Kämmerer és E. Petzold a pszichoszomatikus orvoslást mutatja be az olvasónak, K. Jork az embertársadalmi és biológiai környezetével szoros egységben látó, úgynevezett „Allgemeinmedizin”-t, B. Frederich a „család-szomatikát”, amely a betegségek viszonyaink zűrzavarára utaló tünetnek tartja, T. Mckeen a Rudolf Steiner által kitalált „anthropozophikus” orvoslást ismerteti (e szerint a személyiség négy rétegből, a fizikai, az asztrál, az éthertestből s a mindezek mélyén megbúvó Én-ből áll, s a betegségeket csak e négy szféra ismeretében lehet kezelni). W. Henke a hagyományos kínai orvoslásról ír, J. Gleditsch az akupunktúráról, H. Pfeiffer a homeopáthiáról, K. Jork és B. Goerke a tibeti gyógyászatról, H. Schäffler és R. Etzel az indiai ayur-védát prezentálja (meglepően érhető módon), végül A. Wild-Missong a külső és belső világot egyetlen nagy szervezetnek tételező holisztikus orvoslást ismerteti. Az egyes tanulmányok hasonló szerkezete, fölépítése, a megfelelő mértékű irodalomjegyzék és a tárgymutató mind-mind a kötet gyakorlati használhatóságát szolgálja. Noha természetesen nincs ember, akit valamennyi irányzat meggyőzhetne a maga igazáról, abban e kötet mindenképpen segít, hogy eligazodjunk az elméletek labirintusában, s hogy lehetőleg tények, ne pedig lelkesült szónoklatok vagy túl hamar kész ítéletek alapján döntsünk, ha választani kényszerülünk egyszer.

Magyar László

Milanesi, Claudio: *Mort apparente, mort imparfaite, Médecine ete mentalités au XVIIIe siècle*. Paris, Éditions Payot, 1991. 268 p.

Claudio Milanesi könyvének tárgyát az a sajátos jelenség vizsgálata képezi, amely a 18. század folyamán „látszólagos halál” néven vált közismertté. A kutató kiindulópontja Winslow: *Quaestio medica-chirurgica* (1740.) című tanulmánya, és Jean-Jacques Bruhier: *Dissertation sur l'incertitude des signes de la mort et l'abus des enterrements et des embaumemens précités* (1742.) című műve, amelyek a halál diagnosztikus jeleinek bizonytalanságára, és az esetleges tetszhalottak élve való eltemetésének veszélyeire hívják fel a figyelmet. Bruhier összegyűjtötte munkájában azokat az évszázadok során keletkezett történeteket, amelyek a látszólagos halál témakörét érintik, s megpróbálta azokat orvosi szemszögből racionalizálni. Felhívta a figyelmet arra, hogy a visszajáró és a feltámadó holtak köré szőtt legendák háttérében a tetszhalál problémaköre húzódhat meg. Bruhier szükségesnek tartotta a hulla legalább három napig való megőrzését és megfigyelését a halál beállta után, és reformjavaslatokat tett a temetői szokások megváltoztatására. Milanesi — Bruhier művének elemzése kapcsán — történeti jellegű áttekintést nyújt a halál állapotának diagnosztizálásáról és a látszólagos halálról kialakult tudományos teóriákról, összefoglalja a téma megjelenségének lehetőségeit az irodalom, a vallás, és az esztétika területén belül. Alaposabb elemzés alá veszi a 18. század éráját, képet adva arról, hogy a felvilágosodás embere számára mit jelenthetett a halál gondolata. Bemutatja az orvostudomány, a filozófia, az egyház álláspontját a vizsgált problémakör tekintetében, a téma kapcsolatait az irodalom, a művészet, az esztétika területével, és a 18. században kialakuló matematikai statisztika szerepét a halálról való gondolkodásban. Elemzi Bruhier művének ellenreakcióit, a téma hatását a tudomány, a vallás és az irodalom fejlődésére, a reformjavaslatok alakulását, megvalósulásának módjait. A 18. századra racionalizálódott, a felsorolt kontextusok hatása alatt kialakult halálkép komplex kölcsönhatási viszonyban áll a kultúra szinte minden területével, a fiziológiai kutatások és az esztétika összefonódása sajátos karaktert kölcsönöz a felvilágosodás korszakának.

Milanesi igen alapos, és mindenre kiterjedő figyelemmel írott művének végén bő irodalom- és forrásjegyzék található, amelyek közül főleg az utóbbi érdemel nagyobb figyelmet, mert az egzakt kutatások ezeken a kultúra minden területéről összeválogatott műveken alapulhatnak.

Horányi Ildikó

Morris, David B.: *The Culture of Pain*. University of California Press, Berkeley — Los Angeles — Oxford, 1991, 342 p.

Morris alaptétele szerint a fájdalom nem csupán orvosi ügy: formája és ereje a fájdalmat érző ember személyiségétől éppennygy függ, mint a kultúrától, amelyben megjelenik. A fájdalom tehát szociológiai szempontból is szemlélhető, sőt éppen akkor mondhatunk róla a legtöbbet, ha azt vizsgáljuk, hogyan reagál rá a tudat s hogyan a társadalom.

A fájdalom tehát nem fizikai ingerek összessége, hanem élmény: nem csak a fájdalom formál bennünket, mi is alakítjuk a fájdalmat — jelentéssel látjuk el. Ezekre az alapgondolatokra épül ez a kiténő esszé, mely a fájdalom és a kultúra kölcsönhatásait mutatja be a művészet, az erkölcs, a politika, az esztétikai, a jog, a szex és nem utolsósorban az egészségügy területén. Morris szerint meg kell szabadulnunk a fájdalom pusztán orvosi-fiziológiai szemléletétől ahhoz, hogy könnyebben szembeszállhassunk hatalmával, avval a hatalommal, mely destruktív és kultúra-teremtő erő is egyben. A könyv gondolatmenetét jelentős irodalmi, képzőművészeti, történeti anyag s igen érdekes és tartalmas jegyzetapparátus illusztrálja, az európai olvasó számára pedig különösen érdekesek azok a részek, amelyek egy újfajta amerikai intézményről, az ún. „pain clinic”-ről (fájdalomklinika) közölnek információkat — ezeket a kórházakat avval az ideális céllal hozták létre, hogy bennük ne a betegségeket, hanem a beteg és szenvedő embert gyógyítsák.

Morris rokonszenves végkövetkeztetése szerint, a fájdalomtól (egy-egy konkrét esettől eltekintve) nem kell mindenáron megszabadulnunk: tanuljunk meg inkább együttélni vele, mert szerepe világunkban sokkal fontosabb, mintsem valaha is gondoltuk volna: nélküle sem személyiség, sem társadalom nem létezhet.

Magyar László

Mugnai Carrara, Daniela: *La biblioteca di Nicolo Leonicensis. Tra Aristotele e Galeno: cultura e libri di un medico umanista*. Firenze, Olschki, 1991. 247 p. (Accademia Toscana di Scienze e Lettere „La Colombaria”. — „Studi” 118.)

Nicolo Leonicensis (1428—1524) kora egyik legjelentősebb orvosa, a 16. századi orvostudomány elméleti reformjának legjelentősebb szorgalmazója volt. Tapasztalatait nagy utazásai során szerezte, különös hatással volt rá angliai útja. Hazatérte után Paduában, Bolognában, majd 60 éven át a ferrarai egyetemen tanított. Mint a humanista orvosok többsége, ő is különös érdeklődéssel fordult a nagy ókori mesterek munkássága felé. Fontos művei közé tartozik Hippokratész Aforizmáinak fordítása, illetve Plinius munkájához írott kommentárja.

Minden tudásra, kutatóra jellemző a magánkönyvtára. A hagyatékokban felt könyvjegyzékek segítségével körvonalazhatóak azok a szellemi hatások, amelyek többé-kevésbé rányomták bélyegüket az illető munkásságára. Ez elmondható Nicolo Leonicensis könyvtáráról is, amely abban az időben különösen gazdagnak számított 340 kötetnyi kézirat- és könyvvállományával.

Leonicensis mindaddig kiadatlan könyvtárjegyzékét Vicenzában, a Biblioteca Civica Bertoliana-ban őrzik. Ennek a könyvlistának az analizálására, kommentárral, jegyzetapparátussal, történeti bevezetővel ellátott közreadására vállalkozott Daniela Mugnai Carrara. A több részből álló jegyzék érdekessége, hogy nem csupán tételes felsorolás, de egy kezdetleges szakbeosztást is tartalmaz. A hat feltüntetett szak: humanitas, Galenus, logica, mathematica, medicina, philosophia. Leonicensis könyvtárában természetesen az orvostudományi művek szerepeltek a legnagyobb számban (114 kötetben), de tetemes volt a filozófiai tárgyak aránya is (90 mű).

A könyvtár tényleges anyaga sajnos nem maradt együtt, Leonicensis örökösei eladták, elajándékozták a könyvtárat. Egy része egy ferrarai nemes család tulajdonába került, másik részét átadták a bolognai orvosi karnak, a harmadik rész pedig Nicolo Ridolfi kardinális könyvtárát gazdagította.

A nagy hozzáértéssel és gondossággal összeállított kiadvány újabb adalékokkal gazdagítja a 15—16. századi orvos- és művelődéstörténeti kutatásokat.

Kapronczay Katalin

Petrucci Nardelli, Franca: *La lettera e l'immagine. Le iniziali „parlanti” nella tipografia Italiana (secc. XVI—XVIII)*. Firenze, Olschki ed., 1991. (Biblioteca di bibliografia Italiana 125.)

A dekoratív küllemű könyvek előállításának egyik alapvető feltétele a szépen metszett betű, a tipográfia esztétikus megtervezése, kivitelezése. A korai nyomtatványok — elsősorban a 16. századiak — külsőségeikben sokban emlékeztetnek a kódexekre. Ennek egyik legfeltűnőbb eleme a díszes iniciálék alkalmazása. A kódexek iniciáléi egytől-egyig egyedi alkotásnak tekinthetők, a metszett nyomdai dúcokat természetesen már többször fel tudták használni. Mindez nem von le annak az aprólékos munkának a művészi értékéből, amelynek eredményeként a miniatűr képekkel, jelenetekkel díszített kezdőbetű formákat állították elő. Ezeknek csak egy kis része a csupán virágornamentikával vagy egyéb stilizált díszítő elemmel megrajzolt iniciálék. Ennél sokkal érdekesebbek a különféle mitológiai, bibliai vagy egyéb történeteket feldolgozó betűsorozatok, amelyek a mai kutatók számára kimeríthetetlen források bizonyulnak.

Az európai nyomdászat fejlődésében fontos szerepet játszottak az itáliai nyomdák. Ismertetésre kerülő kötetünk a XVI—XVIII. században működött itáliai nyomdák „beszélő” iniciáléit dolgozza fel. Nagy részletességgel tárja fel a velencei Giolito-nyomdában, Ovidius Metamorphoses-a alapján készült betűsort, de kitér a tárgyidőszak többi itáliai nyomdájának érdekes ikonográfiai tematikájú iniciáléira is.

Az összeállítás fontos kiegészítői a különféle mutatók. Elsőként az iniciálék tárgymutatóját találjuk, a közölt adatok: az ábrázolt téma megnevezése, — a méret, — az időhatárok, ameddig a nevezett nyomda használta ezeket a betűtípusokat, — a nyomda megnevezése. Második mutató: azon kiadványok alfabetikus jegyzéke, amelyekben megtalálhatók a bemutatott iniciálék. A harmadik mutatóban a nyomdák és kiadók betűrendes felsorolását találjuk, végezetül a könyv megírásánál használt irodalom felsorolása következik.

Elmondhatjuk, hogy a szerző értékes feldolgozással gazdagította a könyv- és nyomdászattörténeti irodalmat.

Kapronczay Katalin

Prochiantz Alain: *Claude Bernard le Révolution Physiologique*. Presses Universitaires de France, 1990, Paris. 125 p.

Claude Bernard kötelezően szerepel a felsőbb évfolyamok filozófiai tananyagában, s bár a tudományos filozófia kiemelkedő alakja, számos megérdemelt méltatása ellenére napjainkban jórészt ismeretlen maradt munkásságának jelentősége. Pedig Kopernikuszhoz, Newtonhoz vagy Darwinhoz hasonlítható nagy tudósról van szó. Legismertebb s egyben leginkább félreismert műve, a *Bevezetés a kísérleti orvostudomány tanulmányozásába* jó példája ennek, hiszen kevés kivételtől eltekintve „metodológiai aspektusát” emelték ki, mintha a szerző találta volna fel a kísérleti módszert. Jóllehet az a hipotézis-kísérlet terminuspárjának tekintetében jóideje létezett már a biológiai tudományokban (Réaumur vagy Lazzaro Spallanzani) éppen úgy, mint más tudományágakban.

A *Bevezetés* a maga nemében kivételes mű, hiszen a fiziológia általa lép az összetett tudományok sorába. Új tudományág születéséről van szó ebben a műben, amely egyrészt kiemeli a fiziológiát az orvosi „művészet” empirizmusából, másrészt megszabadítja az anatómia, a fizika és a kémia gyámkodásától. Claude Bernard révén elismertek a fiziológia autonóm elveit és saját kutatási módszereit.

Egyébként Claude Bernard munkássága nem korlátozódik csupán a *Bevezetésre*, hanem olyan műveket is felölel, mint *Az általános fiziológia fejlődése és útja Franciaországban* vagy a *Leckék a növényeknél és az állatoknál közös jelenségekről, valamint a töredékes feljegyzések, melyek közül a Vörös füzetet* vagy a *Kísérleti orvostudomány elveit* a nagyközönség is megismerhette és számos ismert szerző elemezte és méltatta. Ennek a kis könyvnek egyik célja éppen az, hogy részleteket mutasson be ezekből a szövegekből. Másfelől rámutat arra is, hogy Claude Bernard, amikor a táplálkozás kérdéseivel foglalkozott, minduntalan beleütközött a nemzés és a fejlődés jelenségébe, azokba a nehézségekbe, amelyek a tudományos gondolkodás során felmerülnek ezen a téren. Bármilyen furcsának tűnik is, Claude Bernard, a fiziológia megteremtője nem tudott eligazodni az élő szervezetre jellemző két sajátosságban: az utódnemzés és a fajfejlődés területén. Nem mintha nem ismerte volna kortársának, Darwinnak munkásságát, sokkal inkább arról van szó, hogy megzavarták azok a vég nélküli viták, amelyek a tudós vitalizmusáról, vagy ellenkezőleg, materializmusáról folytak. Mindez inkább arra mutat rá, hogy Claude Bernard hiányát érezte egy eljövendő tudományágnak, a genetikának, amely nélkül a nemzés és az evolúció nem érhető meg, s amely hiánynak jellegét tökéletesen felismerte és kifejezésre juttatta.

Ez a kis könyv három részre oszlik. Az első rész a belső közeg fogalmával foglalkozik, melynek révén Claude Bernard tisztán filozófiailag kiszabadítja a fiziológiát a leegyszerűsítő fizikai és a vitalizmussal erősen átítatott anatómiai megközelítésből. A második részben található a szerző rövid biográfiája s annak taglalása, amelyből kitűnik, hogy Claude Bernard nem feltalálta a kísérleti módszert, hanem kimutatta használatának szükségességét, azt, hogy hogyan kell alkalmazni a fiziológiában a sajátosan élő szervezethez igazodó fogalmi és módszertani eszközöket.

Végül a harmadik részben szövegek segítségével sor kerül annak a kérdésnek a vizsgálatára, amely számos ellentmondással egyetemben végighúzódik a fiziológus egész munkásságán, vagyis az élet definíálására evolúciós aspektusaiban. A kérdés mind a mai napig nyitott, hiszen az organikus keletkezésről van szó a szerves molekulák keletkezésének és a szervek morfogenezisének kettős értelmében. A szerző rámutat arra, hogy a Claude Bernard által tapasztalt nehézségek a come-i értelemben vett „pozitív” gondolkodás terén az egyedfejlődés és az evolúció tekintetében egy jövendő genetikai tudomány hiányának a következménye.

Jancsikity Erzsébet

Rousseau, G. S.: *Perilous enlightenment. Pre- and post-modern discourses — sexual, historical*. Manchester — New York, Manchester University Pr., 1991. 336 p.

A kötet G. S. Rousseau-nak, a kaliforniai egyetem kiváló professzorának az 1960-as években és az 1970-es évek elején született írásait adja közre. Az esszék két meghatározó tudományág — szexualitás és történetírás — határvidékén keletkeztek, és megannyi pszichológiai, pszichiátriai, filozófiai és szociológiai vonatkozással bírnak. Témájának megközelítésében a szerző különböző módszereket hív segítségül, leginkább azonban eredeti tudományterületének, az irodalomtörténetnek módszereire támaszkodik. A bevezetőben Rousseau hosszasan indokolja, mi készítette arra, hogy elhagyva eredeti szakterületét, a 18. század irodalomtörténetét, a szexualitástörténet interdiszciplináris, ráadásul a humán- és természettudományok határmezsgyéjén elhelyezkedő témája felé forduljon. A kötetben sorjázó írások olyan, a reneszánsz nagy polihistorait idéző tudóstárnak élénk, aki átfogó intellektuális érdeklődését nem képes a hagyományos akadémiai tudományágak tradicionálisan szűkreszabott keretei közé szorítani.

A kötetben szereplő írások az alternatív szexualitás homoerotikus formáját vizsgálják. Hiszen az angol „gay” szó nemcsak a nagy angol—magyar szótárban szereplő víg, élvhajász, szabados értelemben használatos angolszás nyelvterületen, hanem elsősorban homoszexuális férfiak megjelölésére használatos. Rousseau a 18. század nagy egy-

nemű barátságaiból, mester—tanítvány kapcsolataiból indul ki, s tárja fel az emberi kapcsolatok egy kevésbé ismert területét, annak is történeti aspektusát. Az esszék új megközelítési módot kínálnak a 18. század megismerésére, bemutatva a felvilágosodás szexuális kísérőjelenségeit, és számtalan művelődéstörténeti érdekességgel szolgálnak.

Jobst Ágnes

Somossy Tamás: *Egy pápai diák a XIX. századból, Dr. Závory Sándor, a híres gleichenbergi fürdőorvos 1842—1921.* Budapest, Szerző (1042 Bp. IV. József A. u. 60.) 1991. 65. o., ill. 120 Ft.

Závory Sándor, a szerző apai dédapja. 1870 és 1899 között az idillikus ausztriai fürdővároskában, Gleichenbergben, mint fürdőorvos működött. Neves páciensei között Mikszáthot, Eötvös Károlyt, Herman Ottót, Ráday Gedeont éppúgy megtaláljuk, mint Zichy Gézát, a félkarú zongoraművészt, vagy a festő Mészöly Gézát. A népszerű fürdőorvos maga is megírta emlékeit „Emlékezzünk régiekről” és „Emlékezzünk” című önéletrajzi könyveiben: ezekből a munkákból közlő szemelvényeket, anekdotákat a jelen kötet, főként Závory pápai diákéveivel s gleichenbergi működésével kapcsolatban. A felidézett érdekes történetek, versek, levelek bepillantást engednek a 19. század második felének diák- és fürdőéletébe, s egy kiváló, sokoldalú és jóhumorú emberrel is megismertetnek bennünket. Az esztétikusan megformált kötetet a Závory (és a Somossy) család fényképalbumának legérdekesebb képei illusztrálják. A kötet megrendelhető a szerzőnél, a Püski és a Medicina Könyvesboltban, valamint a Pápai Kollégium könyvtárában is.

Magyar László

Vasold Manfred: *Pest, Not und schwere Plagen. Seuche und Epidemien von Mittelalter bis Heute.* C. H. Beck, München, 1991. 338 old., 6 képpel ill. táblázattal

Járványosan terjedő, tömeges megbetegedéseket és elhalálozásokat okozó, háborúk kimenetelét befolyásoló, birodalmak sorsát meghatározó betegségek ősidők óta sújtják az emberiséget. Ezek történelemtörténeti jelentőségére mégis inkább csak az orvostörténetesek figyeltek fel, az egyetemes történetesek érdeklődését elsősorban a politikai, társadalmi, gazdasági tényezők számbavétele vonja magára. Ezért üdvözljük örömmel most a pestis, a himlő, a syphilis, a kiütéses typhus és más fertőző eredetű járványos megbetegedések, valamint az éhínségek történelmi korszakok szerinti felosztásban olvasható ismertetését, amelynek során a szerző — a közegészségügyi szolgálatban tevékenykedő társadalomtörténész — éles fényt vetít azokra a kérdésekre, amelyek az egyetemes történelem kutatóinak érdeklődési körén többnyire kívül esnek. Igaz, nem jut el odáig, hogy leszögezze, miszerint éppen ezek a tömeges elhalálozással járó, falvak, városok, sőt országok elnéptelenedését előidéző, gyakran pánikot keltő járványos betegségek zárják le az egyetemes történelem egyes korszakait és jelentik egyben egy új korszak hajnalát, műve mégis hézagpótlónak tekinthető, mivel köztörténetírói szempontok alapján és módszerekkel tárja elénk a járványos betegségek történelemtörténeti jelentőségét. A szerző alapvetően társadalomtörténeti szemléletéből eredően könyve valójában nem orvostörténeti beállítottságú, azaz nem az egyes járványos betegségek oktanára, kialakulására, lefolyására és az ellenük irányuló védekezés módszereire és eredményeire, nem is a keletkezésükről alkotott vélekedések eszmétörténeti fejlődésére, korszakonkénti alakulására épül, hanem — a legfontosabb járványtani alapfogalmak definiálása után — az egyetemes történelmi korszakok szerinti felosztásban, demográfiai, közegészségügyi-járványügyi statisztikai adatokra támaszkodva, társadalomtörténeti szempontból tárgyalja anyagát. Tisztában van avval, hogy a halálóki nomenklatura morbiditási, mortalitási, letalitási adatai több betegséget ölelnek fel, mint amennyi ténylegesen az aktuális járványok számlájára írható, adatai mégis meggyőzők és alkalmasak arra, hogy kitalálják azt a hézagot, amely az egyetemes történetesek és az orvostörténetesek által művelt tudományterületek között fennáll. Műve különösen figyelemreméltó a marxista ideológia tanításain nevelkedett, egyoldalú történelmi materialista beállítottságú történetírók számára, mivel ők azok, akik még a fertőző betegségek keletkezését is társadalmi tényezőkre kívánják visszavezetni és kizárólag társadalmi-gazdasági tényezők történelemtörténeti jelentőségét hajlandók elismerni. Szentek tiszteletéről, zsidóüldözésekről, haláltáncról, huszita felkelésről, parasztháborúkról, a kórházak és az orvosi rend kialakulásáról, a reformáció, a boszorkányüldözések, a felvilágosodás, az egészségügyi rendszert kialakulásáról olvashatunk a könyvben s mindezt a járványok társadalomtörténeti összefüggéseiben.

Külön értéke a műnek a függelékben hozzászólott mintegy 40 oldal terjedelmű (apróbetűs) jegyzet-apparátus, amely nemcsak a felhasznált szakirodalomról ad bőséges és kimerítő áttekintést, hanem azokat az adatokat is felsorolja, amelyekre a szövegben — a terjedelemből érthető korlátai következtében — csak rövid utalás történt.

gásként legfeljebb annyit említhetünk, hogy — számos egyéb betegségen kívül — sem a szövegben, sem a szakirodalmi hivatkozások között — nem találunk utalást az állatbetegségekre, amelyek akár mint az embereket is megbetegítő zoonózisok, akár mint éhínségek előidézői jutottak történelemformáló szerephez. Ugyancsak nem érinti a szerző a járványos betegségek irodalomra és művészetekre, valamint az emberek gondolkodásmódjának megváltoztatására kifejtett hatását, jóllehet ennek a társadalmi változásokkal való összefüggései tagadhatatlanok.

A könyv felosztása logikus, tárgyalásmódja világos, stílusa olvasmányos és közérthető, elolvasása ezért orvostörténészek, egyetemes-, valamint társadalom-, gazdaság- és művelődéstörténészek számára egyaránt ajánlható.

Karasszon Dénes

SZERZŐINKHEZ

Az Orvostörténeti Közlemények (Communicationes de Historia Artis Medicinae) negyedévenként jelenik meg. Célja az orvostörténettel, gyógyszerésztörténettel s a rokon tudományokkal kapcsolatos tanulmányok közlése.

Kéziratok a következő címre küldhetők: dr. Vida Mária főszerkesztő, Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár, 1023 Budapest, Török u. 12.

Kizárólag még meg nem jelent szövegek, dokumentumok és cikkek közlésére vállalkozunk.

A *kézirat* legföljebb 25 lapnyi lehet. Kérjük Önöket, hogy kéziratukat, kettes sorközzel, széles margóval, az A4-es formátumú lapnak csupán egyik oldalára gépelve juttassák el szerkesztőségünkhöz, két megegyező szövegű példányban. A szerkesztőség fönntartja a nyelvi-stilisztikai javítás jogát.

Hivatkozások: Az idézett irodalom vagy a szerzők ábécérendjében a cikk végén álljon, vagy az idézetek szövegbeli sorrendjének megfelelően számozva, a cikktől elkülönítve lábjegyzetként szerepeljen. Az egyes jegyzeteknek tartalmaznia kell a szerző családnevét és keresztnevének kezdőbetűjét, valamint az idézett mű teljes címét. Folyóiratcikk-idézet esetén a jegyzet tartalmazza a folyóirat nevét, évszámát, számát s a pontos lapmegjelölést. Könyvek esetében pedig a kiadási helyet, a kiadót, a kiadás évét és a pontos oldalszámot kérjük megjelölni.

Az *ábrákat* hátoldalukon kérjük megszámozni, ugyanitt ajánlatos halványan föltüntetni a szerző nevét, illetve a cikk címét is. Az illusztráció adatait és aláírását külön lapon kérjük megadni.

Idégen nyelven írott cikkeket is közlünk. Ez esetben a szerkesztőség rövid, magyar nyelvű összefoglalót kér. Ha a cikk eredeti nyelve magyar, az összefoglaló legyen angol, német vagy francia nyelvű.

A hasáblevonatból minden szerzőnek küldünk példányt, kérjük ezt minél előbb, javítva visszaküldeni.

Valamennyi szerzőnek honoráriumként negyven darab különlenyomatot és két kötetet biztosítunk.

Leveleket, ismertetésre küldött könyveket és a szerkesztőségnek címzett egyéb küldeményeket a következő címen fogadunk: Semmelweis Orvostörténeti Könyvtár, 1023 Budapest, Török utca 12.

NOTES FOR CONTRIBUTORS

Our COMMUNICATIONES DE HISTORIA ARTIS MEDICINAE (ORVOSTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK) is published quarterly and publishes works relating to all aspects of the history of medicine and pharmacy and various related sciences.

Manuscripts for publication should be addressed to Dr. phil. Mária Vida, Editor, Semmelweis Medical Historical Museum, Library and Archives, H-1023 Budapest, Török u. 12. Hungary. Previously unpublished texts and documents, short papers are invited. The maximum length for original articles is about 20–25 sheets.

Manuscripts should be typewritten on one side of the paper only with double spacing and wide margins; the original typescript and one clear copy should be sent. The Editor reserves the right to make literary corrections.

References: literature cited should be arranged alphabetically by author, or benumbered in accordance with the order of their appearance in the text and should contain name(s) and initial(s) of author(s) and full title of paper work. Journal articles should also include the name of journal, year, volume, number and complete pagination. With books, the city of origin, publisher, date, and full pagination should be given.

Illustrations must benumbered, marked on the back with the author's name and provided with a suitable legend which should include particulars of their source and should be typed on a separate sheet in double space. Original articles written in English, German or French are also accepted. In this case the Editorial Board will make a summary in Hungarian. If the original article is written in Hungarian, a summary in foreign language on 1–2 sheets should be sent.

A galley proof, which should be corrected and returned as quickly as possible to the Editor, will be sent to every contributor of an original article

Reprints. Forty reprints of main articles are provided to an author free of charge. Further reprint orders must be sent with the corrected galley proofs.

Correspondence relating to the publication of papers or subscriptions, orders, and review copies of books and reprints should be addressed to the Editorial Board, the Semmelweis Medicial Historical Library, H-1023 Budapest, Török u. 12. Hungary.

